

FEKETE MARIANNA

eIDŐ, AVAGY A SZABADIDŐ BEHÁLÓZÁSA

Generációs kultúrafogyasztás
a digitális korban

Az információs társadalom kitermeli az idő egy sajátosan új formáját, az eIdőt, mely minden korábbinál jobban felpörgeti a mindennapi élet ritmusát és visszafordíthatatlan változásokat hoz a gazdaság és a társadalom valamennyi szegmensébe. A technológia fejlődése nem hagyja érintetlenül a szabadidőt sem, hatással van a mennyiségére, a felhasználási lehetőségek bővülésére és polarizálódására is. Az eIdő következményeként az emberi életciklusok határai elmosódnak, az életkor flexibilitése válik és megváltozik az ezzel kapcsolatos közgondolkodás is. Ebben az új társadalmi formációban klasszifikációs markerré válik az ember ideje, azaz az életkor, a generációhoz tartozás.

A kötet célja, hogy az utolsó két időmérleg vizsgálat eredményein keresztül bemutassa az IKT eszközök életmódra kifejtett hatását, a kultúrafogyasztás jellemző mintázatait a digitalizált – mediatisztált szabadidős környezetben, a szabadidős tevékenységek generációs jegyeit, valamint kísérletet tegyen egy magyarázó modell megfogalmazására, mely révén feltárható az eIdő felhasználásának néhány jellemző vonása.

Fekete Marianna

eIDŐ, AVAGY A SZABADIDŐ BEHÁLÓZÁSA
Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban

FEKETE MARIANNA

eIDŐ, AVAGY A SZABADIDŐ BEHÁLÓZÁSA
Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban

BELVEDERE
MERIDIONALE

2018

ISBN 978-615-5372-92-6 [print]

ISBN 978-615-5372-93-3 [online PDF]

© Fekete Marianna, 2018

© Belvedere Meridionale, 2018

TARTALOM

I. A szabadidő új ruhája.....	7
II. Elméleti megfontolások	11
2.1. Változások.....	11
2.1.1. A társadalmi idő felhasználásának változása	11
2.1.2. A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése.....	12
2.1.3. Internethasználat és kulturális fogyasztás összefüggései	14
2.1.4. Generációk térben és időben	14
2.1.5. Időstruktúra az információ korában	15
2.2. Az idő társadalomtudományi megközelítése	17
2.2.1. Gondolatok az időről	18
2.2.2. Az idő szociológiai lenyomata.....	21
2.3. Az idő kötöttségektől mentes formája	26
2.3.1. A szabadidő interdiszciplináris megközelítése	27
2.3.2. Posztmodern szabadidő	36
2.3.3. Magyarországi empirikus vizsgálatok és szabadidő-elméletek	38
2.3.4. Szabadidő a feminizmus szemszögéből	40
2.3.5. A szabadidő deviáns formái	43
2.4. eIdő. Az információs társadalom ideje.....	46
2.4.1. A társadalmi idő „elmozdulása”. A kétszer megélt idő.....	48
2.4.2. Szabadidő az információs társadalomban	52
2.4.3. Internet – hová szórakozzuk magunkat?	56
2.5. Az idő, a kultúra és az életmód viszonya.....	57
2.5.1. A kultúra fogalmi megközelítései.....	57
2.5.2. A kultúrafogalom változása az időben.....	60
2.5.3. Életmód az időben	68
2.6. A generációk és az idő kapcsolata	72
2.6.1. A generáció szociológiai meghatározása	73
2.6.2. Generációs diagonál - elmélet.....	75
2.6.3. Generációs karakterek – McCrindle - modell	80
2.6.4. Szingularitás és a digitális bennszülöttek.....	82
2.6.5. A modell érvényessége Magyarországon.....	83
III. A vizsgálat	85
3.1. Módszertani kitérő.....	85
3.1.1. Az empirikus vizsgálat fogalmainak operacionalizálása.....	87
3.2. A képernyőkön túl töltött szabadidő.....	88
3.2.1. Generációs szabadidőtöltés a képernyőkön túl	90

3.2.2. „Gyerünk a moziba be...”	90
3.2.3. A magas kultúra klasszikus színterei	92
3.2.4. Társas szabadidőtöltés	96
3.2.5. „Szabadlevegős” tevékenységek; önkéntes munka	100
3.2.6. Tanulás, olvasás, könyvtárhasználat	102
3.3. A képernyőkön innen töltött szabadidő	107
3.3.1. Képernyőkön innen – az ezredfordulón túl	113
3.3.2. Internethasználat és kultúrafogyasztás	117
3.3.3. Időfelhasználási különbségek az internethasználat függvényében	119
3.4. A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje	121
3.5. Generációs mintázatok az információs társadalomban	125
3.6. Z generáció	126
3.6.1. A kulturális választások online reprezentációja	127
IV. Záró gondolatok	133
V. Irodalomjegyzék	137
VI. Ábra- és táblázatjegyzék	149
VII. Függelék	153
Függelék I.	153
Függelék II.	155
Függelék III.	161

*„Akármit teszünk is, az idő szakadatlan halad előre.
Szokásunk szerint méretünkre szabjuk, de ez végül is
érvécsalódás, ténylegesen akkor is folyamatos marad.”
/Murakami Haruki/*

I. A SZABADIDŐ ÚJ RUHÁJA

A szabadidő rendelkezésre álló mennyisége, valamint felhasználásának lehetőségei és különböző módozatai hűen tükrözik egy adott társadalom gazdasági, politikai és technikai fejlettségi szintjét, berendezkedését, továbbá a társadalmi egyenlőtlenségek rendszeréről is képet adnak. A szabadidő eltöltésének módját alapvetően határozza meg az egyén életmódja, életkörülményei, igényei és lehetőségei, és a trendek hagyományosan lassan változnak. Vannak azonban olyan időszakok, amikor valamilyen külső hatásra a változások felgyorsulnak, megsűrűsödnek és a társadalom széles csoportjai számára alapvető változást indukálnak a szabadidő-felhasználásban. Ilyen „besűrűsödött”, lényegi változások zajlottak le az 1970-es és az 1990-es években, amely a trendek elmozdulását eredményezték (Falussy, 2004). A '70-es évek végén a második gazdaság engedélyezése és a televíziókészülék megjelenése volt a figyelemre méltó változások kiinduló pontja, majd a '90-es évek kezdetén a kettős munka háttérbe szorítása és a rendelkezésre álló szabadidő mennyiségének megnövekedése eredményezte a trendek újabb mozgását.

Feltételezésem szerint az információs társadalom kiépülése, a kétezres évek is egy ilyen intenzív időszakot testesítenek meg, amikor a sok kis változás, apró lépés elkezdődik, majd összeadódik egy lényegi ugrássá, mely nagyot lendít a lassú trendek mozgásán. Ez az újabb, átalakulást hozó szakasz a számítógép-használat és az internet elterjedése révén bontakozik ki, szignifikáns változásokat hozva az élet minden területére, a társadalom valamennyi alrendszerébe. Másként végezzük munkánkat, másként tanulunk, szórakozunk, más módon kommunikálunk és töltjük meg tartalommal a munkán kívüli időt, mint az információs kor kibontakozása előtti időszakban.

Hogy mennyiben más ez az idő, amit most élünk meg, mint ami az információs társadalom kiépülése előtt volt, empirikusan vizsgálható az időmérleg kutatások segítségével. Az elvégzett mérések arra adnak választ, hogy a társadalom tagjai miként töltik el idejüket egy munkanapon, egy hétvégén vagy bármely más releváns időszakban. Az időmérleg-vizsgálatok tulajdonképpeni tárgya nem maga az idő, akár mint fizikai, akár mint szubjektíve észlelt valóság, hanem inkább az, hogy a társadalom tagjai hogyan használják fel az idejüket. Magyarországon az 1960-as években merült fel először társadalompolitikai igény az időfelhasználás vizsgálatára, majd a szabadidő, mint társadalomtudományi probléma az 1970-es években jelent meg hangsúlyosan a magyar társadalomtudományi diskurzusban, Szalai Sándor álláspontja szerint a tudományos-technikai forradalom vívmányai révén számottevően csökkenő munkaidő következtében (Szalai, 1976: 9).

A szabadidő fogalmának meghatározása nem lehetséges konkrét társadalmi és történeti feltételektől függetlenül, továbbá nem lehetséges egyetlen olyan szabadidő fogalom megalkotása sem, amely minden társadalmi csoportra és minden történeti korszakra egyaránt alkalmazható. A szabadidő nem értelmezhető elvont kategóriaként, csakis az életidőhöz viszonyítva válik mérhetővé, ahhoz az életidőhöz, amit munkára, tanulásra, családdal és háztartással kapcsolatos feladatok ellátásra, valamint fiziológiai szükségletek kielégítésére fordítanak a társadalom tagjai (Szalai, 1976:13). A szabadidő alapvetően a társadalmi időnek az a része, ahol az egyén saját akarata szerint választhatja meg cselekvéseinek vagy semmittevésének metódusait, amelyek harmonizálnak norma- és értékrendszerével, attitűdjével.

A szabad és nem szabad idő (jellemzően gazdasági és/vagy fizikai kényszerúségek miatt kötött felhasználású idő) éles megkülönböztetése a kapitalista társadalmi berendezkedés terméke, a bér-munka és az ipari munkarend általánossá válásával, a munkahely és az otthon, a háztáj korábbi egységének megszűnésével jelenik meg. A korábbi társadalmi-gazdasági formációk esetében annak ellenére, hogy nem volt ismeretlen a szabad idő fogalma, ez a differenciálás nem volt lehetséges a gazdasági és társadalmi kényszerek, korlátok, hagyományok és szokások következtében.

A tradicionális agrártársadalmakban az évszázados gyakorlatok, a hatalmas vagyoni és státuszbeli különbségek révén az egyes társadalmi osztályok szabadidőhöz való viszonya markáns különbségeket mutatott. Az alsóbb társadalmi rétegek tagjainak életét a munkával töltött idő uralta a XIX. század második feléig, a munkatevékenységek és a szabadidőhöz köthető elfoglaltságok egybefolytak, nem húzódott éles határvonal a munka és a munkán túli szabad felhasználású idő között, az elvégzendő feladatok szabták meg az emberek életének ütemét (Granasztói, 2004: 105). A szabadidő csupán szűkös mennyiségben birtokolható jószág volt, mely elszórtan, a munkafolyamatok közé beékelődve állt rendelkezésre. Minden tradicionális társadalomnak megvoltak a maga ünnepnapjai és a munkavégzés kötelezettsége alól feloldozott napjai, melyeket vallási elmélyülésre, társas kapcsolatok kialakítására és fenntartására fordítottak jellemzően. Az Úrnak szentelt vasárnapok elsősorban szakrális és társas, szociális jellegűek, nem pedig a személyes motivációk és érdeklődési körök, vágyak mentén eltöltött kötetlen időfelhasználás terepei voltak, jellemzően nélkülözték az individualizmust.

Ettől eltérően, a korábbi történelmi korszakokban a szabadidővel kapcsolatos nézetek hangsúlyosan individualista elemeket is tartalmaztak. A sztoikusok és a szkeptikusok a ráérő időt úgy tekintették, mint a személyiség elkülönülésének, a világi problémáktól való eltávolodásnak a szféráját. Arisztotelész (1969: 347) meghatározása szerint a ráérő idő azt az életszférát jelenti, amelynek formai feltétele az ember belső és külső függetlensége, tartalma pedig a szabad szemlélődés, mely nem irányul szigorúan körvonalazott, meghatározott célok elérésére. A szabadidő célja az egyéni képességek és erények sokoldalú kibontakoztatása, mely elsősorban a szabad görög férfiakra vonatkozott. Ez a kiváltságos idő magába foglalja az élvezetet, a gyönyört és a boldog életet.

Az ember belső és külső függetlensége, az antik szabadság azonban térhez kötött szabadság: a görög polisz piacteréhez kötött. A szabadság nem az embert illette meg, hanem a polisz polgárát, amihez szükséges volt az élet szükségszerúségeinek kényszerétől való felszabadulás

is, amit a rabszolgatartó gazdaság segített. Amint az antikvitásban megszületnek a másodfokú szervezetek, elemi formájában megjelenik az árugazdaság, a kereskedők anyagi és kulturális értelemben is elszakadhattak közösségeiktől s ezzel lehetővé vált az individuum kibontakozása. Ekkor a szabadidő immár nem a közösség által birtokolt, uralt és beosztott, ennél fogva lassan formálódni kezdhett az individuális szabadság is.

Platón az emberi autonómia alapját jelentő szabadidőt a tanulás és a kreativitás legfőbb terepének tekintette. A ráérő idő az arisztokraták kiváltsága, akik nem kényszerülnek rá a munkavégzésre, egyetlen tisztük, hogy szabad idejüket a matematika, a filozófia és a tudományok tanulmányozására szenteljék. Az arisztotelészi demokráciával szemben Platón a szabadidőt állami ellenőrzés alá vonta és szigorú szabályok közé kényszerítette. Azt tartotta, hogy az ember csupán bábu, az istenek játékszere, ezért ráérő idejét saját rendeltetésének megfelelően kell eltöltenie, azaz arra kell törekednie, hogy kivívja az istenek jóindulatát (Tibori, 2002).

Az ókori filozófusok egyetértettek abban, hogy elsősorban a szabadidő révén válhatunk emberré, mivel az emberi lét azt jelenti, hogy szabadok vagyunk, mi rendelkezünk saját magunk felett. Gondolkodásukban megjelenik a munka és a ráérő idő szembeállítása is: a szabadidő csak a rabszolgatartó szabad polgárok privilégiuma, a rabszolgák osztályrésze a munka. Az idő feletti szabad rendelkezés ilyen kategorizálása egyben az osztályviszonyok visszatükröződése.

A középkorban az „Ora et labora”, a Szent Benedek rendi szerzetesek jelmondata mutatja, hogy a szabadidő – ahogyan a hétköznapiak, az egész emberi élet is – a vallás fennhatósága alá került, és az imádkozás, a meditáció idejévé vált.

A reneszánsz gondolkodói az ókori filozófusok eszméivel rokon értelmezési keretet alkottak a szabadidő vonatkozásában is, hangsúlyozva az individuum fontosságát. A humanisták a szabadidőt a harmonikus személyiség eszményének megteremtésével kapcsolták össze, a kötöttségektől mentes idő az intellektuális épülés és fejlődés szférájaként jelenik meg. Az egyenlőségek rendszere mása a görögökének: a szabadidő csak a társadalom kiválasztottjai számára érhető el.

A munkavégzés kényszere és a semmittevés lehetősége, a szabadidő és osztályhelyzet kíméletlen szembeállítását Thorstein Veblen történelmi korokon keresztül vezette le A dologtalan osztály elmélete című művében. A társadalom elit csoportjának kialakulásával a tulajdon és a szimbólummá emelkedett tétlenség sajátos szociológiai jelentésre tett szert, a felsőbbrendűség és a kiválasztottság manifesztálódott a tulajdonosi státuszban, a birtoklás tényében, és ezzel párhuzamosan a munkavégzés kényszerétől való mentesülésben. Veblen értelmezése szerint az alsóbb osztályok tagjai semmiképpen sem vonhatják ki magukat a munkavégzés alól, így az nem is megalázó számukra. Azonban a magasabb státuszú csoportok tagjai esetében hangsúlyos a termelőmunkától való távolmaradás a státusz jelzésében. „Ez különösen érvényes a kultúra barbár szakaszára. A zsákmányoló kultúra időszakában a férfiak gondolkodásmódjában a munka a gyengeséggel és az uraknak való alávétettséggel kapcsolódik össze. Ezért az alacsonyabbrendűség jele, s a „hivatása magaslatán” álló férfi számára méltatlannak tekintik. E hagyomány következtében a munkát megalázónak érzik, s ez a hagyomány sohasem veszett ki. Ellenkezőleg, a társadalmi differenciálódás előrehaladásával... axiomatikus erejű lett.” (Veblen, 1975: 58). A dologtalan osztály tagjai a történelem során fokozatosan kisajátítanak minden olyan

tevékenységet, amelyet a „lényegi hasznavehetetlenség” normatív előírása jellemez, mivel a szűkösen elérhető javak fogyasztása a kiváltságos osztály privilégiuma. Ide tartozik a szabadidős tevékenységek döntő többsége, a sportolás, a művészi alkotások létrehozása és befogadása, a vallási-kulturális cselekvések és a szórakozás is. E tevékenységek végzése külső társadalmi kényszerre vált a társadalmi hierarchiában kitüntetett helyet elfoglalók számára, a státuszhelyzet fenntartásának és megújításának eszközévé lesz.

Az önkényesen kiragadott, heterogén és esetleges példákkal azt kívánom hangsúlyozni, hogy gazdasági, társadalmi korlátok és az egyenlőtlenségek rendszere által erősen szabályozott időkihasználás milyen jelentős eltéréseket eredményezett különböző korszakok eltérő státuszú csoportjai számára. Modern társadalmunkban már nem a vallás fennhatósága alá tartozik a már nem csekély mennyiségű, sőt, tömbökben¹ rendelkezésre álló szabadidő, amely már nem csupán a társadalmi hierarchia csúcán állók privilégiuma, és amely egyre kevésbé a szabad szemlélődés és az erény kibontakoztatásának terepe. A kérdés az, hogy ma minek a terepe a szabad rendelkezésű idő és milyen tényezők határozzák meg a szabadidő-gazdálkodást a különböző életkori csoportokba tartozó, az információs társadalomba betagozódott vagy abból kimaradók esetében?

Munkámmal tehát két célt igyekszem elérni: egyfelől feltárni azt, hogy az információs társadalom magyarországi kiépülése, a számítógép- és internethasználat elterjedése hogyan befolyásolja a szabadidőben végzett tevékenységek rendszerét és a kulturális fogyasztás szerkezetét. Másfelől bemutatni azt, hogy a tradicionális, biológiai alapon meghatározott generációfogalmak meghaladottá válása után született új elméletek által definiált kommunikációs generációk együttélése és egymástól való különbözősége milyen mértékben érvényes társadalmunkban, különös tekintettel a szabadidős orientációikra és kulturális tevékenységük szerkezetére. Alapvető kérdésem az, hogy modern társadalmunk két döntő faktora, az életkor, a generációhoz tartozás ténye és a digitális egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt hely, az infokommunikációs eszközökkel való ellátottság és azok használatának mértéke hogyan befolyásolja a társadalmilag és fiziológiailag kötött tevékenységeken kívül végzett cselekvések rendszerét, milyen mintázatokat hoz létre a szabadon megválasztható aktivitások dimenziójában?

¹ Hosszú hétvégék rendszere, szabadság, többnapos ünnepek.

II. ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

2.1. Változások

2.1.1. A társadalmi idő felhasználásának változása

Az információs technológiák köré összpontosuló technológiai forradalom, a számítógép-használat alapvetően változtatta meg a társadalom anyagi alapjait, a társadalmi lét valamennyi szférájára kiterjesztette hatását az információfeldolgozástól a hadviselésen keresztül a biotechnológiáig bezárólag. Átalakultak az állam, a gazdaság és a társadalom közötti viszonyok, kialakult egy új, információs, globális és hálózati gazdaság, ahol a termelékenység a tudás létrehozásának technológiáján, az információfeldolgozáson és szimbolikus kommunikáción alapul (Castells, 2005: 52). Meghatározó változások következtek be a gazdaságban és a munka világában, a termelékenység és a foglalkoztatottság fokozatosan növekedett a szolgáltató szektorban,² az információs technológiát előállító iparágak dinamikusan fejlődtek és egyre nagyobb arányban járultak hozzá a GDP növekedéséhez. A műszaki teljesítmény, a technikai infrastruktúra, a tudáshoz való hozzáférés és a magasan képzett munkaerő vált a versenyképesség döntő forrásává (Castells, 2005: 161). Átalakult a foglalkozási struktúra, megváltozott a munkaerő-állomány összetétele, egyre inkább megnőtt a speciálisan képzett, magasan kvalifikált munkaerő szerepe, az értelmiségi, menedzseri és műszaki feladatok köre gyorsan bővült, az ipari és mezőgazdasági termelésben betöltött munkakörök fokozatosan háttérbe szorultak, továbbá hangsúlyos jellemzővé vált a munka növekvő információs tartalma.

Az információs termelés világában jellemző folyamattá vált a tudomány és a technológia rendkívüli koncentrációja, kialakult a tudomány globális hálózata, mely a fejlett tudományos kutatási és oktatási rendszeren alapul. Az információs technológiára alapozott technológiai paradigmaváltás egy alapvető, globális léptékű, a lét minden aspektusát érintő társadalmi, kulturális és intézményi átalakulást implicált.

A tömegkommunikációs eszközök robbanásszerű fejlődése révén a kommunikáció különféle módjai egyetlen interaktív hálózatba integrálódnak, megszületik a hipertext rendszerű metanyelv, az „információs szupersztráda”. „Mivel a kultúrát a kommunikáció közvetíti és állítja élénk, az új technológiai rendszer hatására maguk a kultúrák – hitünk és törvényeink

2 Mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya világszerte 2000-ben 40,5%, 2010-ben 34%, az iparban foglalkoztatottak aránya 2000-ben 20,4%, 2010-ben 22,1%, a szolgáltatásban 2000-ben 22,1%-a dolgozott az alkalmazottaknak, 2010-ben 43,9%. A fejlett országokban és az Európai Unióban belül ezek az arányok a következőképp alakultak: mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 2000-ben:5,5%, 2010-ben: 3,7%, az iparban dolgozók aránya 2000-ben: 27,3%, 2010-ben:22,4%, míg a harmadik szektorban foglalkoztatottak aránya 2000-ben:67,3%, 2010-ben: 73,8%.

történelmileg kialakult rendszerei – is alapvetően átalakulnak” (Castells, 2005: 434). Dessewffy Tibor megállapítja, hogy az információs korban a kultúra, a tudás és az információ kilép a hagyományos gazdaság – politika – kultúra felosztásból, a kulturális jelentések behálózják a többi szférát is. Az információ korában a kultúrának két alapvető tulajdonsága domborodik ki: mediatisálttá, azaz a média által meghatározottá és közvetítetté, valamint globálissá válik. A kultúra globalizálódása nem jelenti azt, hogy az egész világon egységessé válik a kultúra egésze vagy a médiafogyasztás mintázata. Azonban a globális kultúra megváltoztatja a korábbi lokális, nemzetállami keretek között szervezett tudás- és értékészletet, homogenizálja a kulturális és médiatartalmakat (Dessewffy, 2004: 86). A változások a társadalom kultúrájára, továbbá a kultúrafogyasztási szokások alakulására is döntő hatással vannak. Castells az új életstílus két kritikus vonását hangsúlyozza: az otthonközpontúságot és az individualizmust.

Mindezek alapján feltételezem, hogy a kommunikáció e forradalmian új rendszere, a számítógép-használat és az internet elterjedése és általánossá válása, mely mélyreható és maradandó változásokat okozott a társadalmi lét valamennyi aspektusában, korszak-kijelölő fordulatot hozott az időfelhasználás területén is, beleértve a szabadidő-eltöltési szokások és a médiafogyasztás mintázatainak átalakulását. Feltételezem, hogy az információs társadalom kiépülése Magyarországon éppen olyan esszenciális változásokat okozott a társadalmi idő felhasználásában, mint az 1970-es években a televíziózás elterjedése és a második gazdaság engedélyezése, vagy a rendszerváltozás utáni strukturális változások következtében megszűnő kettős munka és a munkanélküliség hatására növekvő szabadidő. Az információs paradigma ezen hatását az 1999/2000. és a 2009/2010. évi időmérleg szabadidőre vonatkozó adatainak felhasználásával vizsgálom meg.

2.1.2. A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése

Az információs társadalom kiépülése hatást gyakorolt a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerére is. A témában folytatott kutatások már a terjedési időszak kezdetén arra fókuszáltak, hogy az internet használata vajon hozzájárul-e az egyenlőtlenségek csökkenéséhez, vagy éppen ellenkezőleg, tovább mélyíti a már meglévő szakadékokat. Valamennyi vizsgált társadalomban az életkor, az iskolai végzettség és a jövedelem dimenziói mentén alakultak ki a törésvonalak az internetet használók és az információs társadalomtól távol maradók között. Egyes országokban alapvető faktorként járult még ehhez hozzá a nem, az etnikai hovatartozás és a lakóhely is (Galác – Ságvári, 2008: 37).

Az ezredfordulót követően a társadalmi nemek tekintetében nem beszélhettünk digitális megosztottságról sem Európában, sem Magyarországon, azonban jelentős szakadék választotta el az időseket a fiataloktól és a középkorúaktól. Kulcsfontosságú diszrepancia az iskolázottság és a jövedelem dimenzióiban jelentkező, mely következtében alacsony iskolai végzettség és alacsony jövedelem esetén a digitális egyenlőtlenség és a társadalmi egyenlőtlenség kéz a kézben jártak (Kapitány – Kapitány, 2009: 31).

A penetráció előre haladtával, a demográfiai jellegű egyenlőtlenségek mellett a másodlagos egyenlőtlenségek váltak egyre hangsúlyosabbá, azaz a felhasználók online térben végzett tevékenységének minőségbeli különbségei. A másodlagos egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyet leginkább meghatározó dimenziók a technikai apparátus, amely révén a használók hozzáférnek a nethez, továbbá azok az egyenlőtlenségek, amelyek a használat autonómiájában, a képességek és készségek terén, valamint a használó által kapott támogatás, ösztönzés, és a használat céljában, sokszínűségében mutatkozik meg (DiMaggio – Hargittai, 2001).

A digitális szakadék eredeti, elsősorban demográfiai különbségeken alapuló elmélete mellett új koncepciók is születtek, melyek a materiális és kognitív gátak meglétével (Dessewffy – Rét, 2004: 336), illetve a felhasználók kulturális státuszának különbségeivel, kulturális – kognitív tényezőkkel magyarázták az információs társadalomtól való távolmaradást (Bognár – Rét, 2005: 129). Magyarországon az internet nem használatának oka elsősorban kognitív jellegű volt, jellemzően motivációs akadályok álltak a háttérben, nem pedig az anyagi helyzet vagy a felhasználói tudás hiányosságai (Galács – Ságvári, 2008: 44).

A korszerű infokommunikációs eszközök használata a meglévő egyenlőtlenségek elmélyítése mellett ugyanakkor lehetőséget biztosít az integrációra, a felzárkózásra is. A nyilvánosság új terei nyílnak meg azon társadalmi csoportok számára is, akik addig perifériális helyzetben voltak például a települési egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt kedvezőtlen helyzetük okán. Az internet lehetőséget nyújt az információszerzésre, az online ügyintézésre, a munkalehetőségekhez való egyszerűbb és gyorsabb hozzáféréstől kezdve az állampolgári jogok gyakorlásán át, a kulturális tartalmak fogyasztásáig bezárólag az élet számos területén, és egy kényelmesebb, magasabb minőségű életvitelt tesz lehetővé. Az internetezés együtt jár a különböző tőkefajták (társadalmi, gazdasági, kulturális) gyarapításának lehetőségével is, aki ebből kimarad, az lemarad, relatív hátrányt szenved el. Dessewffy Tibor így fogalmazott 2004-ben: „Az új társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása idehaza is megfigyelhető. Magyarországon (...) 2004-ben az emberek 70%-a nem használta semmilyen formában sem az internetet, holott ennek a hálózatnak a különböző nyilvános kapcsolódási pontok révén elvileg bárki a része lehet” (Dessewffy, 2004: 25).

Mindezek alapján feltételezem, hogy a vizsgálat korábbi időszakában (1999/2000) a számítógép- és internethasználat egy viszonylag szűk, magas társadalmi státuszú, fiatal korosztályba tartozó rétegre volt jellemző, továbbá, hogy az információs társadalomtól távol tartó morális és kognitív gátak jelentős hányada eltűnik a 20009/2010-es időmérleg felvételek idejére, illetve az elsődleges egyenlőtlenségek mellett megjelennek a másodlagos egyenlőtlenségek is a felhasználók között. Feltételezem azt is, hogy az életkor kapcsán kialakult szakadék tovább mélyül a kétézres évek végére az internetet használók és nem használók között, mely megmutatkozik a szabadidős tevékenységek rendszerében is.

2.1.3. Internethasználat és kulturális fogyasztás összefüggései

Az internethasználat és kultúrafogyasztás összefüggéseit elemezve – már a penetráció korai szakaszában – a kutatók gyakran hangot adtak optimizmusuknak és kifejezték abbéli reményüket, hogy az internetezés negatív hatásait hangsúlyozó elméletekkel szemben, a hálózati polgár nem individualizálódik, hanem ellenkezőleg, felerősödnek közösségi kötődései, többet olvas, többet jár színházba, természetbe, és többet is sportol (Z. Karvalics, 2004: 150). A témában végzett empirikus kutatások eredményei azt is megmutatták, hogy minél gyakrabban, minél szélesebb körben használja valaki az internetet, minél inkább rendelkezik a digitális írástudás képességével, annál inkább pozitív kapcsolatot lát a kultúra és az internet között (Csepeli – Prazsák, 2010b: 140).

A társadalmi és a digitális egyenlőtlenség szoros együtt járását igazolták a vizsgálati eredmények, azonban társadalmilag előnyös, illetve hátrányos helyzetűek a digitális szakadék mindkét oldalán megtalálhatók. A kultúrafogyasztás dimenziójában hatalmas távolság választja el a kulturálisan gazdagokat a kulturálisan szegényektől, akik döntő hányada³ távol marad az információs társadalomtól, ami azt a következtetést implikálja, hogy az internetet nem használók nagy valószínűséggel kulturális szegények is egyben. Az internethasználatról való tartózkodás bizonyos esetekben azonban nem csak a kulturális és az anyagi depriváció következménye, de lényegi szerepet játszik benne az életkor és a kulturális konzervativizmus. „Az internetezés a jelek szerint nem orvosság a szegénységre, de gazdagabbá teheti azokat, akik gazdagok” (Csepeli – Prazsák, 2010b: 157).

Mindezek alapján feltételezem, hogy az internethasználók és nem használók szabadidős tevékenységszerkezete jelentős eltérést mutat. A használók kulturális fogyasztása sokszínűbb, tartalmasabb, kulturális aktivitásuk összetettebb, mint a számítógépet és internetet nem használóké, és a két csoport jellemzői között markáns különbségek mutatkoznak.

2.1.4. Generációk térben és időben

Az új kommunikációs eszközök megjelenése, a forradalmian új kommunikációs architektúra kiépülése az életmód és életvitel egy új, a korábbiakhoz képest magasabb minőségű, kényelmesebb és gyorsabban pergő formáját hozta létre, amely hatással van az offline térre és időre is, az integrálódás, az élményszerű felhasználás egyik fő indikátorává pedig az *életkor* válik.

A World Internet Project vizsgálatai rámutattak, hogy Magyarországon lassan épült ki az információs társadalom, az ezredfordulón a háztartásoknak csupán 4 százaléka rendelkezett internet-hozzáféréssel, és évente csupán 2 százalékos volt a bővülés (World Internet Project, 2001). A háztartások számítógéppel való ellátottsági mutatója a 14-17 éves korosztály esetében volt a legmagasabb (52%), míg a 60 évnél idősebbek esetében a legalacsonyabb, csupán 6 százalék. Az

3 A 2008. május-júniusban végzett vizsgálat idején a négyötödük.

internethasználat mutatói hasonlóan alakultak, a 14-17 éves korosztály 69 százaléka használta a világhálót, a 60 év feletti korosztály tagjai között a kutatók alig találtak felhasználókat (1%).

A magyar információs társadalom a fejlődés dinamikus szakaszába csupán 2007-ben lépett be, amikor az alapvető penetrációs mutatók megugrottak és tempós növekedés mutatkozott az internethasználók és internet-hozzáféréssel rendelkező háztartások arányában is (World Internet Project 2007: 6). A WIP kutatássorozat adatai alapján a kutatók rámutattak, hogy a számítógép- és internethasználatot legerősebben az életkor magyarázza, a kor mentén tapasztalható digitális megosztottság a dinamikus bővülés időszakában is megmaradt, a világháló használatában mutatkozó generációs különbség több mint húsz évet tesz ki a használók és nem használók átlagéletkorát összevetve.

Az életkor szignifikáns faktor a kulturális fogyasztás és a magas kultúra alkotásai iránti érdeklődés esetében is. A Szonda Ipsos és a GFK Hungária empirikus kutatási adatai rámutattak, hogy a magas kultúra közönségét jellemzően és elsősorban az idősebb korosztály tagjai alkotják, a színház, a komolyzene és a szépirodalom iránt komolyan érdeklődő csoport fokozatosan előregszik (Kuti, 2009: 152).

Mindezek alapján feltételezem, hogy az információs társadalom kiépülésétől kezdődően az életkor, a különböző kommunikációs generációkhoz tartozás ténye és az online térben élt élet egyre hangsúlyosabban befolyásolja a szabadidő-struktúráját. Feltételezem, hogy az idősebb, az információs társadalomból jellemzően kimaradó generációk kulturális részvétele egyre inkább eltolódik a hagyományos kultúráközvetítő intézmények látogatásának irányába, illetve a szabadidő-eltöltés elsődleges terepe számukra az otthon, kiemelt színtere a televízió. A fiatalabb generációk szabadidős tevékenysége egyre inkább az online térbe helyeződik át, mindinkább a globális szórakoztató kultúra áramlataiba kapcsolódnak be, azonban a klasszikus kulturális értékeket felmutató offline színterek látogatása is fokozatos növekedést mutat, egyre inkább az univore⁴ kulturális fogyasztási mintával válnak jellemezhetővé a fiatalabb nemzedékek tagjai.

2.1.5. Időstruktúra az információ korában

Az információs társadalom kiépülése, a számítógép- és internethasználat elterjedése megváltoztatja az anyagi világ alapvető dimenzióit, átalakul a tér és az idő is, melyek a természetben és a társadalomban is szorosan összefonódnak. Létrejön egy új, online tér, amit Castells az áramlások terének nevez, ahol mindaz áramlik, ami értékes és fontos - információ, tőke, technológia, szimbólumok, képek és hangok (Castells, 2005: 533). Megteremti az *időtlen időt*, amely már nem tiszteli az órák által mutatott időt, az egyidejűség és az időtlenség megteremtésével írja felül a lineáris és megfordíthatatlan idő évezredekén át elfogadott valóságát. Az információs rendszerek gyors fejlődése, az elektronikus kommunikáció transzformálja az offline időt is, a társadalom tagjainak időfelhasználását és az életmódot, mint hierarchikus struktúrába szervezett tevékenységrendszert is átalakítja.

⁴ Peterson-Kern, 1996.

Amit nem változtat meg ilyen drasztikusan, az a rendelkezésre álló szabadidő mennyisége. Átlagosan négy és fél óra kööttségektől mentes idő áll naponta egy felnőtt rendelkezésére, melyet igényeinek, lehetőségeinek megfelelően, értékrendszeréhez igazodva tölt el. Ebbe a viszonylag stabil keretekkel bíró, lassan változó szabadidős sémába lépett be új elemként a számítógép- és internethasználat, mely egyre több teret és időt hódít el a hagyományos szabadidős tevékenységektől – akár a televíziózástól is –, átvállalva annak funkcióit. Ahogy a televízió fokozatosan háttérbe szorította a rádiókészülékeket, a mozit és a könyveket, ugyanez a folyamat feltételezhető az infokommunikációs eszközök és az internet vonatkozásában is.

A funkcionális ekvivalencia elmélete alapján az új technológia elsősorban azokat a tevékenységeket helyettesíti, amelyek funkciójukat tekintve a legnagyobb mértékben hasonlítanak hozzá (Kestnbaum et al. 2001: 23). Az internet társadalmi hatásait vizsgáló kutatások már a penetrációs időszak kezdetében rámutattak, hogy az otthoni internetezés, csakúgy, mint a televíziózás, a társas kapcsolatokra szánt időmennyiséget csökkentette, továbbá befolyásolta a médiahasználatot is, redukálta a televíziózással töltött szabadidő mennyiségét (Csüllög, 2012: 25).

A témában végzett további empirikus kutatások ezzel szemben azt is kiemelték, hogy az internethasználók gyakrabban járnak kulturaközvetítő intézményekbe, többet sportolnak, többet járnak moziba, nagyobb valószínűséggel olvasnak szépirodalmat, használják a médiát kulturális tartalmak fogyasztására, és a különböző szabadidős tevékenységek aktívabb résztvevői, mint az internetet nem használók. Mindezek mellett azonban nem töltenek kevesebb időt a tévékészülékek előtt a használók, mint az internettől távol maradók, továbbá a társas életben való részvételük is hasonló mintázottságot mutat (Robinson et al, 2002: 248).

Nyeste Gábor 2003-as tanulmányában elemezte a magyarországi időmérleg adatokat arra a kérdésre keresve választ, hogy az infokommunikációs technológia használata hogyan befolyásolja a társas szabadidőtöltést? (Nyeste, 2003). Az eredmények arra világítottak rá, hogy az internethasználók átlagosan 15 perccel kevesebb szabadidővel rendelkeznek naponta, mint a nem használók, ugyanakkor a kevesebb szabadidejükből átlagosan 16 perccel többet fordítottak a társadalmi tőke növelését elősegítő, azt fenntartó társas cselekvésre, interperszonális kapcsolatokra. Tehát az internetnek a társas szabadidőtöltésre gyakorolt pozitív hatását igazolták az adatok (I.m. 2003: 70).

Lengyel György és Lőrincz László a World Internet Project 2001., 2002. és 2003. évi magyar felmérés adatait felhasználva vizsgálta azt a kérdést, hogy az információs technológia használata miként befolyásolja a társas tevékenységekre fordított időmennyiség alakulását. Az elemzések adatai alapján azt a következtetést vonták le, hogy a funkcionális ekvivalencia elve a média területén is érvényesül, az összes többi szabadidős tevékenységre – beleértve a társas szabadidőtöltést is – az internethasználók több időt fordítanak, nagyobb arányban sportolnak, kevesebben vannak közöttük olyanok, akiknek nincsenek barátaik, mint a világhálótól távol maradóknak (Lengyel – Lőrincz, 2006: 119).

5 Azokat a tevékenységeket sorolta ide Nyeste, amelyek társas cselekvést feltételeztek, lehetőséget adtak az interperszonális információ-cserének (Nyeste, 2003:68).

Mindezek alapján feltételezem, hogy az internetezésre fordított időmennyiség (free time)⁶ növekedése a ráérő/pihenőidő (leisure time) mennyiségét változatlanul hagyta, és a társas idő (socializing time) körébe tartozó tevékenységekre fordított időmennyiséget csökkenti, azaz az aktív kultúraforgyaszásra, a különböző társas tevékenységekben való részvételre fordított időt redukálják az internethasználók az újabb igények kielégítése érdekében. Feltételezem továbbá, hogy az 1980-as évek, azaz a szabadidő alapvető szerkezeti megosztottságának kiépülése óta most először a tévzés ideje csökkenő tendenciát mutat az internetezésre fordított idő folyamatos növekedése mellett a fiatalabb generációk életében. Feltételezem, hogy a legfiatalabb generáció időfelhasználására az internet erősebb hatással van, mint a televízió, mely az idősebb nemzedékek esetében az évezred végéig megőrizte elsődleges szabadidő-formáló szerepét.

2.2. Az idő társadalomtudományi megközelítése

Az idő szót elképzelhetetlenül sokféle formában használjuk a hétköznapi kommunikáció során. Az idő olyasmi, ami mindenki számára tudott és adott, éppen ezért nehezen meghatározható. Változás, elmúlás, időtlenség, hozzá kapcsolódó tapasztalatok és vágyak szönek sűrű hálót a fogalom köré. Sokféle módon tapasztalhatjuk, érzékelhetjük és gondolhatjuk el az időt, ezért adódik a kérdés: definiálható-e az idő? Létezhet-e egyetlen, általánosan elfogadott idő-meghatározás? És obligát a kérdés: egyáltalán hányféle idő létezik? Megkülönböztetjük a személyes időt, a szociális időt, a hagyományos természeti időt, a mért időt, a kozmikus időt, a profán és a szakrális időt, a virtuális időt, és így tovább. Minden létező többféle időben létezik egyszerre. Ugyanekkor az ember tudata számára az idő meghatározása nem bizonyul megoldhatatlan feladatnak: hiszen az idő alapvetően nem más, mint létezésének biológiai ideje, a születés és a halál által megszabott szűkös intervallum. Az egyén belső időészlelése és az erre épülő szubjektív idő mindig szubjektív történésekhez, személyes eseményekhez kötődik. Ennek következtésben sajátos vonása, hogy nem követi az órák által szigorúan mért időt, az egyén szubjektív időészlelésének más tényezők szabnak ritmust: az életkora, a megélt események, azok érzelmi háttere, körülményei.

Az idő problematikája és empirikus kutatása interdiszciplináris terület, az időről való gondolkodáshoz számos diszciplína járul hozzá sajátos szemléletmódjával és egyéni módszereivel, így hozva létre egy szélesebb elméleti alapot. „... az idővel valamennyi tudomány foglalkozik az ősi tudástól a legújabb szakterületekig. Így mutatkoznak meg a fizika egzakt és tárgyiasult időszemléletei, a makro- és mikrokozmosz különféle időjelenségei, a csillagvilág és a kozmikus felfedezések által megsejtett új idősíkok, vagy a bölcelet lét- és időfogalmai. Sokféle tudomány épít az idő különféle felfogására, s ezáltal építi magának az időnek a tudományát.” (Losonczy, 2009: 19).

6 Az Eurostat által is használt meghatározások:

- szabadidő (free time): tv-re, videóra és egyéb médiára fordított idő,
- pihenő/ráérő idő (leisure time): sport, hobbi, pihenés
- társas idő (socializing time): szórakozás, kultúra, részvétel különböző társas tevékenységben, társadalmi élet (Falussy, 2002).

Benjamin Franklinnak tulajdonítjuk a mondást, mely szerint az idő pénz. Max Weber idézi az amerikai politikus-filozófus vélekedését az idő előrehaladásáról: „Aki naponta elfecséreli idejének egy garast érő részét (és ez esetleg csak néhány perc), ha a napokat összeadjuk, évi 100 font használatának az előjogát veszíti el.” (Weber, 1982: 46). Weber véleménye szerint Franklin nem egyszerűen életmódról beszél, hanem sajátos etikáról, az ethosz nyilvánul meg szavaiban, s ezúttal minket is ebben a minőségében érdekel.

Úgy kell-e bánnunk az emberi létezésnek eme korlátjával, mint egy vagyontárggyal? Keret ad életünknek: kezdet és vég. Az idő olyan univerzális és relatíve megfoghatatlan fogalom, amely intenzív hatást gyakorolt az egyénre és kényszerek közé szorította a történelem folyamán mindig, de különösen most, az internet uralta világban, ahol jelentősen megváltozott az ember, a felhasználó viszonya az időhöz. Minden információ, adat, kép és hang azonnali, real-time, tudható, látható, fogyasztható, akarható. Az idő – az internet e képessége révén – az információ korában rabul ejti a felhasználót, akit különböző infokommunikációs eszközök képernyői elé zár láthatatlan kalitkába.

Az időről való gondolkodás és az idő mérése ösidők óta foglalkoztatja az emberiséget. Az idő, mint társadalomtudományi probléma, már egy évszázada megjelent a szociológiai elméletekben, empirikus kutatása is népszerű az egyre fejlettebb technikáknak köszönhetően. Modern társadalomunkban az idő felgyorsulása, a „rohanó világ”, a szélesebb változások és az idő természetének megváltozása áll az erről való gondolkodásunk középpontjában. Castells így teszi fel a kérdést: „Végső soron tehát mi az idő, ez a csalóka fogalom, amely izgalomban tartotta, zavarba hozta és megrémítette Szent Ágostont, félrevezette Newtont, inspirálta Einsteint és megszállottjává tette Heideggert? És hogyan alakul át az idő mai társadalomunkban?” (Castells, 2005: 592). Mielőtt megvizsgálánk, hogyan alakult át az idő az információs társadalomban, tekintsük át az időről való gondolkodás, illetve az idő és a társadalomtudományok találkozásának néhány csomópontját.

2.2.1. Gondolatok az időről

Stephen Hawking *Az idő rövid története* című művében említ egy kedves történetet, mely szerint egy híres tudós (többek szerint Bertrand Russell) ismeretterjesztő előadást tartott a csillagászatról, ahol érzékletesen előadta, hogyan kering a Föld a Nap körül, a Nap pedig a galaxisunkat alkotó hatalmas csillaghalmaz középpontja körül. Az előadás végén a hátsó sorban felpattant egy apró, idős hölgy, és leteremtette a tudóst, hogy mit fecseg itt ostobaságokat, mikor mindenki tudja, hogy a Föld valójában lapos, és egy óriási teknősbéka hátán nyugszik.

– No és mi tartja a teknősbékát? – mosolygott fölényesen a tudós. – De okos maga, fiatalember, hú, de okos! – válaszolt a hölgy. – Egyszerű: egy másik teknősbéka, azt megint egy másik, és így tovább.

Legtöbben mulatságosnak találják az elképzelést, hogy világegyetemünket egy végtelenbe nyúló teknősbékatorony alkotja, holott mi a biztosítékunk, hogy nem így van? Hawking feltételezi azt a sokakat évszázadok óta foglalkoztató kérdést, hogy honnan jön a világegyetem és hová tart? Volt-e kezdete, és ha igen, mi volt előtte? Milyen az idő természete? És ami a legizgalmasabb kérdés jelenleg: befejeződik-e valamikor? (Hawking, 2003). A válaszokat – a tudomány

gyors fejlődése ellenére is csupán sejtjük. Az idő – bármit is jelentsen ez a fogalom – majd egyszer kitermeli a tudományos igazságokat, a megoldásokat a kérdésekre.

A természettudományok az idő megragadására matematikai formulákat dolgoztak ki, ahol az idő mennyiségként, mértékként jelenik meg. A filozófiai gondolkodás történetét is végig kísérte a „mi az idő?” problematikája. A klasszikus ókor⁷ ciklikus időképének megfelelően az idő örök körfogását tükrözték az ókori görög gondolkodók tézisei. Anaximandrosz a filozófia egyik első alkotója szerint a világ őselve, minden lét oka a meghatározatlan és határtalan (apeiron), amelyből hideg és meleg, száraz és nedves vált ki. Az űrben lebegő, kezdetben cseppfolyós halmazállapotú föld fokozatosan kiszáradva létrehozta az élőlényeket, amelyek kezdetben a vízben éltek, majd később átköltöztek a szárazföldre. Az örök törvény szerint mindig újabb és újabb világok jönnek létre az apeironból és térnek vissza ugyanoda. „Amikből keletkezésük van a dolgoknak, azokban lelik pusztulásukat is szükségszerűen, mert büntetést és váltságdíjat (más, elfogadott forrásokban jóvátételt) fizetnek egymásnak jogtalankodásukért az idő rendje szerint” (Störig, 1997: 96).

Hérakleitosz már az örökkön változó időről beszél: „nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba,” ismeri fel, hiszen közben új vizek áradnak tova, és mert a második alkalommal már mi magunk is mások lettünk, megváltoztunk. Azonban a szüntelen tovafolyás, a szakadatlan változó idő mögött felfedezi az egységet, a logoszt, mely a dolgokat irányító, mindent átható törvény. (Störig, 1997: 102).

Az egyenes vonalú lineáris időfelfogás a kereszténység nyomán bontakozott ki és terjedt el a világban. A keresztény időfelfogást⁸ tudományosan megalapozó Szent Ágoston a *Vallomásokban*⁹ bontja ki egyik legragyogóbb gondolatmenetét, mely az idő kérdését érinti. Abból az alaptételből indul ki, hogy Isten a világot a semmiből teremtette, saját akaratából. Isten örökévaló, minden általa teremtett lény léte időhöz kötött. Pszichológiai elemzésnek veti alá az időt és azt vallja, hogy az nem választható el a tudatunktól. Ami az időben valóságos, az csupán a jelen, a közvetlen most. A múlt mindössze az emlékezetünkben létezik, a jövő csakis várakozás, vagyis egyik sem valóságos számunkra, csak Isten színe előtt egyformán jelenvaló. Szent Ágoston kulcsfontosságú gondolata, hogy idő csak ott lehet, ahol világ és változás is létezik. Isten a világot nem egy bizonyos idő egyfajta lefolyása szerint teremtette meg, hanem az idő és a világ szükségképpen csak együtt létezhet. „Bizonyos, hogy a világ nem az időben, hanem az idővel lett megalkotva. Ami ugyanis az időben jött létre, az bizonyos idő után és bizonyos idő előtt keletkezett; ami elmúlt és az előtt, ami eljövendő; semmilyen múlt idő nem létezhetett azonban, mivel nem volt teremtmény, melynek változó mozgása az időt űzte volna. A világ tehát az idővel lett megalkotva, minthogy helyzetében változékony mozgás teremtett.” (Szent Ágoston, idézi: Störig 1997: 181).

7 A körkörös vagy ciklikus időképet jól példázza a görög mitológiában Prométheusz története, a sas által minden nap felfalt, éjjel visszanövő mája. A prométheuszi idő jelzi a bolygók mozgását, a hold változását, amely telik, fogyatkozik, elpusztul és újjászületik. Ettől megkülönböztetik az istenek idejét, mely örök és halhatatlan, és melybe kivétel a földi halandók egyfelé, az elmúlás felé tartó, egyenes vonalú ideje (Nietzsche 2003: 44).

8 A középkorban a kereszténység az idő múlását egy kezdet és egy végpont közé helyezte: a világ teremtése a kereszténység idejének kezdőpontja, csúcspontja Jézus megszületése, keresztalála és feltámadása, és a végpont, azaz a végítélet felé halad az idő.

9 XI. könyv 14-28. fejezet.

Az idő szubjektív és szituációktól, helyzetektől függő jellegét, az emberi időérzékelés tudatos, reflektálható összetevőit csak a középkor végén fedezik fel, mely felismerés jelentős mértékben foglalkoztatja a korszak filozófiai gondolkodóit is. Descartes szerint „az idő a létező lelkében” lakozik, az idő szubjektív, az ember természetében rejlő képzet, alapja az emberi tudat, az emberi szellem vagy ész sajátos természete. Spinoza egy gondolkodásmódként tekinti, Berkeley és Hume felfogásában az élményekből fakadó következmény. Kant szerint az értelem (Verstand) eszméi, az idő és a tér arra szolgálnak, hogy elrendezzék számunkra az egyébként kaotikus tapasztalati valóságot. Állítása szerint az idő az a priori dolgok körébe tartozik, amelynek segítségével a megismerő szubjektum értelmezi a világot. A szemlélet formája, nem pedig a valóság tulajdonsága. Nincs sem objektív, sem pedig reális léte.

Kant elmélete szerint az idő az ember belső érzéke, önmaga szemlélete és belső állapotainak tiszta formája. Az ember önmagát vizsgálva lelki állapotainak nagyon sokféle formáját figyelheti meg; érzéseket, akarati aktusokat, képzeteket. Ezek ugyan különböznek egymástól, azonban van egy közös vonásuk: időben mennek végbe. Az idő nem ezekből származik, hanem feltétele annak, hogy a szemlélőnek ezekről az állapotokról tapasztalatai legyenek. Ebből adódóan az idő általános és törvényszerű, a belső szemlélet a priori módon adott formája. Miután minden külső csak képzetek formájában adott, illetve mivel az idő az ember belső elképzeléseinek szükségszerű formája, általában a szemlélet alapvető formája: „Minden jelenség (...) az időben létezik, szükségszerűen viszonyban áll az idővel (Störig, 1997: 318, Mészáros, 1999).

Kant elméletével szemben a francia életfilozófus Bergson azt állítja, hogy az idő nem homogén, mint a tér, nem egynemű pontok összessége, nem visszafordítható sor. Az idő egyik pontjáról tetszés szerint nem léphetünk át egy másikra, minden mozzanat valami új, egyszeri és megismételhetetlen. Az idő egyetlen oszthatatlan folyam. A tér – van. Az idő – nincs, hanem újra és újra lesz, létesül. Bergson megkülönbözteti az objektív, az órák által mért időt és a szubjektív időt, a tudat idejét, amelyet „tartam”-nak (durée) nevez. A kettő együtt van jelen életünkben, alakítva, formálva személyiségünket. „A tartam a múltnak folytonos haladása, mely rágja a jelent és duzzad, amint előre mozog. Ha a múlt szüntelenül nő, akkor határtalanul meg is marad” (Bergson, 1930: 201). Bergson számára a durée a „valódi idő”, amely szemben áll a fizikai idővel, amelyben a tudat minden pillanata különbözik egymástól, és visszafordíthatatlan. Így mindegyik pillanat magába foglalja a múlt egész folyamatát.

Heidegger arra az elképzelt lehetőségre hívja fel a figyelmet, hogy ha végtelenül hosszú idő állna rendelkezésünkre, akkor semmi sem lenne nyomatékosan sürgős, akkor semmi sem lenne fontos, semmi sem lenne valóságos. Az emberi alaptapasztalat a szorongás, hogy az ember lába alól kicsúszik a létező, és szembe találkozik a saját halálával. A halálnak ez a szemlélete egyfajta kulcs, amely feltárja az időt, az időbeliséget, mint az emberi lét alapját és határát. Az időbeliség a jelenvaló lét alapeseménye, melynek „nincs vége az időben, hanem végesen egzisztál” (Störig, 197: 491). Heidegger fenomenológiai fordulatot hozott az idővel kapcsolatos gondolkozásban, hiszen az alapvető filozófiai kérdésre irányította a figyelmet, melynek kiindulási pontja az a kérdés, hogy „Én magam vagyok a most és létezésem, ittlétem az idő?”, nem pedig a véges és a

végtelen metafizikai szembenállása. Heidegger szerint az idő és lét problematikája csak az ember időbeliségének bizonyossága felől vizsgálható. A számlált, a megmért idő tulajdonképpen már nem is idő (Heidegger, 1992: 32).

Az idő metaforája Schopenhauer és Nietzsche munkáiban is megjelenik: az idő körforgásának gondolata, az idő, mint egy végtelenül forgó kör. Schopenhauertől származik a jelennek az ébrenlétben elveszítethetetlen Most állapotaként való értelmezése. A jelen elveszítethetlenségére interpretációjában azt jelenti, hogy az idő sodrában minden megváltozhat, csak a jelenlét formája állandó. A táj változik, de az ablak, amelyen át nézzük, megmarad.

Az idő örök körforgásának gondolata Nietzsche korai, *Fátum és történelem* című művében megjelenik a világora-metafora formájában: „Nincs vége soha az örök változásnak? (...) Óráról órára halad tovább a mutató, hogy tizenkettő után újrakezdje járását, új világszakasz kezdődik” (idézi Németh, 2009: 88). Nietzsche ezzel visszatér az archaikus időfelfogáshoz, az örök visszatérés gondolatához, s ezzel arra tesz kísérletet, hogy összekapcsolja az időt az örökkévalósággal.

A mai kor embere annyira hozzászokott az értelem használatához – állapítja meg Störig –, hogy nehezen tud elszakadni a világ dolgainak racionális szemléletétől. Egyre kevésbé képes arra, hogy a Bergson által megfogalmazott tiszta szemléletben élje meg az idő pergését. A valóságos időt, a tiszta tartamot az emberi értelem nem képes megragadni, ezért feldarabolja, megszámlálható és mérhető egységekre tagolja, és éppen emiatt siklik el az idő igazi élete mellett (Störig, 1997: 449).

2.2.2. Az idő szociológiai lenyomata

Az idő, mint szociális konstrukció, a szociológiában, a kulturális antropológiában, illetve a társadalomelméleti gondolkodásban úgy jelenik meg, mint a társadalmi élet egyik alapvető rendező princípiuma, mely keretet, szabályozott ritmust ad a közösség életének, általa válik lehetővé a cselekedetek egymáshoz igazítása, a rendezettség elérése. Az idő rend jellege és a társadalmi struktúra szorosan összekapcsolódnak, hiszen struktúrák különböző formái születnek, változnak, tűnnek el a történelem során vagy maradnak fent évszázadokon át, miközben az idő normaként határozza meg az egyének cselekvési mintáit, azok időtartamát vagy gyakoriságát. Az emberi civilizáció kialakulásában jelentős szerepe volt az idő mérésének, az időmérő eszközök elkészítésének és használatának, általuk vált lehetővé egymástól térben távol lévő emberek együttműködése. „Az integráció szüksége és kényszere is hozzájárul az egyezményesen használt idő „megalkotásához”, az egymástól is függő, együttműködő közösségek időbeni szabályozottságához” (Losonczy, 2009: 24).

Az idő szociológiai vizsgálatának elméleti alapjait Émile Durkheim fogalmazta meg 1912-ben *A vallási élet elemi formái* című műve előszavában. Felfogásában az idő ismeretelméleti kategória, a lényegi fogalmak egyike, mely értelmi életünk egészét uralja. Az idő, a tér, az anyag a dolgok leguniverzálisabb sajátosságainak felelnek meg, melyek az emberi gondolkodást konstans keretek között tartják, hiszen nem tudunk úgy gondolkodni tárgyáról, hogy azok ne lennének benne az időben vagy a térben. Az idő elválaszthatatlan a szellem működésétől, az értelem csontvázát testesíti meg.

Az idő társadalmi tény eredménye, ezáltal leképezi a társadalmi valóságot. A kérdést Durkheim munkatársával, Mauss-szal közösen vizsgálta, az elemzések eredményeképpen pedig megállapították, hogy „... a nélkülözhetetlen viszonyítási pontokat {...} a társadalmi élet szolgálja. A napokra, hetekre, hónapokra, évekre stb. való felosztás a rítusok, ünnepek, nyilvános szertartások ismétlődéséhez igazodik. A naptár egyfelől a kollektív tevékenység ritmusát fejezi ki, de egyszersmind annak rendszerességét is hivatott biztosítani.” (Durkheim- Mauss, 1978: 21, vagy Durkheim, 2003: 9).

Az egyén csak úgy tudja felfogni az időt, ha meg tud benne különböztetni egyes pillanatok, ennél fogva az idő fogalma csak az időt felosztó eljárásokkal együtt érvényes. Az idő teszi lehetővé a társadalom tagjainak együttélését, szabályozza és szervezi a társadalom tagjainak életritmusát, megszabja idejét a pihenésnek, a munkának, szabályozza az emberi érintkezés kereteit. Segítséget nyújt az egyén számára a társadalmi életben való eligazodáshoz, a tevékenységi rendszerek megszervezéséhez és beosztásához, hozzájárul az emberi halandóság élményének feldolgozásához. Egy társadalomtól elszigetelt egyén esetében elképzelhetőnek tartotta, hogy észre sem veszi az idő múlását és képtelen felmérni annak tartamát, de a társadalmi lét magában hordozza, hogy minden ember egyformán vélekedjen az időről, és ismerje a rá vonatkozó valamennyi konvenciót. Az idő tehát felfogásában egy „... olyan elvont és személytelen keret, amely nemcsak egyedi létünket, de az emberi léteket is magába foglalja. Olyan, mint egy végtelen tábla, melyen az egész tartam kiteríthető a szellem tekintete előtt, s amelyen valamennyi lehetséges esemény meghatározott fix viszonyítási pontokhoz képest helyezhető el.” (Durkheim, 2003: 20). Durkheim ezzel megalapozza a szociális idő autonómiáját, megmutatva annak szociokulturális változatosságát.

Durkheim tézisei termékeny visszhangra találtak brit antropológusok között. A posztdurkheimisták közül Evans-Pritchard *Nuer idő* című munkájában különbséget tett az „ökológiai idő” (környezeti, gyakorlati) és a „strukturális idő” (hosszabb időperiódus társadalmi idő) között, mely utóbbi csak a vallás és a politika szimbolikus keretei között érvényes. Edmund Leach a durkheimi eszmék nyomán az ötvenes években írt tanulmányában úgy fogalmazott, hogy az idő koncepciójára Isten eszméjéhez hasonlóan társadalmi tényként van szüksége az embereknek, nem pedig a világgal kapcsolatos objektív tapasztalatok valamilyen empirikus tényei alapján. Az időkategória két alapvető emberi tapasztalatot foglal egybe: egyfelől bizonyos folyamatok ciklikusan ismétlődnek, másrészt az emberi élet a születéstől a halálig visszafordíthatatlan változásokból tevődik össze. „Az idő az emberiségnek az entrópiára adott válasza” (Gell, 2000: 16). Gell antropológiai elemzése képezi a Durkheimtől levezethető gondolkodási és kutatási irányzat legmeghatározóbb vonalát, mely az idő kulturális konstrukció voltát helyezi a középpontba. Gell meghatározása szerint az antropológusok mindig is kulturális jelenségeként beszéltek az időről, amelyet a társadalom, a kapcsolatok, a szimbolikus és a tapasztalati diszpozíciók határoznak meg (Gell, 2000: 13).

Bourdieu-nek az idő antropológiájával foglalkozó műve a kabil parasztnak időkezelési gyakorlatát vizsgálta, ahol megállapítja, hogy semmi sem áll távolabb a prekapitalista gazdaságtól, mint az az elképzelés, hogy a jövő feltárható és meghódítható, a kiaknázható lehetőségek tere-

pe. A kabil fellahok gyakorlati élete nem más, mint megélt mitológia. Együtt élnek a természettel, valójában annak kegyéből, nem általánosítják az időt, nem választják el az egymásba kapcsolódó, kulturálisan előre elrendezett, őket is szabályozó és rendező események folyásától. Az időt társadalmi események alapján határozzák meg („találkozunk a következő vásáron”). „Azka d aqa . „a holnap a sír”: a jövő üresség, s hiábavaló a próbálkozás, hogy megragadjuk; a semmi, amely kívül áll hatalmunkon. Arról, aki túl sok gondot okoz magának a jövő miatt, s ezért elfelejti, hogy fölötte semmi hatalma nincs, azt mondják, hogy „Isten szövetségese akar lenni”, s hogy nagyobb mértékletességre intsek, felszólítják: „Ami idegen tőled, egyáltalán nem a te dolgod” (Bourdieu, 1990: 58).

A szimbolikus interakcionista G.H. Mead az idő ontológiai kérdései kapcsán arra kereste a választ, hogy miként születik meg a jelen, a múlt és a jövő státusza, hogyan történik azok megalkotása. Elméletben az emberi cselekvés nem a valós időben zajló mozgás, hanem egy újonnan létrejövő esemény, amely megteremti a múlt- és jövőhorizonttal bíró jelent. Egy cselekmény minden pillanatában bekövetkezik a cselekvő azonosulása az idővel, valamint lehetővé válik a közös szociális idő konstruálása a cselekvésben résztvevő „általánosított Másik” időképének átvételével. Az emberi cselekvés különös struktúrája révén nyílik lehetőség mások időképének átvételére, s ezzel a szociális idő megalkotására (Bergmann, 1990: 173). Mead az emberi cselekvést olyan jelenségként értelmezi, amely folyamatosan alakítja saját időiségét. Ebből az aspektusból szemlélve a jelen dimenziója központi szerepet kap a múlttal és a jövővel szemben: az időperspektívák a jelenben és jelenből bomlanak ki (Mészáros, 1999: 14).

Schütz fenomenológiai értelmezésében az életvilágot egy sajátos időszerkezet jellemezi, mely térbeli és időbeli nyitottságot von maga után. Meghatározása szerint életünk, tapasztalataink és kapcsolataink időben strukturáltak. Őseink elővilága, tetteik befolyásolják cselekedeteinket, ezek közvetett tapasztalatok, melyeket a hagyományok közvetítenek. Utódaink utóvilága nyitott és meghatározhatatlan, e kettő közé ékelődik be saját világunk. Erről a társadalmi világról alkotott tudásunk interszjektív, a közös időtudatban alapozódik meg az interszjektivitás (Karácsony, 1995: 67). Schütz elmélete szerint az ego (én) és az alter (a feltételezett másik) ugyanazzal az időszerkezettel rendelkezik, így válik lehetővé, hogy e kettő az idő párhuzamossága alapján egy interszjektív világban egymásra vonatkoztatva cselekedhessen. A napi teendők eltervezése a szjektív idő, a távolabbra terjedő élettervek a világidő fennhatósága alá tartoznak (Bergmann, 1990: 121).

Husserl szintén fenomenológiai módszerrel közelített az idő problémájához, az intencionalitás és a redukció fogalmait alkalmazta az idő fenoménjére. Elsősorban az időélmény érdekelt, az idő aprioriját kísérte megvilágítani. Az idő több szintjét különbözteti meg, az objektív (természeti és kulturális történések közös ideje) és szjektív idő (átélt idő) között téve különbséget, továbbá kiemeli a mindezek mögött létező tudat idejét. Ez utóbbi időforma egy állandó időhorizonton mozog, amely a retenciók, azaz a közvetlen múltak, és a protenciók, vagyis a közvetlen elvárások sorozatait jelenti, tehát Husserl elmélete alapján a jelen csupán az időfolyamon belüli módosulásként értelmezhető, nem pedig egy atomi most pillanata (Husserl, 2002).

Durkheim nyomdokain haladt tovább Sorokin és Merton is, 1937-ben publikált „Social Time: A Methodological and Functional Analysis” című tanulmányukban nyomatékosan társadalmi tényként kezelik az időt. Bevezették a társadalmi idő módszertani kategóriáját, mely hozzájárult a társadalmi periodicitások felismeréséhez. Merton és Sorokin meggyőződése szerint az asztrológiai értelemben vett idő csak egyike a lehetséges koncepciónak és „...a társadalmi dinamikák területén az időnek pusztán az egy lehetséges koncepcióra szűkített értelmezése számos alapvető hiányossághoz vezet” (Merton - Sorokin, 1937: 616). A társadalmi idő a csoport hitei és szokásai alapján differenciál, adott társadalmi jelenségek változását, mozgását jellemezi egy másik társadalmi változáshoz viszonyítva, mely viszonyítások sokkal többet fejeznek ki, mint egy pusztán időbeli viszonyítás. Az asztrológiai idővel ellentétben, mely egységes és számokon alapul, a társadalmi idő közösségfüggő és tevékenységekre épül.¹⁰ Nem állítják azt, hogy a társadalmi idő esetében teljes mértékben hiányzik a számszerű mérhetőség, de nem egységes, nem összehasonlítható és nem mindig mérhető, mint az asztrológiai idő. Heterogén, alapvetően kvalitatív szemléleten nyugszik és csak kis mértékben jellemezhető kvantitatív jegekkel, a mindennapi tevékenységek ritmusán, pulzálásán és ütemén alapul.

Az időszociológia és a szervezetszociológia közötti kapcsolatot vizsgálta Giddens (2003: 298-299), az időt és a teret az intézmények és szervezetek által alkalmazott fegyelmezési és szabályozási eszközként értelmezve, Foucault és Weber munkái alapján (Foucault 1990, Weber, 1982). A szervezetek hatékony munkavégzéséhez szükséges feltétel a dolgozók kötött munkaidőben való alkalmazása, továbbá tevékenységüknek időben és térben következetesen koordinálnak kell lennie, amelyet a pontos munkarend kidolgozása segít elő Weber elmélete szerint.

Foucault a „testek hatékony elosztását” hangsúlyozza, az időbeosztás, a munkafegyelem betartása a szervezeti fegyelem garanciája. A fegyelmet szolgálja mind a szervezetek fizikai felépítése, mind a részletes időbeosztás szerinti pontos ütemezés. Az idő mind erőteljesebb behálózása, mind keskenyebb szeletekre szabdalása, továbbá a test feletti szigorú uralom, a modern munka által megkívánt külső és belső fegyelem a bérmunka kialakulásának időszakában válik egyre hangsúlyosabbá, amikor a munkaidő és a szabadidő élesen elkülönül egymástól. A munka hatékonysága érdekében tilos bármilyen formában szórakoztatni a munkában résztvevőket, „...a mért és fizetett időnek nem szabad tisztátalannak, hibásnak lenni, jó minőségű idő ez, amelynek során a test szorgalmasan végzi a dolgát. Pontosság és szorgalom a rendszerességgel együtt a fegyelmező idő fő erénye lesz.” (Foucault, 1990: 204). A fegyelmező munka sajátossága a kimerítő időfelhasználás. Tilos elvesztegetni az időt, melyet Isten számon tart és az emberek megfizetnek. Az időbeosztás fontos feladata leküzdeni az időpazarlás veszélyét, ami erkölcsi vétség és gazdasági becstelenség egyben. A fegyelem pozitív gazdaságot rendez be, megteremtve az idő mind tökéletesebb kihasználásának elvét.

Az időhöz fűződő bonyolult viszonyunkat makroszociológiai aspektusból elemezi Norbert Elias. „Lényegében még ma is tisztázatlan az idő ontológiai státusa: elmélkedünk róla, de voltaképpen nem tudjuk, miféle tárggyal van dolgunk. Vajon természeti tárgy-e az idő? Vagy

¹⁰ Számos törzs esetében (indián, polinéz törzsek) a hónapok neve az adott hónapban végzett tevékenységet tükrözik.

természeti jelenségek egyik oldala? Esetleg kulturális intézmény? ... Egyáltalán mit mutatnak az órák, amikor azt mondjuk, hogy az időt mutatják?” (Elias, 1990: 25). Az időre, mint a szociokulturális evolúció keretére tekint, az időfogalomnak pedig társadalomkonstruáló hatást tulajdonít, amelyet abba a tanulási folyamatba illeszt be, amelyben a társadalom tagjai létrehozzák és folyamatosan korrigálják a mindennapi életben való eligazodáshoz segítséget nyújtó szimbolikus formákat. Meghatározásában az időt mérő órák társadalmi funkciója az, hogy segítsék az egyént eligazodni a társadalmi környezetben. Az idő a természeti univerzum egyik dimenziója, melynek sajátos kettős léte van. Minden, ami észlelhető, beleértve az embert is, a tér és az idő mind a négy dimenziójában benne van. Az időt azonban szimbólumnak is tekintjük, tehát az ötdimenziós emberi világ ágensének (Elias, 1990).

Halbwasch az idő társadalmi tagozódását vizsgálja a kollektív emlékezet és az idő viszonyát középpontba állítva. Az idő ritmusa, lassú vagy éppen gyors múlása nem egyéb, mint az a szükséges rend, mely szerint az anyagi természet és a szervezet jelenségei összekapcsolódnak. Az idő tagozódása konvenciókból, szokásokból ered, hagyományokon alapul, kifejezve azt a rendet, melyben a társadalmi élet egyes fázisai követik egymást, mely az uniformitás kényszerével sújtja az egyént. Halbwasch – Durkheimet követve – kiemeli a társadalmi idő esszenciális szerepét a társadalom működőképessége szempontjából, amikor úgy fogalmaz, hogy „... a társadalmi idő maga egészben és minden részében olyan időben zajlik, amely évekre, hónapokra, napokra, órákra van osztva. Ennek így kell lenni, hiszen, ha a társadalmat alkotó csoportok tartamai különbözőképpen lennének tagolva, nem lehetne mozgásaik között semmiféle megfelelést találni” (Halbwasch, 2000: 417).

A korábbi civilizációs formákhoz képest az idő szerepe egyre meghatározóbbá, egyre életközponttá válik a modernitásban, szociális érvényessége és individuális egyedisége pedig evidenciává vált. A premodern társadalmakban élő emberek alapvető létélménye volt a világ megváltoztathatatlansága. Luhmann (1976, 2000) azt vallja, hogy a modern társadalmakban mindennapi létélménnyé válik az, hogy a világ megváltoztatható, megjelenik a kételkedés, az okoskodás mozzanata, és az egyes egyén részese lehet magának a változtatásnak. A megváltoztathatóság egyben azt is jelenti, hogy a választható jövők itt lebegnek a jelen horizontján. Luhmann szerint a jövőt és a múltat – hasonlóan a fenomenológiai horizont fogalmához – olyan időhorizontként kell felfogni, melynek kiindulópontja mindig a jelenben van. Ebből a horizontok elérhetetlensége következik, azaz, hogy a jövőnek nem lehet kezdete, az együtt vándorol a jelenel. Alapvető tézise az, hogy az idődimenziókban megjelenő szűkösség három mozzanat – a világ komplexitásának, a lehetőségek horizontjainak és a rendszer feldolgozó képességeinek – konfrontációjából fakad. A komplexitást az elemek közti viszonyként, az elemeket pedig temporalizált mozzanatokként, azaz eseményekként értelmezi (Luhmann, 1976, 2013, Mészáros, 1999, Bognár - Karácsony, 2013).

Weber az időt úgy írja le, mint a „kapitalista szellem” kialakulásának egyik forrását. A puritán időszervezés, az élvezetekre, a jólétre vagy a boldogságra való törekvés elvetése, lemondás az azonnali nyereségről, a rendszeres, előre látható megtérülés preferálása, a hosszú távú tervezés, a hivatásának élő ember és a munka racionális megszervezése jellemezi a kapitalizmust. „...a puritanizmus a racionális polgári üzem és a racionális munkaszervezet ethoszát képviselte:” (Weber, 1982: 256).

A kapitalista termelési rend kialakulása megváltoztatta a munkához és az időhöz fűződő viszonyt. A preindusziális társadalmak feladatorientált társadalmak voltak abban az értelemben, hogy az egyén, mint társadalmi lény, mint férj, apa, fivér, a faluközösség tagja dolgozott, társadalmi viszonyokba ágyazottan és nem létezett olyan önálló státusz, hogy „munkás”. A munka maga volt az élet, nem lehetséges éles határvonalakkal elkülöníteni a munkától a munka alól felszabadított, szabadon eltölthető jelentősebb mennyiségű időtömböket. A kapitalista termelési rend keretei között a munka időegységekkel mért terméké válik, a javak pedig pénzegységekben kifejezhető termékeké. Mindez lehetővé teszi a munka és a pihenőidő szétválasztását, valamint az időhöz való sajátos viszony kialakítását is: az idő erőforrássá válik, amivel jól kell gazdálkodni. Thompson ezt a viszonyt nevezi időtakarékoságnak. „Egy fejlett kapitalista társadalomban minden időt ki kell tölteni, el kell adni, hasznosítani kell, káros, ha a munkaerő csak „tölti az idejét” (Thompson, 1990: 107).

A preindusziális társadalom feladatorientált idejét tehát felváltja a kapitalista társadalom óraideje, amely egy személytelen, objektív, a társadalmi viszonyokon kívül álló dolog, melyet mechanikusan működő törvények szabályoznak. A termelési szektor identifikálása az óraidő uralmával magával hozza annak feltételezését, hogy a termelést felváltó fogyasztás idejét egy másfajta idővel kellene azonosítani, ami kevésbé szabályozott és fegyelmezett, mint a termelés óraideje. A köznyelvben ezt az időt nevezzük szabadidőnek, pihenőidőnek, melyet alapvetően a munkával töltött idő ellentétéként határozzunk meg.

2.3. Az idő kötöttségektől mentes formája

„Mitől szabad a szabadidő? „A szabadidő az az idő, amit akkor érzünk ..., amikor befelé, magunkba fordulunk tisztán egyedi, hedonisztikus elégedettségekre törekedve: ez a neoklasszikus közgazdaságtan archetipikus teremtményének, az elszigetelt fogyasztónak az ideje.” (Ingold, 2000: 202).

A XIX. században az ipari társadalommal és a munka új formájának, a bérmunkának megjelenésével felépült a munkatársadalom, melynek alapját a teljes munkaidőben végzett kenyérkereső munka jelenti, amely egységes, általános, „gyárszerű” tevékenység volt és meghatározott módon oszlott el a nap, a hét és az élet szakaszaira. A meghatározott ritmusban végzett bérmunka kettészakította az ember korábban egységes életét munkára és a munkán kívüli életre, kijelölve ezzel a szabadidő státuszát. A kapitalista gazdaság és társadalom viszonyai újfajta magatartást és újfajta életmódot, egy egészen más jellegű viszonyt követeltek meg az egyéntől a térhez és az időhöz, mint a korábbi feladatorientált társadalomban, ahol a munka és az idő az életvezetés részét képezi, és nem lehet tőle elvonatkoztatni. „A középkori Angliában az időtartamot azzal lehetett kifejezni, hogy mennyi időt vett igénybe egy tojás megfőzése, egy ima elmondása vagy (kétségtelenül) egy pössentés, habár ez utóbbi időtartam, amit úgy ismertek,

mint egy-két perc, kissé tetszőleges mértéknek tűnik” (Thompson, 1990: 63). Új időkezelési gyakorlat kialakítására volt tehát szükség,¹¹ illetve ekkor jelent meg a szabadidő iránti igény is.

A szabadidő jelentőségének korábban korántsem egységes megítélése – a rendszerváltást követő strukturális okokra visszavezethető, jelentős mértékű növekmény megjelenése és megmaradása óta – megváltozott, amit jeleznek a rendszeres nagymintás, országos vizsgálatok is. A témával kapcsolatos kutatások azt mutatják, hogy az utóbbi évtizedekben mind az egyének életében, mind a társadalom egésze számára egyre fontosabb területté válik a munkán kívüli világ, egyre fokozódó érdeklődésre tartanak számot a különböző szabadidős tevékenységek. A megnövekedett, tömbösített, jellegében, felhasználási lehetőségeiben kibővült/megváltozott szabadidő és az ebből fakadó társadalmi problémák modern korunk termékei.

A szabadidő definiálására számos megközelítésmód, koncepció létezik, melyek korántsem tekinthetők egységesnek vagy egyértelműnek, pusztán közös igazodási pontok fedezhetők fel bennük, melyek központi eleme a szabadidőnek a munka negatívjaként való meghatározása. Nincs egyetértés abban sem, hogy mit jelent a szabadidő az egyes ember és a társadalom számára. A különböző felfogások abban értenek egyet, hogy az idő szabadságát tágabb értelmezésben az adja, hogy tartamát munkatevékenységeken kívüli tevékenységek töltik ki. Vitányi Iván rámutat, hogy a definíciók általában egy pozitív és egy negatív részt tartalmaznak. A negatív arra vonatkozik, hogy mi *nem* tartozik a szabadidőhöz (a munkatevékenység, az ún. fél-szabadidő, a higiénikus tevékenységektől kezdve a bevásárlásig és a munkahelyre való utazásig). A pozitív definíciók a szabadidőben végzett tevékenységek közös sajátosságait emelik ki. A tevékenységek kiválasztása szabad, azaz egyéni döntés tárgya (Vitányi, 1976: 135). A választás szabadsága felől közelítve a kérdéshez világosan látszik, hogy a szabadidőben végzett nem munkajellegű tevékenységek sem szabadok teljes mértékben (például nyelvtanulás), funkcionális választások eredményeként jelennek meg az egyén tevékenységszerkezetében. A ténylegesen szabad felhasználású idő, amely az egyén attitűdje, értékei szerint formált, jellemzően a kulturális fogyasztás, a különböző sport- és hobbitevékenységek széles skálájához kapcsolódik.

A következő fejezetben a szabadidő fogalmához, a szabadidős tevékenységek vizsgálatához kapcsolódó legfontosabb elméleteket tekintem át.

2.3.1. A szabadidő interdiszciplináris megközelítése

A szabadidő mindig a létfenntartás biztosítását szolgáló tevékenységekre fordított életidőhöz viszonyítva válik mérhetővé és érzékelhetővé, kifejezve az időháztartásban az idő egy speciális fajtájának egy bizonyos értelemben vett szabadságát. Fukász meghatározása szerint a szabadidő nem csupán az idő bizonyos fajtáját jelöli, hanem azt tovább építi, nemcsak a rendelkezésre álló időalap szerkezeti vázát adja, hanem annak értékjelentését, kvalitatív vonását is kiemeli (Fukász, 1988: 55). Vitányi meghatározása szerint a szabadidő az életmódnak az a része, amely a művelődéssel és a kultúrával közvetlenül érintkezik (Vitányi, 1976: 131). Touraine-nal (1959,1969) egyetértésben úgy vélem, hogy a szabadidő olyan társadalmi tevékenységek együttese, amelyeket a modern társadalomnak az egyén által elfogadott értékei és normái irányíta-

11 Mindehhez szükséges volt a mechanikus időmérő, az óra feltalálása, használatba vétele és elterjedése is.

nak. Ily módon a szabadidő társadalmilag meghatározott magatartás, de az egyik azt alapvetően szabályozó norma, hogy szubjektíve szabadnak kell lennie (Bassand – D’Epinay, 1976: 244).

A funkcionalizmus fő kiindulópontja szerint a társadalom olyan egész, melynek részei csak is kölcsönös viszonyrendszereiben vizsgálhatók, külön-külön nem. A részek közötti kapcsolat, a „funkcionális reciprocitás” nem szimmetrikus viszony: míg például a gazdagság befolyásolja a szabadidő eltöltését, a szabadidő eltöltés csak elhanyagolható módon hat vissza a gazdagságra (Rácz, 2001: 11). A funkcionalista elméletek a szabadidős intézményeknek hangsúlyos szerepet tulajdonítanak az egyes emberek életében és abban, hogy fenntartsák a társadalmi rendszer egészét. Ez a megközelítés számos fontos szerepet tulajdonít a szabadidőnek, beleértve a „hídverő” funkciót is: segít áthidalni a szakadékot az individuum és a szélesebb társadalmi rendszer között. A nemzetközi sportesemények kifejezetten alkalmasak e funkció betöltésére, a játékok idejére sikeresen tudnak megvalósítani egy szélesebb társadalmi integrációt.¹² A funkcionalizmus ikonikus alakja, Talcott Parsons (1987, 2002) a társadalmat és az emberi cselekvést rendszerként fogta fel, a társadalmi rendszereket az általánosabb cselekvési rendszer alkotóelemeinek tekintette. Modellje szerint a társadalom analitikusan négy elsődleges alrendszerre osztható fel, melyeknek funkcionális elvárásoknak kell eleget tenniük ahhoz, hogy a társadalom működőképes legyen. Az adaptív alrendszer, azaz a gazdaság a viselkedő szervezethez és rajta keresztül a fizikai világhoz fűző viszonyokkal foglalkozik, a célelérési rendszer, azaz a politikai rendszer az egyedi tagok személyiségéhez fűződő viszonyokkal, míg az integrációs rendszer felelős a társadalmi kohézióért,¹³ a szabadidős és kulturális szerveződésért. A mintafenntartó rendszernek szocializációs funkciója van, a társadalmat a kulturális rendszerhez és ezen keresztül a végső valósághoz fűző viszonyokkal foglalkozik (Parsons, 2002: 45).

Norbert Elias (1986) a sport, mint szabadidős tevékenység geneziséét vizsgálva leszögezi, hogy az emberben örökönn munkál a vágy, hogy újra játssza, újra élje ősi vadászó – gyűjtögető múltját, de immár civilizált formában. A modern társadalmakban élő férfiaknak és nőknek izgalomra van szükségük, és a sport azok közé a mimetikus tevékenységek közé tartozik, melyek egy szociális enklávét biztosítanak, ahol az izgalmakat ki lehet élvezni, de az egyénileg és társadalmilag egyaránt veszélyes következmények nélkül. Felvázolja Elias azt a civilizációs proceszst is, melynek során a modern állam az erőszak alkalmazásának monopóliumát kombinálja a munkamegosztással, így építve ki a „kölcsönös interdependencia meghosszabbított láncát”, mely révén sikeresen csökkenti a spontán expresszív interperszonális erőszak megnyilvánulásait a középkor, a reneszánsz és a korai modern társadalmakban. A korlátozás nem csupán a külső államhatalom révén, de internalizált formában is megjelenik (a lelkiismeret, a szuper-ego révén). Mindezek beépülése következtében a modern társadalomban élő férfiak és nők sokkal kisebb valószínűséggel támadják meg egymást hirtelen kitörő és kontrollálhatatlan dühük miatt.

Elias további két esszében¹⁴ mutatja be az erőszak szintjének folyamatos csökkenését a sporttörténelem során, illetve párhuzamot von a politikai életben és a sportban egyaránt megtapasztalható agressziócsökkenés között, mindkettőre ugyanannak a civilizációs folyamat részeként

12 Ezt a célt szolgálják például az olimpiai játékok nyitó- és záró ceremóniái, a formaruhák, a díjkiosztó rituálék.

13 Parsons kulcsfontosságúnak tartotta.

14 “The Genesis of Sport as a Sociological Problem” és “An Essay on Sport Violence,” In: Elias – Dunning (1986): Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process. pp.88-124.

tekintve.¹⁵ Kiemeli továbbá, hogy a szabadidős tevékenységként választott sport lehetőséget ad a katarziszra is. A sporteseményeken átélt érzelmek mimetikusak, ugyanazt az élményt nyújtják a szurkolóknak, mint amit a színházba járók élnek át egy színpadi mű megtekintése során. A szükséges és elvárt izgalom apály – dagály – szerű váltakozása egy futballmeccsen azonban nem csupán olyan élmény, mint amit az egyén megtapasztalhat a színházban is, hiszen a végső sípszó a szurkolók számára egyfajta megkönnyebbülés és beteljesülés is egyben¹⁶ (Elias, 1986: 80).

Kenneth Roberts (1999) rámutat a szabadidő további funkcióira: konszolidálja a társadalmi rendszert, mintegy „biztonsági szelepként” működve hozzájárul a szélesebb társadalmi rendszer stressz-mentesítéséhez és a feszültségoldáshoz. A szabadidő lehetőséget nyújt az emberek számára, hogy fejlesszék képességeiket, módot ad olyan értékek bevésődésére, mint vezetés, csapatmunka és fair play. Roberts kiemeli a szabadidő kompenzációs funkcióját, mely révén „pótlékot” tud nyújtani a sikertelen, frusztrált élethelyzet vagy a munkában elszenvedett eredménytelenség miatt az egyén számára. Roberts elképzelése szerint a szabadidőre vonatkozó választások szabadok, nem korlátozza őket az osztály-hovatartozás – szemben a marxista vagy a feminista megközelítésekkel.

A munkakényszer és a szabadidős szabadság viszonyát vizsgálva Edward Gross (1961) megállapítja, hogy a munka ad jogot a szabadidőhöz. A munka instrumentális és kötelező, a szabadidő ezzel szemben expresszív és önkéntes. Mind a munka, mind a szabadidő szerepet játszik a kultúra és a szocializáció fenntartásában és átadásában, beleértve a kulturális tradíciókat. Hasonlóképp a képességek és készségek egész sorának fejlődéséhez járul hozzá a munka és a szabadidő, kulcsfontosságú szerepet vállalva a társadalmi rendszer fenntartásában. Gross szintén hangsúlyozza a szabadidő feszültség-kezelő funkcióját, amely hozzájárul ahhoz, hogy helyreállítsa az egyén önértékelését a megterhelő, stresszes munkát követően. A társadalmi rendszer adaptációs funkcióját szintén szolgálja a szabadidő azáltal, hogy lehetőséget nyújt az egyén számára önkéntes szervezetekhez való csatlakozásra a nem-megfizetett idejében, ezzel is hozzájárulva az instrumentális értékek fenntartásához. A szabadidő a célelési rendszer működéséhez is elengedhetetlen, mivel kedvező alkalmat biztosít az egyén számára a különböző csoporttevékenységekben való részvételre, ezáltal segít fenntartani a csoport-szolidaritást, ami szignifikánsan fontos integrációs funkció minden társadalmi rendszer esetében (Best, 2010).

Stanley Parker (1976) a munka és szabadidő kapcsolatában két tényezőt emelt ki: a fúziót (elutasítja azt az aspektust, amely úgy tekint a munkára és a szabadidőre, mint az emberi élet két elkülönített részére) és a polaritást (ragaszkodás a munka és a szabadidő, mint az emberi élet két megkülönböztetett része állásponthez). Parker nézete szerint a végzett munka jellege köz-

15 E a folyamat során a középkori népi foci verekedése változik majd át szigorúan szabályozott labdarúgássá, és a nézőtéri verekedések, melyek hozzátartoztak a 19. századi kriketthez, csillapodnak majd le a kritikus pillanatokban a nézők által az Úrhoz mormolt fohásszá. A görög birkózók és a római bokszolók összevetése a mai sportági képviselőkkel rámutat arra, hogy az antikvitásban engedélyezett volt az extrém mértékű erőszak a különböző sportfajtákban. Az angolok kedvenc rókavadászatán - mely a hangsúlyt a hajszára helyezi -, a kopókkal körülvezt vadász az ölés pillanatában ugyanazt az izgalmat éli át, mint az ősi korok vadászai. Békeidőben levadászni és megölni az állatokat izgalma egyenértékű a háborús idők embervadászatával és ölésével (Elias, 1986: 88-105).

16 A futballmeccseken tipikusan átélhető az ősi vadászó múlt élménye, mikor több tízezer feldühödött ember ordítózik, gesztikulál hevesen, és támad – optimális esetben csupán verbálisan – az ellenségre, a játékevezetőre.

vetlen hatást gyakorol az egyén szabadidős választásaira is. E feltételezésére építve kidolgozott egy modellt, mely három szabadidős mintázatot foglal magába:

- *kiterjesztett minta* (a csoportba tartozó emberek a munkájukat folytatják szabadidejükben is)
- *szembeszálló minta* (a csoport tagjai szabadidejüket olyan tevékenységgel töltik ki, amely teljes mértékben ellentétes a fizetett munkájukkal)
- *közömbös minta* (a csoportba tartozók közömbösséget és érdektelenséget mutatnak a szabadidős tevékenységek iránt, passzívak, a fizetett munkájukat gyakran unják).

Parker tehát feltételezi, hogy az egyén szabadidős tevékenysége determinált a munkatevékenysége által, és figyelmen kívül hagyja a személyes választás, a személyi elkötelezettség szintjét. Azáltal, hogy alul értékeli a humán ágens szerepét a szabadidős választásokban, továbbá nem számol azzal, hogy a választások gyakran a személyes kedvtelésben és vágyakozásban gyökereznek, – a funkcionalizmus csapdájába esik (Best, 2010).

A funkcionalista modellekkel ellentétben a marxista és neomarxista felfogás azt hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus formálja ki a munka természetét, legbensőbb sajátosságát és magát a szabadidőt, illetve a szabadidő fejlettebb formáját, amely a fogyasztás köré koncentrálódik. A szabadidős tevékenységek közötti választást erősen korlátozza a jövedelem, a munkásosztály tagjai pedig csekély kontrollt gyakorolnak a szociális juttatások allokációja felett. Marx a munkásság radikális szükségletének¹⁷ tekintette a szabadidő iránti igényt, amelyet az elidegenedés megszüntetésében kulcsfontosságú elemnek tekintett. *A tőke* I. kötetében a több szabad időért, a munkaidő csökkentéséért folyó harcot tekintette a proletárosztályharc centrumának. „Marx büszkén utal arra, hogy amikor – egy szociológiai „felmérésben” – megkérdezték a munkásokat, hogy több bért akarnak-e, vagy több szabadidőt, a munkások óriási többsége az utóbbi mellett döntött...” (Fehér-Heller, 2002: 80). Marx úgy látja, hogy a munkaidő megtakarítása egyenértékű az egyén fejlődését szolgáló idő gyarapításával, amely a legfontosabb termelőerőként visszahat a munka termelő erejére. A szabadidő-szükséglet kielégítésére csak a kapitalizmus meghaladása után, az egyesült termelők társadalmában nyílik mód, ahol az egyének szabadidejüket szellemi tevékenységre fordíthatják. Marx úgy látja, hogy míg a bérharc a proletariátus partikuláris érdekeiért folyik, addig a szabad időért való harc túlhaladja a partikuláris érdekeket, elvileg tartalmazza magában a „nembelit”. A Bérmunka és a tőke című munkájában rámutat, hogy az ember „nincs otthon”, amikor munkáját végzi, s embernek csak a munkán kívüli helyzetben érzi magát, többnyire szabadidős tevékenységek végzése között. „Az élet ott kezdődik számára, ahol ez a tevékenység megszűnik: az asztal mellett, a kocsmapultnál, az ágyban.” (idézi Fukász, 1988: 68).

A neomarxisták, John Clark és Chas Critcher (1985) – munkájukra Marx és Gramsci volt jelentős hatással – azt hangsúlyozták, hogy a kapitalizmus alakítja ki a munka jellegét és a szabadidőt, hiszen az ipari forradalom előtt nem volt világos és éles választóvonal az élet e két területe között. A kapitalizmus azonban demarkációs vonalat húz munka és szabadidő közé, mely

¹⁷ A radikális szükségletek valamiféle formában a *munkából* erednek – ez a gondolat végig dominál Marxnál. Vagy úgy, hogy a többletmunka válik szükségletté, vagy úgy, hogy a több szabad idő teszi lehetségessé ezek kialakítását és a szükségletet a *még több* szabad időre (Heller, 2002:80).

utóbbira legnagyobb befolyást az állam¹⁸ és a tőkés vállalkozó gyakorolja. Clark és Critcher azt állítják, hogy az állam a közrend fenntartásának leple alatt megpróbálja előírni és szabályozni a társadalmilag elfogadható szabadidős tevékenységek körét, mindezt arra alapozván, hogy a szabadidő kiváló terepe a visszaéléseknek, a kibővült kötöttségektől mentes idő a deviáns felhasználás veszélyével fenyeget. A megoldást az jelentené, ha a munkásosztály szabadidő-eltöltése három elv mentén történne: a munkások távol maradnának az utcától, felügyelet alatt töltenék a szabadidejüket, illetve konstruktív tevékenységet végeznének üres óráikban.

Clark és Critcher azzal érvelnek, hogy a szabadidős lehetőségek a társadalomban egyenlőtlenül megoszoló erőforrásokhoz való hozzáféréseken alapulnak, ezért a szabadidőt materiálisan és kulturálisan korlátozza az osztály-hovatartozás. A szabadidős tevékenységekben való részvétel pedig központi szerepet játszik a kulturális egyenlőtlenségek fenntartásában.¹⁹ A társadalmi osztályok mellett hangsúlyozzák az életkor szerepét is, amely szintén jelentős faktor a szabadidős tevékenységekben való részvétel esetében. A kor, mint társadalmi konstrukció, kényszerítő erővel hat az egyénre, ennek következményeként az életkor egy társadalmilag meghatározott, a szabadidős tevékenységeket korlátozó kényszerre válik (Best, 2010).

A szimbolikus interakcionizmus, mely a társadalmat az emberek közötti kapcsolatok, interakciók megfigyelésén keresztül kívánja megismerni, a szabadidő jelenségével kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szabadidő minőségileg különbözik a társadalmi élet más területeitől. Kelly (1994) visszautasítja minden formáját a szabadidő mesterséges szegregációjának. Kidolgozott egy értelmezési keretet („*life-course framework*”), mellyel identifikálni törekszik a kontinuitás és a változás szerepét a szabadidős tapasztalatokban. Mivel a szabadidőbe beágyazódnak a társadalmi élet különböző területeihez kapcsolódó tevékenységek széles skálája, ezáltal sokkal több, mint pusztán egy érzelmi vagy hangulati állapot. Kelly a szabadidős interakciókra úgy tekint, mint az identitás fejlődésének tökéletes terepére, ahol lehetőség nyílik az egyén számára a kényelmes identitáskonstrukcióra. A szabadidő központi szerepet játszik a társadalom fenntartásában, a szabadidős interakciók képezik a társadalmi szolidaritás alapját, hozzájárulnak a társadalmi identifikációhoz és kohézióhoz. A szabadidő terepe a barátságoknak, a családi életnek, a szülői szerep megélésének és a közösségi interakcióknak, továbbá nem független a társadalmi és környezeti kontextustól sem. Kelly szerint a szabadidő plurális természetű és soha nem determinálják teljes mértékben externális tényezők, noha az alacsony jövedelem és a szegénység korlátozhatják bizonyos fajta tevékenységekben való részvételt. A szabadidő tartalmának és stílusának különbözőségei az emberi élet szabályszerűségeihez kapcsolódnak. Kelly definíciója szerint a szabadidő kapcsolatban áll a társadalmi hálózatokkal és az idő múlásával változó társadalmi szerepekkel és kötelezettségekkel.²⁰ A szabadidőt nem lehet a különböző társadalmi szerepektől elválasztva értelmezni, sem pedig azoktól a módzatoktól, ahogy az egyének betöltik különböző szerepeiket.

18 Az állam kezében van bizonyos szabadidős tevékenységek engedélyezési joga: kocsmák, kaszinók, fogadóirodák működésének, filmek megjelenésének engedélyezése (Best, 2010: 37).

19 Valamennyi társadalmi osztály esetében gyakori program a házon kívüli étkezés, de lényeges különbség van a választott étterem és az elfogyasztott ételek között. A munkásosztály esetében ugyanolyan gyakori a sportolás és a klubtagság, mint a középosztály tagjainál, azonban lényegi különbségek vannak például egy privát golf klub tagsága esetében, illetve jellemzően más-és más futballklubnak szurkolnak és más kocsmákba járnak (Best, 2010: 40).

20 A munkanélküliség időszaka, vagy a szülői, nagyszülői szerepek mind hatással vannak az egyén szabadidővel kapcsolatos elvárásaira; a szabadidő ilyen értelemben *kiegészíti* a társadalmi szerepeket (Kelly, 1994).

Kelly javasolja a szabadidővel kapcsolatos kutatások kiterjesztését a hétköznapi élet olyan területére is, mint például a gyerekek focimeccse a téren, vagy a kaszinókban folytatott szerencsejáték, mivel ezek a tevékenységek a mindennapi életet permanens konstrukcióját jelentik. Ezek a jelentéktelen tevékenységek, amelyeket az emberek együtt végeznek azok, amelyet Berger és Luckmann (1966) életvilágnak nevez, a megélt világ tapasztalatai, amelyek központi szerepet játszanak az emberi életben (Best, 2010).

Mead a sztoikusokhoz hasonlóan úgy tekinti a szabadidőt, mint a személyiség elkülönülésének szféráját. Definíciója szerint „A ráérő idő általában olyan idő, amikor az emberek azzal foglalkoznak, amivel akarnak, olyasvalamit csinálnak, amit csak a maguk javára használhatnak, másokéra nem” (idézi Zborovszkij, 1976: 33). Tehát a szimbolikus interakcionista azt feltételezik, hogy a szabadidős interakciók hatást gyakorolnak az identitásra, a szabadon választott elfoglaltságok egy sajátos életteret biztosítanak, ahol az egyén csiszolhatja, finomíthatja a preferált önmeghatározását. Ehhez kapcsolódóan érdemesnek tűnik Erikson pszichoszociális fejlődélméletével (Erikson, 1997) összefüggésben megvizsgálni a szabadidő kérdését. Erikson elmélete szerint a személyiség fejlődése a születéstől a halálig tartó folyamat, ahol a hangsúly nem a biológiai tényezőkön, hanem az élet során megtapasztalt környezeti és társas jelenségeken van, melyek hatással vannak a személyiség alakulására. A fejlődés tehát az egész életen át tartó folyamat, amelyben az identitás újabb és újabb elemei születnek meg. Nyolcszakaszos, a felnőttkort is magába foglaló modelljét²¹ tekintve megállapíthatjuk, hogy a szabadidő, mint identitás-tér a harmadik szakasztól kezdődően válik jelentőssé a személyiségfejlődés szempontjából, amely a kezdeményezés, a hatalom és a felelősség korszaka. Ebben a korban a gyermek fokozatosan leválik környezetéről, egyre inkább függetlenné válik, túlteng a kezdeményező képessége, hiszen mindent meg szeretne tapasztalni. Ha nem ütközik akadályokba, és biztosítja számára az önállóan végzett munka lehetőségét, kreativitása kibontakozhat. Az óvodai foglalkozások, a különböző tevékenységek végzése során megtapasztalja a munka, a feladatok és a játékok, a társas szabadidőtöltés szakaszai közötti differenciálást.

A negyedik fejlődési szakaszban (6-11 éves kor), a teljesítmény vagy kisebbségi szakaszában fokozódik a szabadidő jelentősége, mivel a játék szerepét átveszi a szisztematikus tanulás és teret kap az állandó minősítés. Ha nem sikerül megfelelni a követelményeknek, a kisiskoláson kisebbségi-érzés lesz úrrá, s különböző pótcselekvésekkel próbálja kompenzálni az iskolai sikertelenséget. Ez lehet valamilyen sport vagy művészeti tevékenység,

21 Az első szakasz az önbizalom vagy bizalmatlanság szakasza, ami a születéstől két éves korig tart. Ebben a korban az első évek tapasztalatai alapján, ki kell alakulni a gyermekekben a bizalomnak a szociális környezet irányába, melyet ebben az időben a szülei jelentenek. A második szakasz az autonómia vagy a szégyen és kétegy stádiuma, a gyermek 2-3 éves kor közötti időszaka. Jellemző erre a szakaszra az akaratlagos szabályozás kialakulása, a saját test feletti uralom, az önuralom, és a környezet utáni kíváncsiság megjelenése. A harmadik szakasz az óvodáskorra (3-6 év) tehető és a kezdeményezés vagy büntudat dimenzióján értelmezhetjük. Ebben a korban a gyermek fokozatosan leválik környezetéről, független lesz, rengeteg kezdeményező képességgel rendelkezik. A negyedik szakasz (6-11 éves kor) a kisiskoláskor, a teljesítmény vagy kisebbségi szakasza. Ebben a szakaszban kerül a gyermek iskolába, válik le egyre jobban a családjától. Az ötödik szakaszra - a serdülőkorra -, az identitáskeresés jellemző, az identitás alakulása szempontjából ez a legfontosabb szakasz. Ez az identitás vagy szerepdiffúzió stádiuma. A hatodik szakasz az intimitás vagy izoláció, a 20-40 éves kor, az ifjúkor és a fiatal felnőttkor időszaka. Az érett genitalitás, az én uralkodása a test feletti jellemzi a szakaszt. A hetedik szakasz az alkotóképesség kibontakozásának vagy a stagnálásnak a stádiuma, a 40-60 éves kor, a középső felnőttkor. Ezt a szakaszt Erikson a generativitás illetve a stagnálás szakaszának tekinti. Az utolsó szakasz 60 éves kor után zajlik, ez az integritás vagy kétségbeesés stádiuma, a késő felnőttkor, vagy időskor (Erikson, 1997).

amely a társadalom aspektusából tekintve adekvát tevékenység, ezáltal csökkenhet a frusztráció.

Az eriksoni elmélet fordulópontjaként ismert fejlődési szakasz az identitás alakulása szempontjából legfontosabb döntések szakasza, a gyermek és felnőttkor határa, amely az identitás vagy szerepdiffúzió kora, ahol a szabadidő és a választott tevékenységek még hangsúlyosabbá válnak. A serdülők próbálgatják a különböző szerepeket, amelyeket majd betölthetnek a társadalomban, s e kísérletezés közben kipróbálnak rengeteg tevékenységet és viselkedési formát is. Ha egyetlen szerepet sem talál megfelelőnek a kamasz, összezavarodik, konfúzzá válik, nem találja a helyét, énképe összetevői között nem talál kongruenciát, éniideálja eltávolodik énképtől. Ilyenkor összezavarodva keresi identitását, amely különböző deviáns csoportokhoz való csapódásban, deviáns szabadidős aktivitások választásában is megnyilvánulhat.

A következő szakasz – az ifjúkor és fiatal felnőttkor időszaka – amelyben az intimitás áll szemben az izolációval, egy a korábbihoz képest sokkal nyugodtabb ciklus, ahol az intimitás iránti vágy nem korlátozódik pusztán a szexualitásra. A fiatal felnőtteknek szükségük van valakire, akit szeretni lehet, akivel meg tudják osztani az élet valamennyi szféráját, így a szabadidőt is.

A 40–60 éves kor, a középső felnőttkor szakaszában járók még nem érzik öregnek magukat ahhoz, hogy bizonyos változtatásokat vigyenek végbe életükben, sőt, legtöbbször ekkor érik el alkotóképességük csúcspontját. Érdeklődésüket fokozatosan kiterjesztik, termékenyek a munkában és a munkán kívüli tevékenységekben is, ellenkező esetben a tespedtséget, a megváltoztathatatlanba való beletörődést kockáztatnák. Ennek a szakasznak a sajátja a gondoskodás mindannak a tudásnak, technikai és szellemi javaknak, értékeknek az átadásáról a fiatalabb generációk számára, ami feltétele a kultúra és a tradíciók fennmaradásának, a hagyományok tovább élésének. Ezt követi a pszichoszociális fejlődés utolsó, s egyben legmagasabb foka az integritás elérése, az öregkor egyfajta számvetése: leltár a döntésekről, sikerekről, kudarcokról, számvetés az élménnyel, hogy az élet egyedi és megismételhetetlen. Amennyiben a bölcs idős úgy érzi, hogy nem élt hiába, hogy hagyott maga után valamit, akkor nyugodtan készül fel a halálra. Ezt nevezi Erikson az érintegritás-érzésnek. Ha azonban úgy értekel, hogy hiába létezett, nincs megelégedve azokkal a dolgokkal, amelyeket megélt, amelyeket létrehozott, kétségbeesés bénítja meg, mert belátja, hogy most már lehetetlen változtatnia. Az integritás és az ellenoldala, a kétségbeesés, a létezés csupaszsága, az életvégi – mennyiségében jelentősen megnövekedett – szabadidő kihasználásában, a végzett tevékenységek mintázatában vagy éppen azok hiányában, az egysíkú, „monoton napok pergetésében” is megmutatkozik.

Az amerikai szabadidő-kutatás kimagasló alakja Max Kaplan (1960) is megpróbált választ találni a kérdésre, hogy mi is a szabadidő? Úgy tekint rá, mint a munka ellentétére, a kellemességre, az önkéntes társadalmi munka, a szabadság pszichológiai érzékelése, kultúra, a nem fontos dolgokkal való foglalkozás, a játék szférájára. A szabadidő önmaga által meghatározott tevékenység, mely egybeesik a gazdasági értelemben vett szabad idővel (idézi Bassand – D’Epinay, 1976: 258). A szabadidő sokféle tevékenységét Kaplan hat érdeklődési központ köré csoportosítja (1. ábra).²²

22 Bassand és D’Epinay, (1976: 232), az ábra forrása: saját készítés.

1. ábra. Szabadidős tevékenységek Kaplan-féle csoportosítása

A szabadidő pszichológiailag élvezetes anticipáció, elmélkedés és visszaemlékezés; magába foglal egy sor elköteleződést, továbbá lehetőséget nyújt a rekreációra, a személyes fejlődésre és kibontakozásra, valamint mások szolgálatára. A szabadidő önállóságot, önrendelkezést is feltételez, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a szabad akarat eredménye lenne, hiszen határt szabnak olyan tényezők, mint a rendelkezésre álló erőforrások és létesítmények, az idő és a pénz, az emberek korlátozott ismeretei a lehetőségekről, továbbá befolyásolja a házastársak, szülők, barátok és szomszédok véleménye, illetve korlátok közé zárják társadalmi és morális kötelezettségek.²³

Csikszentmihályi a szabadidő elvesztegetésére hívja fel a figyelmet *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája* című munkájában. Annak dacára, hogy az emberek jellemzően már a munkaidő kezdetekor annak végét várják, már hétfő reggel a péntek délutánról álmodoznak, hogy végre a jól megérdemelt pihenésüket tölthessék – nem tudnak élni a lehetőséggel, sok esetben fogalmuk sincs, hogy mihez kezdjenek magukkal ráérő idejükben. A természetnél fogva szervezetlen szabadidőt strukturálni komoly erőfeszítést igényel, ezt a feladatot vette át az egyes embertől a szabadidőipar, különféle lehetőségeket kínálva fel, hogy mivel töltsük ki üres óráinkat. „A legrosszban azonban ahelyett, hogy felhasználva szellemi és fizikai képességeinket áramlatba kerülnénk, azzal töltjük üres óráinkat, hogy stadionokban szaladgáló híres sportolókat nézünk, vagy ahelyett, hogy saját magunk zenélnénk, milliomossá lett zenészek platinalemezeit hallgatjuk, s ahelyett, hogy mi magunk festegetnénk, a legutóbbi aukción méregdrágán elkelt festményeket megyünk megcsodálni. Nem merjük vásárra vinni a saját bőrünket, de mindennap órákat töltünk azzal, hogy olyan színészeket nézünk, akik úgy tesznek, mintha valami jelentősége lenne annak, amit csinálnak, és csuda kalandokat élnének át” (Csikszentmihályi, 1991: 83). Azonban *a passzív szórakozás*, ez a kvázi-részvétel, nem vezet sehová – figyelmeztet Csikszentmihályi. Úgy fogalmaz, hogy ha külső okok készítenek mélyedünk el a szórakoztatóipar, a tömegkultúra, de akár a magas kultúra valamely alkotásában is, a bevonódás

²³ Az egyén kötelességének érzi, hogy szabadidejében meglátogassa idős rokonait, ne hanyagolja el a kertjét és az udvarát, a családi nyaraláson személyes pihenése elé helyezze a gyerekekkel való játékot stb.

az „elme parazitája” lesz, elszívja a pszichikai energiát és rosszkedvűvé válik tőle az ember. Ha nem vonjuk ellenőrzésünk alá a szabadidőt, ha az nem tökéletes élmény, a teljes beleélés és átélés művészete, akkor pazarlóan bánunk egy szűkös erőforrással: az idővel.

A választás problémáját emeli ki Scheuch is, amely akkor lép fel, amikor egy nagy tömbben áll rendelkezésre szabad idő, vezérmotívumok nélkül, amelyet a társadalom különböző csoportjai eltérően használnak fel. Ha a rendelkezésre áll egy vezérmotívumszerű performáció, akkor nem jelentkezik a szabadidő - probléma, amely rendszerint egy átlagos szabad hétvégét kíséri. A karácsony – amelyet egy vezérmotívum övez – ilyen értelemben nem szabadidő, legalábbis addig nem, amíg a közösségben élnek a rituális és vallásos hagyományok. Ha majd megkopik a hit a szertartásokban és a vallásban, akkor a karácsony is belép a szabadidővel kapcsolatos problémák sorába (Scheuch, 1976: 205).

A nemzetközi szabadidő-kutatások meghatározó alakja, a francia Joffre Dumazeider már a '70-es években felhívta a figyelmet arra, hogy a szabadidő egyre inkább a nép új ópiumává kezd válni. Úgy tekinti a szabadidőt, mint az emberi szabadság aspektusát, a múltbéli mennyiségi növekedését pedig a politikai modernizáció következményének tartja. Elmélete szerint a szabadidő semmiképpen nem jelent semmittevést, nem szünteti meg a hivatást, sőt feltételezi azt. Az ipari társadalmakban a szabad idő a termelőerők fejlődése és a szociális követelések teljesítése révén felszabadított idő egy részeként jelenik meg. A felszabadult, munkával „ki - nem - töltött időben” azonban nem minősül minden időegység szabadnak, mivel az otthoni és családi munkák végzése az élet fenntartásához és újratermeléséhez nélkülözhetetlen, tehát biológiai - társadalmi idő, nem szabadidő. A szabad idő nem szabadidő, állapítja meg Dumazeider, mivel a szabadidőn kívül magába foglalja a társadalmi - szellemi, a társadalmi - politikai kezdeményezés tevékenységeit is, amelyek intézményes kötelezettségeknek felelnek meg. A szabadidő a nap lezárulásakor, a hétvégéken, szabadságon vagy nyugdíj idején végzett önkéntes tevékenységek együttesére korlátozódik, amelyek elsősorban a személyiség fizikai, ipari, művészi, intellektuális vagy társadalmi szükségleteinek kifejezésére irányulnak: a felüdülés szintjén, amely megszabadítja az egyént a fáradtságtól, a szórakozás szintjén, amely megszabadítja az unalomtól, vagy a személyes fejlődés szintjén, amely megszabadít mindenfajta funkcionális és utilitárius korláttól (Dumazeider, 1976: 179). Dumazeider koncepciója szerint a szabadidő termelése két azonos időben történő mozgás eredménye: egyfelől a tudományos-technikai haladás felszabadítja a szakmai és az otthoni munka idejének egy részét, másrészt pedig csökken a társadalom alapvető intézményei által gyakorolt társadalmi ellenőrzés.²⁴A szabadság és a kötöttségektől mentes idő viszonyát vizsgálva kiemeli, hogy a szabadidőnek nincsenek olyan csodálatos tulajdonságai, hogy megsemmisíthetné a társadalmi meghatározottságokat vagy megvalósíthatná az abszolút szabadság uralmát. A szabadság mindig korlátozott és a körülmények által meghatározott (Dumazeider, 1976: 184).

Robert A. Stebbins kanadai szociológus (1982, 1997) egy rendkívül hatásos szabadidő-elméletet dolgozott ki, megkülönböztetve a komoly (*serious* *leisure*) és az eseti szabadidőt (*casual*)

²⁴ Az intézményes ellenőrzés csökkenése olyan mozgalmakkal áll kapcsolatban, mint a fiatalok és a nők társadalmi mozgalmi, akik fellázadtak a családi vagy házastársi kötelezettségek mindenhatósága ellen, illetve az állampolgárok társadalmi mozgalmi, akik a politikai totalitarizmus ellen lázadtak fel (Dumazedier, 1976: 182).

leisure). Stebbins meglátása szerint sok ember számára a fizetett munka egyre kevésbé jelent értelemmel bírót, jelentőségteljes tevékenységet, a komoly szabadidő viszont lehetőséget teremt számukra, hogy megéljék a karrier - érzést azáltal, hogy részt vesznek valamilyen különleges szabadidős elfoglaltságban, mely szenvedélyt és elkötelezettséget jelent számukra. Stebbins hat jellemzőjét emeli ki a komoly szabadidőnek,²⁵ melyek kulcsfontosságúak az egyén önértékelésében:

- állhatatosság
- a „karrier-ézés” megtapasztalása
- személyes erőfeszítés
- előnyök az individuuum számára
- identifikáció a tevékenység által
- tevékenységethoz

Stebbins az eseti szabadidőt úgy tekinti, mint egy marginális, személyes szórakozást és kikapcsolódást, mely az individuális objektív megítélésben gyökerezik. Az eseti szabadidő hat sajátosságát határozza meg:

- játék
- relaxáció
- passzív szórakozás
- aktív szórakozás
- társas beszélgetés
- szenzoros stimuláció

Az eseti szabadidős elfoglaltságok közös jellemzője a hedonista jelleg, az egyének motivációja a tevékenységben való részvételre a kellemes élményének megélése, az örömszerzés a self számára. Annak ellenére, hogy az eseti szabadidő nem jár együtt a flow megtapasztalásával, nem segíti hozzá az egyént, hogy elérje az optimális élményt, az időtöltés e könnyedebb formái sokkal népszerűbbek, mint a komoly szabadidős elfoglaltságok.

2.3.2. Posztmodern szabadidő

A posztmodern az építészetben született és több más tudományág (filozófia, irodalomtudomány) közvetítésével jutott el a szociológiába, ahol a kilencvenes évek elején vált sokat idézett, divatos kifejezéssé. A technika fejlődése a XX. században egy sajátos társadalom kiépüléséhez

²⁵ Számos kutató vizsgálta a *komoly szabadidő* különböző formáit: mélytengeri halászat (Yoder, 1997), gombagyűjtés (Fine, 1998), futballszurkolók körében végzett kutatás (Gibson, Willming és Holdnak, 2003), golf (Siegenthaler és O'Dell, 2003), vagy a maratoni futás (Baldwin, Ellis és Baldwin, 1999; Goff, Fick és Oppliger, 1997). Hunt (2004) az Egyesült Királyságban vizsgálta egy csoport motivációit, akik újrarájtszították az amerikai polgárháborút. Hunt megállapította, hogy a történelmi események újrarájtszítása nem elsősorban oktatási célú tevékenység, hanem egy férfiak által uralt eleven történelem megélése, amely felerősíti a bajtársiasság, a kollektív részvétel tapasztalatát. Carol Brown (2007) egy „shag” táncszóport vizsgálata után azt a következtetést vonta le, hogy a „shag” a komoly szabadidő egyik formája, ahol a résztvevők kifejlesztettek egy sajátos „shag” ethoszt. Az „eseti” (‘casual’) shaggerek ugyanolyan elkötelezettek a csoport tevékenysége iránt, mint a komoly (‘serious’) táncosok, de az utóbbiak másként közelítenek magához a tánchoz. A komoly shaggerek elsősorban és mindenképp fejleszteni szeretnék a táncstudásukat, hogy eljussanak a versenytáncosok szintjére (Best, 2010).

vezetett, amelyet posztmodernnek, „tömegtársadalomnak”, fogyasztói társadalomnak nevezünk.²⁶ Ebben a formációban az ember életmódja, világlátása, gondolkodásmódja, a természethez, a többi emberhez való viszonya, az épített környezettel való kapcsolata gyökeresen megváltozott a korábbi évszázadokhoz képest. Francis Fukuyama (1994) megállapította, hogy az emberiség egyenes vonalú fejlődése elérkezett a tetőpontjához, a liberális demokrácia és a liberális piacgazdaság győzelmével a horizont bezárul, a posztmodern „a történelem vége”. Társadalmi szinten a posztmodern a haladás, a racionalitás, a pluralizmus és az individualizmus értékeinek tiszteletét jelenti, a társadalmi rendben pedig benne rejlik a változás dinamikája. A posztmodern társadalmak vejejárója a multikulturalizmus,²⁷ a globalizáció²⁸ és a posztmaterializmus, az anyagi javak relativizálódó súlya, az információ és a tudás kiemelkedő jelentősége. A tárgyak szimbolikussá válnak, felerősödik az autonómia, az önkifejezés, a szabadság, a függetlenség, az eszmék, a kulturális értékek, a nyitottság szerepe és jelentősége (Inglehart - Baker, 2000).

A posztmodern társadalomban változás következik be a munka és a szabadidő viszonyában is. Nem csupán abban az értelemben, hogy csökken a termelőmunkára fordított idő mennyisége és növekszik a munka alól felszabadított időmennyiség, de abban az értelemben is, hogy a szabadidő már nem pusztán a munkaidő negatívjaként értelmezendő. Elmosódik a korábbi éles határvonal a tevékenységfajták között, melyben szerepet játszanak a technológiai változások, az infokommunikációs technológia gyorsütemű fejlődése. E változások szignifikáns hatást gyakoroltak a szabadidő felhasználási módozataira, a szabadidő ütemére és élvezetére is. A posztmodernitást meghatározza a „beágyazatlanság” érzete (*disembeddedness*), a világ egyre univerzálisabbá, globálisá válik, a modern szabadidős terekben, úgymint bevásárló- és szórakoztatóközpontok, játéktérmekek, ahol eltűnik a helyi sajátosság, a lokalitás értelmét és jelentését veszíti. A kulturális terekben keveredik a fantázia, a fikció és a realitás, így konstruálva új értelmet a szabadidős élménynek (Rojek, 1995).

Dahrendorf (1983) *A válság esélye. A liberalizmus jövőjéről* című művében a modernség elmentmondásait és a válság következményeit vizsgálja meg, melyek jelentős minőségi átalakulást hoznak. A munkatársadalmat felváltja a tevékenységtársadalom, ahol nem többet vagy nem kevesebbet kell majd dolgozni, hanem másként kell a munkát végezni. Ez a fajta tevékenység

26 „A modern társadalmak alapvetően fogyasztói társadalmak, amelyekben az anyagi javak megszerzése a legfőbb cél. A fogyasztói társadalom bizonyos értelemben „tömegtársadalom”, amelyben az osztálykülönbségek némely tekintetben elhalványulnak, így például az emberek, tartozzanak bármelyik osztályhoz, ugyanazt a televízióadást nézik” (Giddens, 2003: 244).

27 A multikulturalizmus olyan kulturális és politikai platform a különféle elvek és irányvonalak számára, amelyek célja, hogy elősegítse minden kulturális csoport tisztességes és egyforma megjelenítését az állami, a magán és az intézményi környezetben, hogy megteremtse az egyensúlyt a fajok és a nyelvek között. A multikulturalizmus minden etnikai-kulturális csoportot egyenlőnek tart. Azt vallja, hogy minden egyének jogában áll azonosulni és társulni az általa választott kultúrával, és mégis teljes mértékben élni a társadalmi és gazdasági egyenlőség lehetőségével (Berkes, 2010).

28 A globalizáció technikai fejlődés által kiváltott összetett társadalmi és gazdasági folyamat, egymás után éri el a világ országait, többek között gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásai vannak. A globalizáció világszerte együtt jár a hagyományos kultúrák felbomlásával, a faluból városba irányuló migrációval, a hagyományos vidéki életformák eltűnésével, a tömegkommunikáció terjedésével, a népesség számának gyors növekedésével. A globalizációs tendenciákkal szorosan összekapcsolódik a multikulturális társadalom jelensége. A globalizáció egyik legfontosabb jelensége a nemzetközi információs hálózatok kiépülése, a pénzpiacok nemzetközivé válása, a transznacionális vállalatok súlyának növekedése (Andorka, 2006: 491).

olyan emberi cselekvés – emeli ki Dahrendorf – mely nem valamely külső cél elérésében éri el a beteljesülést, hanem önmagában, ezáltal szemben áll a munka és a szabadidő szétválasztásával. A munka kategóriáját felváltja a tevékenység pozitívabb, gazdagabb és általánosabb jelentésű kategóriája (idézi Dalminé Kiss Gabriella 1994).

Gershuny (2000) meglátása szerint a posztindusztriális társadalmakat a csökkenő munkaidő, a bővülő fogyasztási lehetőségek jellemzik, a szabadidő szférájában több területet érintő törésvonalak keletkeznek, a férfiak és nők szabadidős lehetőségeit és fogyasztását a fokozatosan csökkenő különbségek kísérik. Gershuny rámutat, hogy a gazdasági fejlődés következtében egyre gazdagabbak lettünk és egyre elfoglaltabbak, egyre keményebben és egyre többet dolgozunk. Még ha csökken is a fizetett munka ideje, a munkahelyi fegyelem és nyomás egyre stresszesebbé teszi a munkát. Ezzel párhuzamosan a szabadidő egyre kevésbé válik szabaddá, egyre inkább romlik a minősége, mivel a munkaidőn túl a munkához hasonló feladatokat találunk ki magunk és családunk számára, illetve arra törekszünk, hogy egyre több és több fogyasztást zsúfoljunk bele minden egyes napba. Felhívja a figyelmet arra a *paradoxonra*, hogy minden évben egyre keményebben kell dolgoznunk a szabadidőnkben, hogy meg tudjuk vásárolni mindazokat a dolgokat, amelynek előállításán feszített tempóban dolgozunk a munkaidő alatt (Gershuny, 2000: 51).

2.3.3. Magyarországi empirikus vizsgálatok és szabadidő-elméletek

A szocialista országokban viszonylag későn ismerték fel a szabadidő jelentőségét és szerepét, így kutatása is némi ütemkéséssel indult meg a nyugati társadalmakhoz viszonyítva. Az 1970-es évek közepén Szalai Sándor úgy fogalmazott, hogy manapság azért vetődik fel olyan élesen a szabadidő-probléma, mert számottevően csökkent a munkaidő. Egyfelől a tudományos-technikai forradalom termelési kihatásai révén, másfelől a munkásosztály öntudatos, szervezett harcának eredményeként. Rövidebb lett a munkanap, sok helyütt a munkahét is, ugyanakkor egyre hangosabb az emberek panasza arra, hogy túl kevés a szabadidejük, szabadidő-igényeik kielégíthetetlenek maradnak (Szalai, 1976: 9). Szalai felismerte azt az ellentmondást, hogy a főfoglalkozású munkaidő rövidülése nem jelenti szükségképpen a tényleges elfoglaltság csökkenését, mivel abba beletartoznak például a mellékkereseti foglalkozások, melyek kifejezetten növekvő tendenciát mutattak a szocialista gazdaság akkori fázisában.

A körülbelül 150 évvel ezelőttihez viszonyítva a jelen helyzetet, a munkaidő – főként a termelésben – drámaian lerövidült. Némelyik ipari államban, elsősorban a munkások számára 70 órás volt a munkahét, Németországban és az Egyesült Államokban egy rövid ideig 85 órás. Relativizálva a problémát, a munkások ennyi időt töltöttek a munkahelyükön, noha ennyit intenzíven nem voltak képesek dolgozni. A XIX. század során fokozatosan csökkent a munkával töltött idő mennyisége, míg végül 1918-ban lényegileg megvalósult az effektív munkaidő, a heti 40 óra, és általánossá vált a kétnapos hétvége. Ez a mélyreható változás 1830-tól 1920-ig zajlott le, az azóta bekövetkezett változások jóval kisebbek. Magyarországon 1969-ben lépett életbe az a munkaidőt csökkentő intézkedés, amelynek eredményeképpen a törvényes munka-

idő hossza az addigi 48 óráról heti 44 órára módosult. Több mint kétmillió embert érintett a munkaidő csökkentése, ami jellemzően a kétheti szabad szombatok bevezetésével valósult meg, és főként a fizikai dolgozókat érintette (Fukász, 1976: 292).

Az 1970-es évek a „szabadidő társadalmát” hozták el a Nyugatnak, Magyarországnak a szabadidő társadalom lehetőségét. Az intézkedés életmódra gyakorolt hatását vizsgáló empirikus kutatások eredményei alapján egyértelműen kiderült, hogy a szabad szombatok bevezetése nem önmagában hatott az életmód átalakulására, hanem olyan más társadalmi folyamattal kölcsönhatásban, mint a technika, a tömegkommunikáció és a turizmus fejlődése, a motorizáció terjedése. Ugyanakkor a vizsgálat azt is világossá tette, hogy a szabad szombatok bevezetésével felszabadult időmennyiség jelentős részét jövedelempótló tevékenységek végzésére használják fel a társadalom tagjai, a mellékfoglalkozások, a „fusizás,” a házépítés, a kertészkedés és háztartási munkák elsődleges terepe a szabad szombat. „A nők felszabadult időmennyiségének tetemes részét a háztartás köti le. Ez a tény jelzi, hogy a nők számára a munkaidő-csökkentés önmagában nem jelent szabadidőt” (I.m. 1976: 311).

Jelentős társadalmi csoportok kényszerültek arra ebben az időszakban, hogy az „első” gazdaságon kívül – a megélhetésük, boldogulásuk érdekében – a második gazdaságban is munkát végezzenek, amelyre a főfoglalkozásként végzett munka befejezése után került sor. A társadalmi rétegződésről 1981-1982-ben felvett adatok alapján Utasi Ágnes tíz életstíluscsoportot különített el a magyar társadalom felnőtt tagjai között. Az életstílusra vonatkozó adatok alapján kimutatható volt, hogy a magyar társadalom jelentős részének életére a második gazdaságban végzett nagy erőfeszítések és a mindennapos robot nyomta rá a bélyegét (Andorka, 2006: 554).

Szántó Miklós definíciója szerint a szabadidő a munkán kívüli időnek azon körülhatárolt része, amelyet az emberek a különböző fokú kötelezettségektől mentes elfoglaltságokra fordítanak. Meghatározta továbbá azt is, hogy mi szükséges ahhoz, hogy valaki megfelelően tudja felhasználni a rendelkezésére álló szabad órákat, napokat: idő és anyagi - kulturális javak képezik feltételeit a munka utáni pihenésnek, művelődésnek, szórakozásnak. Ahhoz, hogy az emberek tömegei rendszeresen, naponta szabad órákkal rendelkezzenek, a termelőerők és a termelési viszonyok magas szintű fejlettsége szükséges – fejlett ipar és magas színvonalú mezőgazdaság. Szántó szerint nincs társadalmunkban általánosan érvényes szabadidő-modell, csak különböző *rétegmódellekről* beszélhetünk. Akik nem azt csinálják, amit szeretnének, akik csak azért dolgoznak, hogy megéljenek, akik számára a munka nem megtalált hivatás, hanem kenyérkereseti kényszer, azoknál a szabadidő kárpótlás-jellege jellemző vonás. Meglátása szerint a „szabadidő-szektorban” az önkéntességnek, a tudatosságnak és egyúttal az esetlegességnek, a spontaneitásnak is nagy szerepe van. Az emberek gyakran csinálják azt, ami éppen adódik, kéznél van, ami abban a pillanatban kellemesnek tűnik (Szántó, 1976: 281-290).

A rendszerváltás az időfelhasználás szerkezetére is szignifikáns hatást gyakorolt. A '90-es évek számottevő változása volt a társadalmilag kötött tevékenységekre²⁹ fordított időmennyiség csökkenése és a munkanélküliség megjelenése, ami összességében a szabadidő mennyiségi

29 Társadalmilag kötött tevékenységek: az összes kereső, termelő és háztartásellátó munka, a tanulás és a közlekedés együttes ideje (Falussy, 2004).

növekedésével járt. Ezt a fajtáját azonban a kötöttségek alól felszabadult időnek a kényszer szülte, ennél fogva nem válhatott „socializing” vagy „leisure” jellegű idővé, jellemzően „free time” vált belőle, azaz olyan kihasználatlan, „holt idő”, melyet nem aktív, minőségi tevékenységekkel töltöttek meg a munkanélküliség által sújtottak, hanem jellemzően mértéktelen televíziózással. 1980 és 2000 között – írja Falussy Béla – a magyar társadalom időfelhasználásának jellege összességében és részleteiben is passzív irányba tolódott el. A csökkenő kereső – termelő munka helyét részben kiadásmegtakarító háztartási munkák, a megcsappant főfoglalkozású munkáét a főként mezőgazdasági jellegű jövedelem kiegészítés foglalták el, az aktív szabadidős tevékenységek helyét pedig átvette a képernyő uralma (Falussy, 2004: 17).

A szabadidő-felhasználási mintázatokat vizsgálva Vitányi Iván (1995) tipológiájában négyféle viselkedési típust különböztet meg:

- *Passzív* – A csoportba tartozók összes munkán kívüli tevékenysége kimerül a tévénézésben és a kocsmába járásban, esetleg házimunkát végeznek. Alacsonyán iskolázott, elsősorban iparban, mezőgazdaságban dolgozó, jellemzően férfi lakosok tartoznak ide.
- *Rekreatív* – A csoport tagjai stabil, megállapodott életmódot folytatnak, a szabadidő minden fajtájában csupán a pihenést keresik
- *Akkumulatív* – Az ide tartozók minden iránt érdeklődnek, de semmilyen tevékenység iránt sem elkötelezettek. Elsősorban a harmadik szektor dolgozói és értelmiségi foglalkozásúak kerültek e típusba.
- *Inspiratív* – A csoport tagjai a magas kultúra alkotásai iránt érdeklődnek, fontosnak tartják önmaguk fejlesztését, művelését, az értékek ápolását. Jellemzően értelmiségi foglalkozásúak tartoznak ide, illetve más rétegekből azok, akik magatartása értelmiségi jellegű.

Vitányi összehasonlította e négy csoport százalékos megoszlási arányát a magyar és az amerikai társadalomban. Hazánkban a passzív csoport jóval szélesebbnek mutatkozik, mint az Egyesült Államokban, a két középső típus aránya viszont sokkal alacsonyabb – összefüggésben azzal, hogy az amerikai társadalomban a középosztály jóval szélesebb, mint Magyarországon. Hasonlóság csupán a hierarchia tetején mutatkozik: az inspiratív típus közel azonos nagyságrendű és azonos viselkedésű mindkét vizsgált társadalomban – ez a legkisebb méretű csoport.

Az ezredfordulót követően az információs társadalom kiépülésével újabb változások manifesztálódtak az időkezelési stratégiákban. Az információs társadalomban átalakul a munka jellege és gyökeresen megváltozik a viszonya más tevékenységekhez, beleértve a tudás termelését, a tanulást és a szabadidőt is. E változásokat a következő fejezetben vizsgáljuk meg részletesebben.

2.3.4. Szabadidő a feminizmus szemszögéből

A szabadidővel, mint társadalmi jelenséggel foglalkozó elméletek sorából hiba lenne kihagyni a jelentős feminista irodalmat,³⁰ mely merít a társadalmi, politikai és filozófiai hagyományok széles tárházából. A feminizmust a közvélekedés úgy tartja számon, mint a nők politikai, tár-

30 Radikális feminizmus, szocialista feminizmus, poszt-feminizmus és posztmodern feminizmus.

sadalmi és kulturális egyenlőségért vívott küzdelmet. A feminista irodalom feltárja a történelem során a nőket ért diszkriminációt, az egyenlőtlenségi viszonyokat. A szabadidő-kutatások reflektálnak a szabadidő egyenlőtlen megosztására a férfiak és a nők között, az elemzések során részletes adatokat mutatnak a különböző szabadidős tevékenységekre fordított időmennyiség nemek közötti megosztásáról. A feminista elméletek kritikusabban közelítenek a jelenséghez, radikálisabb értelmezését adják a fennálló egyenlőtlenségi viszonyoknak, a diszkriminációval kapcsolatban ok-okozati összefüggéseket keresnek. A feminizmus híveinek jelentős hányada úgy tekint a patriarchátusra, mint akadályozó tényezőre, mely szignifikánsan korlátozza a nők részvételét számos szabadidős tevékenységben.

Veblen értelmezésében a munka és a szabadidő társadalmi konstrukció, ez utóbbira pedig úgy tekintett, mint a társadalmi differenciálódás „valutájára”. Már a barbárság alacsonyabb szintjén, a nomád vadásztörzsek esetében is megfigyelhető a differenciálódás, észrevehető különbség jelenik meg a férfiak és a nők foglalkozásai között, s „e megkülönböztetés megszegyentítő jellegű (*invidious*).” A közösség hagyományának előírásai olyan tevékenységekre szorítják a nőket, amelyekből a továbbfejlődés során az ipari foglalkozások fejlődnek ki. A férfiak mentesülnek e közönséges elfoglaltságok végzésétől, számukra a háborút, a vadászatot, a sportokat és a szent szolgálatot tartják fenn (Veblen, 1975: 33). A kulturális fejlődés folyamán a dologtalan osztály megjelenése egybeesik a tulajdon kezdeteivel. A tulajdon legkorábbi formájának az tekinthető, amikor a közösség egészséges férfitagjai birtokukban tartották a nőket, azaz a nő a férfi tulajdonát képezte. A tulajdon fogalma a nők eltulajdonításából kiindulva kiterjed iparkodásuk termékeire is, s ebből fejlődik ki mind a dolgok, mind a személyek tulajdonlása, a patriarchális hagyomány alapja. A fejlődés során minél komplexebb és differenciáltabb lett egy társadalom, a szabadidő úgy vált egyre szélesebb körben elterjedté, s ezzel párhuzamosan devalválódott a társadalmi státusz-kijelölő funkciója.

A közvélekedés úgy tartja, hogy a hobbi, amivel az ember szabadidejében foglalkozik, hasznos dolog mind egyén, mind a szélesebb közösség, a társadalom számára. Stebbins (1996) azonban rámutat, hogy különösen a fiatal, hajadon, heteroszexuális nőkre komoly nyomás nehezedik annak érdekében, hogy megváltoztassák szabadidős szokásaikat, hobbi- és egyéb szabadidős tevékenységüket a szerelmi kapcsolatukhoz igazítsák, sőt, alárendeljék vagy feláldozzák a kapcsolat sikeres működése érdekében. A nők független szabadidős elfoglaltságait – ellentétben a férfiakéval – gyakran tekinti úgy a társadalom, hogy az összeegyeztethetetlen a tradicionális romantikus kapcsolattal (Herridge, Shaw és Mannell, 2003, Green, Hebron és Woodward, 1990). A férjzett, családós nőknek térbeli és időbeli korlátokkal kell megküzdeniük ahhoz, hogy a választott szabadidős elfoglaltságukat tudják űzni, továbbá a büntudatukat is le kell győzniük, amit a házimunka, a gyerekekkel való törődés, és egyéb családanyai kötelezettség háttérbe szorítása miatt érznek.³¹ A nők pihenését korlátozó kényszerek hangsúlyos

31 Stalp (2006) arra a megállapításra jutott, hogy a patchwork (foltvarrás) szintén komoly szabadidős tevékenység a nők számára, a részvétel legfontosabb motivációi a menekülés, a relaxáció iránti igény és a kreativitás megélése. Másrészt a patchwork megtestesít számos női tulajdonságot, hiszen az elkészült takarót vagy egyéb munkát gyakran ajándékba adják barátoknak, családtagoknak, ez a gesztus pedig erősíti az érzelmi köteléket. Ugyanakkor ebben a tevékenységi formában való részvétel azt is jelenti, hogy a nő időt szán magára. Stalp szerint a *komoly szabadidős tevékenységek végzése rejtett gender komponenseket* is tartalmaz, rámutat a hatalom dinamikájának működésére a családon belül (Best, 2010).

eleme a gondozás etikája (*ethic of care*), amely arra szocializálja a nőket, hogy ellássák mások szükségleteit a saját önmegvalósításuk és boldogságuk rovására. A nőket nem valamilyen univerzális és elvont törvény, hanem a másokról való gondoskodás motiválja, mely arra sarkallja a nőket, hogy mások igényeit és szükségleteit helyezték a sajátjuk elé, ezáltal szignifikáns korlátját jelenti a nők szabadidőtöltésének és pihenésének (Gilligan, 1982, Harrington et al., 1992, Lamond, 1992).

A romantikus szerelem tradicionális ideája arra bátorítja a nőket, hogy a heteroszexuális romantikus kapcsolatukat helyezték az életük középpontjába. A hegemon maszkulinitás³² hatására születnek meg az ideális nő különböző ideális verziói, a hamis képek komoly nyomást gyakorolnak a nőkre, hogy kialakítsanak egy heteroszexuális partnerkapcsolatot és olyan magatartást tanúsítsanak benne, amit a közfelfogás nőiesnek tart. Az ideális nő teste dekoratív és passzív, ez a kép nem vág egybe a szabadidőben végzett aktív sportolással. Ezzel szemben a férfiak számára szabadidő az a terület, ahol rekonstruálhatják maszkulinitásukat. A sport lehetőséget nyújt a fiúk számára, hogy megalapozzák férfiaságukat, hozzájárul az identitásuk formálásához. A résztvevőtől a győzelemig vezető úton megtanulják, hogy a figyelem megszerzése érdekében sikeresnek kell lenniük (Messner, 1989, 1992). Veblen szerint a sportok, amelyek a ragadozó kultúrából a mindennapi dologtalanság legmagasabb rendű formáiként hagyományozódnak ránk, kielégítik a lényegi hasznavehetetlenség követelményét, teljes mértékben illendőként szentesíti a közösség – a férfiak esetében. A sportokban gyakorolható az ügyesség, a vadság, a ravaszság, fejleszhető a fizikum és fejlődik a férfiúi szellemiség is (Veblen, 1975: 236).

Vitányi Iván az 1972. évi szabadidő-felvétel³³ országos mintán végzett kutatás eredményeként megállapította, hogy a vizsgált tevékenységek döntő hányadát a férfiak nagyobb számban végzik, mint a nők. Mi jut a nőknek? – teszi fel a kérdést. „Mindössze néhány tevékenység: kézimunkázás, szobanövény-nevelés, templomba járás, a szépirodalom olvasása. Ez a mennyiségileg is kifejezhető differencia logikus következménye a nők szabadidőbeli megterhelésének, harmadik műszakjának.” A kulturális tevékenységekben való részvétel aránya közel egyenlő mértékben oszlik meg a két nem között, ami arra utal, hogy „...a kulturális életnek a szabadidő síkján fontos szerepe van a nők emancipációjában” (Vitányi, 1976: 143).

Már az 1958. évi időmérleg-vizsgálatok eredményei is számszerűen alátámasztották azt a közismert tapasztalati tényt, hogy a „kereső nőknek kevesebb a szabadidejük és kevesebbet is alszanak, mint a háziasszonyok”, ugyanakkor ezt a mennyiségileg kisebb szabad-felhasználású

32 A hegemon maszkulinitás kombinációja a strukturális, intézményi és ideológiai hatalomnak, amely létrehoz egy maszkulin kultúrát, amely jutalmazza a fizikailag agresszív, versengő, feladat-orientált teljesítményt és leértékeli a nőieség minden formáját. A hegemon maszkulinitás megtestesíti a jelenleg elfogadott válaszokat a patriarchátus törvényességével kapcsolatban, amely garantálja a férfiak számára a domináns pozíciót és a nők alárendelt helyzetét (Best, 2010: 69).

33 A felmérés célja az volt, hogy a szabadidő szerkezetére vonatkozóan új információkat nyerjenek, ennek érdekében 62 tevékenységből álló tevékenységsort szerkesztettek, és igyekeztek elkülöníteni a tevékenységek végzésének gyakoriságát, társas körülményeit, a vágyak és a valóság viszonyát. A kutatás alaphipotézise az volt, hogy „a szabadidő egy emberre, rétegre, társadalmi osztályra jellemző szerkezete nem a véletlen műve, hanem az egymással való megfelelések egész láncolatának egy része.” E lánc egyes tagjait a társadalmi helyzet, az életmód, a szabadidő-szerkezet, a társadalmi és közösségi magatartás, a habitus, az elsajátított műveltség és a művelődési orientáció alkotják (Vitányi, 1976: 134).

időt gyakran tartalmasabban, színesebben és a világ felé nyitottabban töltik, mint a fizetett munkát nem végzők nők. Az 1963. évi időmérleg adatok rávilágítottak, hogy az időbeosztás alakulását három tényező befolyásolta döntő mértékben:

- a rendszeres kereső foglalkozás ténye
- a háztartás egészségének a mezőgazdasággal való kapcsolata
- és a kérdezett neme.

A végzett munka jellege a szabadidő hosszát és eltöltésének módját alakította szignifikánsan. A férfiak és nők egyenlőtlen terhelését támasztották alá az adatok, hétköznap kettő, vasárnap átlagosan három órával több időt töltöttek a nők házimunkával, mint a férfiak, ami egyben a nők rövidebb szabadidejét jelenti (Ferge, 1976: 72-75).

Az ebben az időszakban megjelent szociológiai tanulmányok kiemelik a nemek közötti egyenlőtlen terhelést, a nők túlterheltségét, ebből fakadóan a munka fáradtságát kiegyenlítő szabadidő csekély mennyiségét, a nőket jellemző idő- és pénzhíányt, a nőkre „kiszabott” szerepek alul értékelését, és főként a férjzett asszonyokra jellemző szabadsághíányt (Govaerts, 1976, Kenéz, 1976).

Az időmérleg-vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a '80-as évektől a férfi népeség időben is domináló társadalmi alaptevékenysége a kereső-termelő munka, a nőké pedig a háztartás- családellátó munka, miután a nők kereső-termelő ideje 1977-től csökkenő tendenciát mutat (Falussy, 2004: 17). Az 1990-es évektől a férfiak és a nők életmódja közötti jelentős különbségek³⁴ lassú csökkenéséhez hozzájárul a férfiak kereső munkával töltött idejének mérseklődése, továbbá fokozott részvételük a háztartási munkákban és a gyermekek gondozásában.

2.3.5. A szabadidő deviáns formái

A szabadidőre fókuszáló elméletek és kutatások sorában figyelmet kell fordítanunk a negatív értéktartalmú szabadidő-értelmezésekre, a szabadidő-használatnak azokra a formáira, melyek közös jellemzője a kockázatos viselkedésmód, az illegitim életstílus, az izgalom, a rizikó, a kaland hajszolása, a saját határok feszegetése, a többségi társadalom által elutasított, elítélt, de minimum megkérdőjelezett tevékenységek folytatása szórakozás, unaloműzés, időtöltés céljából.

A deviáns³⁵ szabadidőtöltés problémája elsősorban a fiatal korosztállyal kapcsolatosan jelenik meg, hangsúlyosan a kirekesztett-kiülleszkedett, hátrányos helyzetű fiatalok vonatkozásában, mely jelenség Magyarországon a rendszerváltozást követő politikai – gazdasági - társadalmi változások következtében vált hangsúlyossá. A szocializmusban a teljes foglalkoztatás keretein belül a munkaidőben végzett tevékenységek szigorú kontrollja, törekvés a szabadidő, a szabadidős elfoglaltságok ellenőrzésére és a gondolatok megfelelő irányba terelésére mindennapos tapasztalat volt, mely után a rendszerváltás a szabadság mámorító érzését, a kinyíló lehető-

34 Az 1993. évi időmérleg-felvétel adatai szerint a nők összes kötött tevékenységének ideje 58 perccel hosszabb volt, mint a férfiaké, amely elsősorban a háztartási munkaidő következménye (Andorka, 2006: 551).

35 A deviancia olyan normáknak vagy normarendszereknek a megszegése, amelyeket egy közösség vagy a társadalom jelentős része elfogad (Giddens, 2003: 138). Deviáns viselkedésnek azt a normaszegő viselkedést tekintjük, amely a társadalom számára káros vagy súlyosan káros (Andorka, 2006: 599).

ségeket és a választások sokféleségét hozta magával. A szerkezetváltás negatív következményeivel azonban hamarosan szembesülni kellett, a fiatal korosztályt erősen sújtó munkanélküliség, a társadalmi olló kinyílása, a fokozódó egyenlőtlenségek, a szabályok fellazulása, a pluralizálódó társadalmi viszonyok, az anomia, az értékválság a '90-es évek sokkoló tapasztalatát jelentette. A munkanélküliség következtében jelentkező probléma a kényszer szabadidő, a kihasználatlan, strukturálatlan, jelentős mennyiségű üres idő, melynek kreatív és tartalmas, a személyiséget fejlesztő, rekreációt is szolgáló kitöltése komoly kihívás főként a fiatal korosztály számára. A munka, a szabadidő és az oktatás területén is növekszik a veszélyeztetettség, melynek egyik következménye a kényszer szülte szabadidő „romboló” jellegű felhasználása, az élménykeresés, a fiatalok szenvedélybetegségei, a kockázatkereső életstílusuk, deviáns magatartásuk és szubkultúráik (Rácz, 2001).

Elsősorban a fiatal korcsoportokra jellemző a kockázatonövelő hatású szabadidős tevékenységek (például diszkóba járás, zenei fesztiválokra való részvétel) választása, ahogy a kortárs- és fogyasztásorientált szabadidőstílus is, a bulizás, csavargás, pláza-, és szabadidőközpontok látogatása, melyek erősen korrelálnak a káros szenvedélyek kialakulásával, tehát a szabadidő struktúrája a függőséghez vezető magatartásformák számára sajátos keretet ad. A strukturálatlan szabadidő, amit a fiatalok kevésbé szervezeten, leggyakrabban a kortársakkal együtt, céltalan „csavargással”, beszélgetéssel, esetleg zenehallgatással töltenek, gyakran együtt jár a függőséget okozó szerek kipróbálásával. E tevékenységek ugyanis az élvezetek iránti vágyat elégítik ki, amely lényegében közös gyökertű a káros szenvedélyekkel. (Pikó, 2006: 92). A jelenségre adott válaszok a problémák és megoldási stratégiák kriminalizálása,³⁶ medikalizálása,³⁷ a represszív kontroll manifeszt vagy látens stratégiáinak kialakítása. „Napjaink Magyarországon a deviánsok ... a szakpolitika négy szintjével találkozhatnak: a büntetéssel, a korrekcióval, a kezeléssel és a gyógyítással” (Bíró, 2006).

Stebbins diszkussziója az eseti szabadidőről felvetett egy sor kérdést a szabadidős részvétel természetéről és céljáról, különös tekintettel az örömszerzés, a deviancia és a vágyakozás motivációs faktor szerepével kapcsolatosan. Stebbins felhívja a figyelmet az eseti szabadidő számos formájának deviáns jellegére³⁸ – melyek kísérőjelensége lehet a túlzott alkoholfogyasztás, a szerencsejáték és a droghasználat. Richard Byrne (2006) a szexuális kalandorság különböző formáit vizsgálta az Egyesült Királyságban.³⁹ Tapasztalatait összegezve rámutatott, hogy ezek a szabadidőben végzett cselekvések feltárják, hogy világos elmozdulás tapasztalható a tradicionális „szeretők” fogalom értelmezésében, egyre hangsúlyosabbá válik az individuális szexualitás feltárása, a személytelen szexuális aktus gyakorlatának előtérbe kerülése a deviáns szabadidőtöltés új formáinak megjelenésével. Reible (2006) a populáris kultúra

36 A „minimális büntetési tétel” meghatározása, kábítószer esetében a drogokkal kapcsolatos tevékenységek büntetési tételének megemlése (akár életfogytiglan tartó elzárásra is) (Rácz, 2006: 20).

37 A társadalmi problémák egészség – betegség dimenzióra való leegyszerűsítése, a társadalmi probléma dekontextualizálása, betegségként való felfogása (Rácz, 2006: 15).

38 Stebbins példaként említi a szexualitással kapcsolatos tevékenységek passzív megfigyelését, mint például a sztriptíz, vagy pornográf filmek megtekintése (Best, 2010: 8).

39 Byrne a „dogging” (közterületen folytatott nyilvános szexuális aktus) jelenséget vizsgálta. Egymást személyesen nem ismerő felnőttek találkoznak egy az interneten megadott nyilvános helyen exhibicionizmus, voyeurizmus és szexuális kaland keresése céljából (Best, 2010: 9).

– film, zene, televíziós műsorok, nyomtatott és elektronikus sajtó – számtalan deviáns viselkedési formát talál szórakozásként, eseti szabadidős fogyasztás céljából. A szappanoperák, a népszerű rendőrségi sorozatok⁴⁰ komoly bűneseteket dolgoznak fel fiktív formában a közönség szórakoztatására, a PC-re, illetve különböző játékkonzolokra fejlesztett külső vagy felülnézetes akciójátékok a deviáns viselkedési formák széles választékát kínálják fel szórakozásként.⁴¹ Ezzel szöges ellentétben Dumazedier (1974), Huizinga (1949) és Pieper (1952) azt feltételezték, hogy a szabadidő lényegi természetét tekintve „jó”, előnyös és hasznos mind a benne résztvevők, mind az egész emberiség számára. Ezzel szemben Reible rámutat, hogy a szabadidő válhat a háttérévé egy olyan formálódó identitásnak, amely ellenáll a konformitásra irányuló társadalmi nyomásnak, ami a modern ipari társadalmak közös jellemzője. A deviáns szabadidőtöltés az együvé tartozás érzést nyújthatja az egyénnek, segít felépíteni egy alternatív kulturális értékeket hordozó új típusú közösséget azáltal, hogy nyíltan visszautasítja a társadalmi kontrollt (Best, 2010).

A szubkultúra – kutatások a deviáns magatartást az egyes társadalmi csoportok eltérő kultúrájára, illetve a kultúrák közötti konfliktusokra, inkonzisztenciára vezetnek vissza. A szubkultúra-kutatások a populációt felosztották a szülők osztályhoz tartozása alapján, majd egymástól eltérő érték-, norma-, és hiedelemrendszerrel rendelkező szubkultúrákra bontották. A cél annak bemutatása volt, milyen a kultúra, ahogy azt a különböző emberek megélik, miért folytatnak látszólag értelmetlen viselkedéseket, például különböző agresszív vagy „hasznot nem hozó” devianciákat. A figyelem középpontjába a fiatalkori bandabűnözés került. Matza és Sykes (1961) a modern nyugati társadalmak értékrendszerét vizsgáló tanulmányban kifejtette, hogy az ún. hivatalos, kézzelfogható társadalmi értékek mellett/alatt szubterrán értékek (többek között az izgalomkeresés, a kaland, „begerjedni” új dolgok kapcsán) élnek minden társadalmi rétegben, melyek gyakran a szabadidő, a sport, a kikapcsolódás világában törnek felszínre. A társadalom minden tagja rendelkezik ezekkel a felszínalatti értékekkel, melyek normális körülmények között egyensúlyban állnak a formális értékekkel és csak kikapcsolódás során kerülnek kifejezésre. „Bizonyos csoportok azonban kihangsúlyozzák ezeket az értékeket, megvetik a társadalom hétköznapi irányelveit, és megkísérelik egy felszínalatti viselkedésformát követve leélni mindennapjaikat. A fiatalkorú bűnözők és a hippik változó mértékben ugyan, de tökéletes példái ennek a viselkedésformának” (Rácz, 2001: 97).

Rojek (2000) Durkheim koncepciójából⁴² kiindulva a szabadidő két formáját különbözteti meg: a normális és az abnormális szabadidőt. Az abnormális szabadidőt úgy tekinti, mint deviáns szabadidőt, mert gyakran olyan tevékenységeket foglalnak magukba, amelyek morálisan elítélendők. Rojek az abnormális szabadidős gyakorlatok három formáját azonosította:

40 Például CSI: Miami helyszínelők, Párizsi helyszínelők, Dr. Csont című televíziós sorozatok.

41 Reible a „Grand Theft Auto” játéksorozatot emeli ki, mely rendkívül népszerű az interneten (Best, 2010). A játék a gengszter életformát bálványozza, létező nagyvárosok (London, New York, Los Angeles) a helyszínei, a főszereplők fegyveres bűnözők, akik bőrbe a játékosok bújnak, különböző küldetéseket hajtvá végre. A játék lehetőséget ad az autólopás mellett drogüzletek lebonyolítására, szerencsejátéokra, random gyilkolásra is.

42 A normális és a patológikus megkülönböztetése. „Tehát a jelenségeknek kétféle változatával állunk szemben, amelyeket különböző kifejezéssel kell jelölni. Normálisnak nevezünk azokat a tényeket, amelyek a legáltalánosabb formákat mutatják és a többieknek beteg vagy patológikus nevet adunk. ... egy ténnyt csak az adott fajhoz való viszonyában lehet patológikusnak nevezni (Durkheim, 1917: 75).

- *Invazív* – Az egyén kivonja magát a társadalmi kapcsolatrendszer hálózatából, olyan szabadidős tevékenységeket folytat, amelyet összekapcsol az öngyűlölettel és az önsajnálattal, hátat fordítva a valóságnak.
- *Mefitikus*⁴³ – Morálisan erősen megkérdőjelezhető tevékenységformák tartoznak ebbe a csoportba, ahol az öröm és az elégedettség elérése mások szenvedése, kára által következik be (részvétel például prostitúcióban, szélsőséges esetben terrorcselekményben).
- *Vadak* – Az ebbe a csoportba tartozó tevékenységek is átlépi a társadalmilag elfogadható és érthető viselkedés határát, amelyet a benne résztvevők gyakran hasonló gondolkodású szabadidős partnerekkel közösen végeznek, mintegy karneváli szellemben (pl. futballhuliganizmus, zavargásokban való részvétel). A hálózati társadalom kialakulásával a hasonló gondolkodású szabadidős partnerek megtalálása és közösségbe szervezése szignifikánsan könnyebbé, gyorsabbá és hatékonyabbá vált.

Valamennyi abnormális forma tartalmaz bizonyos fokú liminalitást, abban az értelemben, hogy túlmutatnak a társadalmilag akceptálható, „normálisnak” tekintett viselkedés határain. Ez a fajta liminalitás együtt jár bizonyos fokú magányossággal is, az egyén függetleníti magát azoktól a normáktól és értékektől, amelyek a társadalom működését és fennmaradását teszik lehetővé. Durkheim terminológiájával élve, ez egyfajta megtapasztalása az anómiának, a normanélküliség állapotának.

Csikszentmihályi és Stebbins nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy megérthessük a szabadidő-élmény jelentőségét. Fontos figyelmet szentelni a személyes motivációk, meggyőződések és választások szerepének is, azonban a szabadidő természete és értelme nem látható át, ha figyelmen kívül hagyjuk a kulturális, ideológiai és strukturális meghatározottságok és korlátok szerepét.

2.4. eIdő. Az információs társadalom ideje

A technológia fejlődése rendszertelen időközönként, ámde megbízható alapossággal forgatja fel a társadalom és a gazdaság addig kialakult, megmerevedett struktúráit, gyökeresen átformálva sajátosságait, és a korábitól szignifikánsan eltérő társadalmi és gazdasági feltételrendszereket teremt. A második évezred vége felé az információs technológiák köre összpontosuló technikai forradalom egyre gyorsuló ütemben rendezte át a társadalom anyagi alapjait, gyökeres és mélyreható változást hozva a gazdaság, az állam és a társadalom közötti viszonyokba. Az új paradigma, az információs társadalom a fejlődés új módját teremtette meg, ahol „a termelékenység forrása a tudás létrehozásának technológiájában, az információfeldolgozásban és a szimbolikus kommunikációban lelhető fel”, és ahol az új információs technológiák „az instrumentalizmus szellemében kiépülő globális hálózatokba integrálják az egész világot” (Castells, 2005: 58). Az információs társadalom paradigma egy az egész világot átható gazdasági, társadalmi, kulturális átalakulás, mely új rendszert posztindusztriális társadalomként határozott meg Daniel Bell.

43 Méregző, fullasztó, bűzös, az egészségre káros gáz jelölésére használt kifejezés.

Mint új társadalmi jelenség, az információs társadalom konceptualizálására számos, egymásnak olykor ellentmondó törekvés történt, az eredmény ennek megfelelően mérsékeltlen koherens. „Az információs társadalmakkal kapcsolatos elméletek rendszerezésében a legutóbbi időkben az árnyaltabb próbálkozások, a „lelkesekek” és a „kritikusok”, az „utópista” (futurológiai elképzelés) és „antiutópista”, az „empirikus” vagy „technorealista” leegyszerűsítő felosztást meghaladó kísérletek a jellemzők” (Nagy, 2005: 8).

Z. Karvalics hat szempontból közelíti meg az információs társadalom fogalomkörét (Z. Karvalics, 2002), melyben szerepet kap a leíró gazdaságelméleti rendszerezés, ahol az információs társadalom, mint új iparági dominancia-állapot jelenik meg. Nasbitt értelmezésében az információs gazdaság az USA-ban az információs munkakörben dolgozók arányának 50% fölé emelkedésével kezdődött és kizárólag gazdasági korszakváltást jelöl.

A poszt - ipari társadalom Bell (1973) értelmezése szerint a hagyományos erőforrások (föld, tőke, munka) háttérbe szorulását jelenti, helyükre az információ és a tudás lépnek. Az információs társadalomba érkezés két előfeltétele: a kommunikációs technológia segítségével a tudomány, mint „*collective good*” a társadalom legfőbb erejévé váljon, illetve a technológiák szabaduljanak meg a „kényszer” jellegüktől. Ekkor áll elő az a helyzet, amelyben a gazdaságba ágyazott társadalom helyett a gazdaság munkálkodik a társadalmi célok érdekében. Harmadik meghatározásként az idea, mint új társadalom és eszménykép jelenik meg. Fő teoretikusának Toffler (1980) mellett Masuda (1988) tekinthető, aki új közösségek megszületését, a meglévő közösségek átalakulását, az értékrend megváltozását és a környezethez való viszony alapvető átalakulását jelzi előre. Masuda értelmezése szerint az információs társadalom – az ipari társadalommal szemben, mely az anyagi értékekre fókuszált – az időértékre irányul, az időérték megvalósítására. A társadalom célja egy értelmes élet élvezete, törekedve a nagyobb jövőbeni lehetőségekre (Masuda, 1988: 37).

Az alkalmazói világot középpontba helyező negyedik megközelítésben a gazdasági tevékenységek szervezési módjainak változása, a hálózati rendszerek kialakulása, és az új típusú fogyasztási szokások formálódása a központi elem. A szakpolitikai megközelítmód értelmében a gazdasági és technológiai folyamatok a társadalmi tervezéssel karöltve az információs társadalomba való átmenetet valósítják meg. Az utolsó értelmezés, azaz Stehr (1994) szerint az információs társadalom nem más, mint a tudás, a tudomány új nemzetközi működésmódja.

Az információs paradigma jegyében az idő is átalakul, az ipari társadalmak lineáris óraidejét felváltja a tér – idő kompressziót megvalósító időtlen idő, mellyel az örökkévalóság peremén egyensúlyozunk (Dessewffy, 2004; Castells, 2005). Castells az információ koráról szóló elméletében úgy fogalmaz, hogy az órák által mutatott, az előre belátható, a mérhető és megfordíthatatlan időt erőteljes trauma éri a hálózati társadalom kialakulásával. Ebben az új formációban az idő az új technológiát felhasználva relativizálódik, reverzibilissé válik, a különböző idősíkok keveredésével létrehozva egy önfenntartó univerzumot, amely eltörli az idő zsarnoki uralmát. Ezzel sikerre viszi az órával mért idő elleni kulturális és társadalmi lázadást, a kultúra és a tőke felszabadul az órák hatalma alól és betagozódik a hálózati társadalom struktúrájába. Az új paradigma – a rendszer jellegeből fakadóan – összevegyíti egymással az idősíkokat és minden korábbinál jobban felpörgeti a ritmust a társadalom valamennyi szegmensében. „A másodperc töredéke alatt végrehajtott tőketranzakciók; a dolgozókat rugalmas munkaidőben foglalkoztató

vállalkozások; az emberek életük során ledolgozott összmunkaidejének változatos mintái; az életciklusok körvonalainak elhomályosodása; az öröklét keresése a halál tagadása útján; a pillanatszerű háborúk és a virtuális idő kultúrája – mind-mind alapvető fontosságúak és egyben a hálózati társadalom jellemző vonásai” (Castells, 2005: 593).

Az új millennium, az internet kora vajon forradalmasítja az egységes időmérést is? A világhírű svájci óragyártó cég, a Swatch 1998. október 23-án bejelentette, hogy kidolgozta egy új mérési módját az időnek, amely leginkább megfelelő az internet korának (Lee – Liebenau, 2000: 43). Ebben az új időben nincsenek időzónák, megkönnyítve a tudományos, kereskedelmi vagy éppen magáncélú globális érintkezést. Az „Internet Idő” alapegysége egy „ketyegés” („beat”), amely 1 perc 26,4 másodpercnek felel meg. Egy nap 1000 „ketyegésből” áll, tehát déli 12 órakor egyformán 500 „ketyegés” lesz valamennyi létező időzónában. Az új szisztémához új meridiánt is alkotott az óragyártó: a BMT (Biel⁴⁴ Main Time) az új univerzális hivatkozási idő az Internet Időben, a nap pedig éjfélkor (BMT) kezdődik, azaz @000 „ketyegéskor”, ami ugyanaz a világon mindenhol, legyen éjjel vagy nappal.⁴⁵ Ez az abszolút idő, mindenkinek most van „itt és most”, az összes embernek a világ összes létező helyén.

A tapasztalat azt mutatja, hogy ez az elgondolás nem forgatta fel az időmérés internetkor-szak előtti bevált módját, de ugyanakkor jelzi a kérdés súlyát. Az információs technológiák a társadalom valamennyi szegmensére hatást gyakorolnak, nem jelent kivételt ez alól az idő sem. Hatást gyakorol az idő percepciójára és organizációjára is, így adódik a kérdés: hogyan változik meg a társadalmi idő az információ korában?

2.4.1. A társadalmi idő „elmozdulása”. A kétszer megélt idő.

Az idő társadalmi konstrukció, nem természeti és nem eleve adott. Ugyanúgy társadalmi és kulturális tényező, mint a szokások, a rituálék vagy az értékek. Az idő az égitestek mozgása által megkonstruált, e mozgások képezik a naptári év 365 napjának és a nap 24 órájának alapját is, egyben az emberi viszonyok mérésének és interpretálásának bázisát is. A Nap, a Hold és a csillagok mozgása azt a hitet plántálta az emberekben, hogy maga a történelem és az idő is ciklikus és ismétlődik, hiszen az időt lehetetlen elválasztani az égitestek mozgásától. Az idő ciklikus eszméje mutatkozik meg például a tradicionális kínai naptárban, mely a hatvanas cikluson alapul: minden évnek saját unikális neve van és minden 60. évben térnek vissza.⁴⁶

A zsidó – keresztény tradíció egy alapvetően más idő - koncepciót teremtett. A kereszténység megalapozta a lineáris, irreverzibilis idő koncepcióját, amely uralja a nyugati kultúra időesz-méjét. A keresztény hit Krisztus születésében, a keresztre feszítésben és Krisztus halálában, mint egyedi és megismételhetetlen eseményekben, arra ösztönözik az embert, hogy úgy tekintse az időt, mint lineáris pályát, mely a múlt és a jövő között feszül. E hit az alapja a XIII. Gergely

⁴⁴ Biel Svájcban a Swatch központja, a cég „szülővárosa”.

⁴⁵ Az abszolút időmérés alapja tehát a greenwich-i idő plusz egy óra.

⁴⁶ „A kínai naptár a holdciklusok mellett egy másik, szimbolikus jellegű, hatvanéves ciklikus beosztást is ismer már az ókor óta. Ennek meglehetősen bonyolult rendszerén belül minden évnek megvan a sajátos helye egy háromszoros jelképrendszer alapján. A hatvanéves ciklusok a mitikus *Huang-ti* császár trónra lépésével kezdődnek (i. e. 2637), 2015 a Kecseke éve volt, melyet a Majom éve követ 2016-ban. Forrás: <http://mek.niif.hu/04700/04744/html/naptarrendszer0002.html> (letöltve: 2015.11.25).

pápáról elnevezett naptárnak – nem ciklikus, az éveket a végtelenségig számolja –, mely a modern nyugati naptár prototípusa.⁴⁷

A standardizált idő politikai természetére is fény derül, ha összevetjük az Egyesült Államok, Kína és a Szovjetunió időmérését. Mindhárom ország rendkívül sokféle territóriumot foglal magába, amelyekre észszerűen nem lehet egyetlen szabvány időt vonatkoztatni. Míg az USA-ban többféle szabványidő használatos (Keleti, Csendes-óceáni stb.) addig Kínában csak egyféle idő létezik: a Peking Idő („*Peking Time*”), ami azt a következtetést implikálja, hogy az időnek effajta mérése reflektál Kína történelmére és politikájára. Kína a történelem során mindig egy centralizált állam volt, a Peking Idő pedig reprezentálja a kínai kormány centralizált kontrollját az egész ország és annak teljes népessége felett.

A Szovjetunióban az időzónák kialakítása önkényesen, a moszkvai bürokraták igényeinek megfelelően történt, tekintet nélkül a földrajzi távolságokra. Talán nem véletlen, hogy már a gorbacsovi peresztrojka idején a balti köztársaságok (Észtország, Lettország és Litvánia) a finn időzónát jelölték meg és fogadták el, mint hivatalos időt az ország területén (Lee – Liebenau, 2000: 45).

A nyugati „hét nap = egy hét” szisztéma szintén az idő társadalmi természetét támasztja alá. A hét napból álló hét egy merev időegység, amely nem igazodik az égitestek ciklikus mozgásához, oly módon, mint ahogy a nap, a hónap vagy az év. Ez esetben a nyugati ember egyetlen útmutatója a Biblia, a Teremtés könyve. „Isten a hetedik napon befejezte művét, amit alkotott. A hetedik napon megpihent munkája után, amit végzett.”⁴⁸

A nyugati történelemben csupán két periódus létezett, amikor kísérlet történt az idő társadalmi természetének megváltoztatására, a társadalmi idő elmozdítására: a francia és az orosz forradalom idején. A francia forradalom vezetői 1793-ban kidolgoztak egy új naptári rendszert, a köztársasági naptárt (*calendrier républicain*), amely egy hónapot három tíz napos dekádra osztott, az év pedig tizenkét harminc napos hónapból áll. A köztársasági naptár megalkotásának legfőbb célja az volt, hogy az új időszámítást radikálisan megkülönböztesse a kereszténységhez szorosan kötődő Gergely-naptártól, megsemmisítse a vallási jellemzőket, és racionális, a forradalomhoz méltó elnevezéseket és időbeosztásokat alkosson. A forradalmárok erősen hittek az idő szimbolikus erejében. Az új kalendárium két időszemléletet próbált egyesíteni: az egyik a történelmet lineáris haladásnak fogta fel, a másik a természet ciklikus időváltásait hangsúlyozta. Az egyesítés nem sikerülhetett, mert nem lehet beilleszteni a történelmet a természet ciklikus idejébe. A franciák naptára 1805. szeptember 9-ig volt használatban (Perovic, 2014).

A francia forradalmi naptárhoz hasonló motivációk vezették a Szovjetuniót, amikor az ötnapos hetet bevezették. Ebben az esetben azonban a vallásellenesség mellett szerepet játszott az egyenletesebb tőkekihasználás igénye is. A munkahét célja lépcsőzetesen használni az állótőke-forrásokat, ami azt jelentette, hogy minden hivatal és minden vállalkozás nyitva volt minden nap, egy általános pihenőnap nélkül. A munkások minden ötödik napot töltöttek szabadnapként, azaz az alkalmazottak egyötöde hiányzott általában egy adott napon, ami káoszhoz

47 Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1582_februar_24_a_gergely_naptar_bevetese/ (letöltve: 2015.11.25).

48 Ter 2.2. Forrás: <http://mek.oszk.hu/00100/00176/html/ter.htm>

és működési zavarhoz vezetett a hivatalokban, az iskolákban és a bankokban. A családi életet is megnehezítette az időnek ez a mérési módja, mivel egy család valamennyi tagja ritkán kapott ugyanarra a napra pihenőnapot. 1940-ben végül visszaállították a hétnapos hetet vasárnapi pihenőnappal (Lee – Liebenau, 2000: 46). E két eset is azt példázza, hogy a hét napból álló hét, a munkanapok és a szabad hétvége rendszere társadalmi és történelmi konstrukció, ennek ellenére, vagy éppen ezért, rendkívül állhatatos és szívós, kimozdítása kudarccra ítélt törekvés a történelem során. Legalábbis, amíg meg nem született a World Wide Web.

Az információs technológia megváltoztatja azt, ahogyan konceptualizáljuk az időt, és megváltoztatja azt a módot is, ahogyan gondolkodunk magunkról és a körülöttünk lévő világról. A számítógépek átalakítják ezt a társadalmi konstrukciót a jelen és a jövő társadalmában, hívjuk azt akár információs, akár hálózati társadalomnak. Már a penetrációs időszak kezdetén felhívta a figyelmet Negroponte az elektronikus levelezés határokat feloldó tulajdonságára, mely megváltoztatja többek között a munka és a játék ritmusát is (Negroponte, 1995). „Hétfőtől- péntekig, 8-tól 5-ig, két hét szabadság évente – ez a ritmus kezd tovatűnni. A szakmai és személyes elektronikus üzenetek szétzúzzák az eddigi megszokást, a vasárnap nem sokban különbözik már a hétfőtől”. (idézi Lee – Libenaur, 2000: 48). A munkának nem csupán a ritmusa változik meg, de a jellege is, s ez az „újfajta” (digitális, kulturális, információs, kognitív, kommunikációs, megosztásos, interpretációs, reprezentációs stb.) munka anyagtalanná válik, ingyenes, illetve szabad (free) lesz, azaz nem fizetett, de önként vállalt és másokkal megosztott, mint ezt a szabad szoftver vagy a nyílt forráskódok esetében is tapasztalhatjuk. A digitális munka során a munkaidő egyáltalán nem játszik szerepet, viszont elválaszthatatlan a fogyasztótól,⁴⁹ ennél fogva egyre inkább „*prosumerekről*⁵⁰” lehet beszélni (Fuchs, 2015, Ropolyi, 2016: 195).

A világháló csökkenti az időzóna-különbségek okozta nehézségeket is, évtizedek alatt berögzült rutinokat ad át a múltnak. Negroponte rámutat, hogy az esti 9 óras hírek, mint viszonyítási pont, melyhez az emberek többsége a világ nagy részén igazította napi ritmusát,⁵¹ folyamatosan veszített szervező erejéből a kábeltelevíziós technológia és a közvetlen műholdas sugárzás fejlődése révén, hiszen az olyan hírcsatornák, mint például a CNN, minden 15 vagy 30 percben ismételik a fontosabb híreket. Az internet tovább gyorsította ezt a folyamatot, a világhálón akkor nézhetjük meg az aktuális híreket, amikor akarjuk, és nem akkor, amikor a hírműsor sugárzója jónak látja azt. Az internet gyengíti mind a hét napból álló hét, mind az egyes napok kialakult, korábban berögzült struktúráit, egyre inkább a múlt homályába száműzve a „8 óras munkakezdés, ebédszünet délben, és a délután 5 órai munkabefejezés” monoton és változtathatatlanak tételezett ritmusát.

49 Ahogyan már a web2 esetében is megfigyelhettük, ahol a tartalmakat maguk a fogyasztók szolgáltatják és közösségre épülnek (blogok, híroldalak, kép-fájl megosztók stb.) míg a web1korszakban a web tartalmait intézmények, ill. tartalomszolgáltatók állították elő.

50 A prosumer kifejezés a producer és a consumer angol szavakból képződik, és olyan személyre utal, aki egy személyben gyártja és fogyasztja a médiát. A fogalmat Alvin Toffler (1980) vezette be *The third wave* című művében. Egy olyan jövőbeni gazdaságot képzel el, amelyben a szabadidő „fizetetlen munka”-ként lesz definiálható: az emberek nem vállalnak teljes munkaidős állást, inkább meglehetősen sok időt töltenek saját termékeik és szolgáltatásaik előállításával a rendkívül magas színvonalú „Csináld magad!”-technológiák segítségével. (Toffler, Alfred (1980): *The third wave*. New York: Bantam Books New York)

51 Az emberek nagy többsége az esti hírek idejére már szeret haza érni és megnézni a híradót, különösen, ha fontos események zajlanak az országban/világban (Negroponte, 1995).

A számítógép- és internethasználat mélyreható változásokat eredményez a döntéshozatali folyamatok temporalitásába is, megszüntetve a munkafolyamatok merev szabályosságát, rugalmasságot hoz a munkafolyamatok szervezésébe, különösen az informatikai támogatással végzett irodai munka esetében. Egyre nagyobb szerephez jutnak a tudásalapú tevékenységek, ill. a számítógép-használat lehetővé teszi a multifunkciós munkaszervezést. A változások polikronikus jellegűek, uralkodóvá vált a „többidejűség”, a különféle tevékenységek egyidejű végzése (Failla-Bagnara, 1992, Barley, 1988 – idézi Lee-Whitley, 2002: 237-238). Az információs technológia az üzleti folyamatokban a temporalitás hat dimenzióját módosította: az időtartamot, a helyet, a sorrendet, a ciklust, a határidőt és a ritmust (Lee, 1999).

Az internethasználat megadja az esélyt arra, hogy a felhasználók megváltoztassák az idő percepcióját a hozzáférés által, amely az azonnalóság illúzióját nyújtja, hogy bármilyen adat, információ, hang és kép bármikor elérhető, időbeli korlátok nélkül. Az információk világhoz való hozzáférés a végtelenség érzetét nagyítja fel, ugyanakkor sürgető parancssá is válik: végtelen mennyiségű adat érhető el, de nincs végtelen rendelkezésre álló idő minden hozzáférhető szöveg elolvasásához, hang meghallgatásához, kép befogadásához. Még akkor sem, ha az internet lehetőséget ad a kétszer megélt életre, egy online és egy offline létezésre, ezzel is tágítva az emberi lét időbeni határait.

Az internet és a mobil eszközök elterjedése lehetőséget ad az új millennium emberének arra is, hogy az idő rejtélyes hatalmát kijátssza, a Heidegger által definiált „késlekedő idő (*zögernde Zeit*)”⁵² amely eddig feltartotta és ellenállt minden próbálkozásának, hogy valamivel kitöltse, elűthesse – most vereséget szenved. Maradva Heidegger pályaudvari példájánál, a ma emberét már egyáltalán nem ejti kétségbe, ha több órát kell várakoznia egy pályaudvaron, már nem pillantgat az órájára és konstatálja rémülten, hogy nem akar telni az idő. A ma embere hordozható okos eszközének kijelzőjére vet időnként egy ellenőrző pillantást, azt mérve, hogy mennyi ideje van még az érintőképernyőt babrálni, felszínes információkat olvasni, fotókat nézegetni, szórakoztatni, könnyen hozzáférhető tartalmakat fogyasztani. Az idő nem legyőzhetetlen akadály többé, mely benne tartja az egyént egy nehezen tolerálható szituációban, és a *mély unalom* sem gyöttri többé, hogy képtelen magát elfoglalni, választani az öt körülvevő ezernyi lehetőség közül. A benuulás, a varázs oldódik, az unalom nem tart már fogva, az időhorizont nem bénít tovább. Az „ittlét” szabadságában a virtuális jelenlétet választjuk.

Ebben a „cseppfolyós modernitásban” (Bauman, 2001), melyben az információ korának emberei élnek, nem az a fő dilemma már, hogy hogyan valósítsák meg az általuk választott identitást, és hogyan ismertessék el a környezetükkel, hanem inkább az, hogy milyen identitást válasszanak, és hogyan maradhatnak éberek, hogy észrevegyék, ha a választott identitás kiszorul a piacról, ha elveszíti a vonzerejét. Christopher Lasch megállapítása szerint, napjaink identitáskeresése közben „úgy bánunk az identitással, mint valami ruhadarabbal: fel is vehetjük, de meg is szabadulhatunk tőle” (idézi Bauman, 2001). A korra jellemző folyamatos identitáskeresés egy olyan végeérhetetlen, befejezetlen cselekvés, mely átvevődik a digitális térbe is, a közösségi média megjelenésével és a hordozható eszközök elterjedésével pedig felgyorsul a digitális identitás felépítésének folyamata. A felhasználókról online jelenlétük és aktivitásuk⁵³ alkot

52 Heidegger: A filozófia és a mély unalom. Forrás: http://epa.oszk.hu/00100/00186/00005/996_schwend.html

53 Bejegyzések, kommentek, feltöltött fotók stb.

képet, a mások által percipiált digitális létezését. A digitális identitás, szemben a hagyományos fizikai identitással, megváltoztatható, majdnem minden tekintetben alakítható, nem köthető fizikai térhez, folyamatosan változó, nem megfogható, az egyén által nehezen kontrollálható, tetszés szerint kombinálható sajátos indítékok, motivációk, érdekek mentén (Csókay, 2012, Glózer, 2014).⁵⁴ Pintér Róbert ezzel szemben úgy véli, hogy egyetlen identitás létezik, amelynek van offline és online jelenléte is „...egyetlen identitás van, ami offline és online szintereken is megjelenik és konstruálódik. Tehát nem digitális identitásról beszélünk, hanem az identitás digitális reprezentációjáról és kölcsönös, online interakciókban való folyamatos konstruálódásáról” (idézi Fehér, 2013: 140).

Az internet és a közösségi média a folyamatos interakció és önreprezentáció révén lehetőséget nyújt az egyénnek megválaszolni az alapvető egzisztenciális kérdést: ki vagyok én? Amennyiben a kérdésre adható válasz az egyén elvárásaival, elképzeléseivel nem találkozik, konstruálhat magának az online térben egy másik, egy alternatív életet, mely jobban megfelel az igényeinek.

Mindez arra enged következtetni, hogy az egyén nem pusztán tétlen fogyasztója az információnak és a technológiának. Az internetet használók általában nem csupán passzív követői az internethasználat bevett módozatainak, nem csak fogyasztói az internetes tartalmaknak, hanem aktív alakítói és alkotói, s mindezen tevékenységük következtében az internet folyamatos átalakulásban van. A felhasználó döntése, hogy az őt körülvevő tömérdek információt, a „*big data*”-t⁵⁵ hogyan kezeli, milyen kérdéseket tesz fel, milyen válaszokat keres, mire használja az adatokat és a lehetőségeket, s a végzett digitális munka során mit hoz létre.

4.2.2. Szabadidő az információs társadalomban

A modern fejlett gazdaságokban a technika változásából és fejlődéséből általános módon következik az, ahogyan elterjednek az új technológiák, a gazdasági szerkezet átalakításával megváltoztatják a tevékenységek mintázatát a hétköznapi életben. Ilyen változás volt például a '60-as években a mosógép vagy a porszívó megjelenése a háztartásokban, melyek jelentősen csökkentették a háztartás ellátásra fordított idő mennyiségét, s az így felszabadított idő a szabadidő növekedését eredményezte (Gershuny 2002: 55). Talán nem vall túl élénk fantáziára azt feltételezni, hogy a 21. század információs és technológiai forradalmának új eszközei, az internet, a menetrend szerint érkező új „okos kütyük” hasonló léptékű befolyást gyakorolnak a társadalom jelentős csoportjainak szabadidős programjaira és szokásaira is.

Az információs társadalom egyik jellemző vonásaként értelmezhető a szabadidő státuszának és jellemzőinek változása is. Pekka Himanen amellet érvel, hogy két egymással ellentétes folyamat zajlik: egyrészt „az idő minél célszerűbb kihasználása, ami a vasárnap elpéntekesedéséhez vezet, illetve a minél flexibilisebb időfelfogás, ami azonban a péntek elvasárnapiasodásához vezet. Az idő minél célszerűbb kihasználása protestáns örökség, ami a munkaidő minél célsze-

54 Forrás: http://digitalisidentitas.blog.hu/2012/04/04/di_vs_id_avagy_mi_is_az_a_digitalis_identitas

55 Az IBM adatai alapján folyamatosan digitalizálódó környezetünk és a digitális eszközök, platformok dinamikus terjedése azt jelenti, hogy átlagosan 2,5 trillió adatot termelünk naponta. A 2,5 exabit adat egy olyan számot jelent, amelyet 18 db nulla követ. <http://www.ibmbigdatahub.com/>

rűbb kihasználását jelenti. Az idő flexibilissé válása az új technikai eszközöknek köszönhető „ (Keller, 2006: 136). Az információs szektorban dolgozók számára a munka és a szabadidő már nem válik el egymástól élesen, sőt egymásba csúszik, a távmunka, az otthonokban levő személyi számítógépek relativizálják ezt a két fogalmat. A számítógépek által meghatározott térben – szemben az ipari társadalom munkaszervezési gyakorlatával – lehetőség nyílik arra bizonyos korlátok között, hogy az egyén maga szabja meg, mikor vesz részt a munkafolyamatban, és mikor lép ki abból, hogy a hálózat révén saját kedvteléseinek, szabadidős elfoglaltságainak hódoljon. A flexibilis időfelfogás utat nyit az egyéni preferenciák érvényesítésének, az egyén az infokommunikációs technológiák révén bármikor beléphet az „áramlások terének” világába (Castells 2005: 546), elérhetővé téve magát munkahelye vagy éppen családja, barátai számára, sőt párhuzamosan többfajta identitással is megjelenhet a térben.

Masuda sem feltételezi, hogy a szabadidő koncepciója változatlan maradjon az információs társadalomban. Egy új, az információs kornak megfelelő koncepció megjelenését predesztinálja, amely nem egyszerűen a munkaidő ellentéte, hanem mindaz az idő, amellyel az emberek szabadon rendelkeznek (Masuda, 1988: 62). Az információs korának szabadideje hármas tagolódású: az első a pihenés és a játék idejét magába foglaló pihenő idő. A számítógépes - kommunikációs technológia nagymértékben növeli az automatizált funkciókat a termelésben, felszabadítva az embereket az anyagi termeléssel járó időbeli korlátozások alól. Az ennél fogva bőségesen rendelkezésre álló szabadidőt ez a két tevékenység nem tudja kitölteni, ezért egyre nagyobb szerepet fog játszani a tanulással töltött idő, mely keretében az egyén szabadidejét rendszer- és számítógép tanulmányokkal tölti, hogy sikeresen tudjon alkalmazkodni az információs társadalom kihívásaihoz. A szabadidő harmadik része is magán viseli a kor jegyeit: a társadalmi tevékenységekre vonatkozó információ- és adatgyűjtést, ill. elemzést foglalja magába, melynek célja a társadalmi élet jobbítása.

Az internet terjedésének kezdetén élénk diskurzus zajlott az új technológia tevékenység-szerkezetre és az időfelhasználásra kifejtett lehetséges hatásairól is, hol az egyik fő kérdés az volt, hogy az internethasználat milyen befolyással lehet a társas szabadidőtöltésre, a digitális idő és a társas idő hogyan viszonyul egymáshoz. Figyelemre méltó számos kutató pesszimizmusa a témában. Meglátásuk szerint a háztartásokban, a szabadidőben használt új technológia szükségszerűen növeli a felhasználó izolációját, csökkenti társas kapcsolatainak intenzitását és kiterjedését, továbbá a társadalmi tőke zsugorodását indukálja (Gershuny, 2002: 56).

Az kétségtelen, hogy a technológiai változások a szabadidőre direkt és indirekt hatást gyakorolnak. A technológia fejlődésének hatására a munka produktívabbá válik és ez a produktivitás csökkenti az egyes munkatevékenységekbe fektetett munkaóra mennyiségét. Hasonlóképp csökkenti a nem fizetett munkát is a technológia fejlődése, a háztartási technológiák, az ún. „fehér gépek” megjelenése révén a házimunka alól felszabadított időmennyiség szabadidős tevékenységekre fordított időre konvertálható. Ettől sokkal komplexebb a technológia direkt hatása, mely a szabadidő-ipar és az ehhez kapcsolódó foglalkoztatás dinamikus növekedését mozdítja elő (Gershuny, 2002: 70).

A technológia megváltoztatja a szabadidős tevékenységek természetét is, létrehozva egy új osztályát a szabadidő fogyasztásának, amely szinte lehetetlen feladat elé állítja a kutatót, ha párhuzamot akar vonni közte és bármilyen ezt megelőző, korábbi szabadidő-fogyasztási modell között. Kitűnő példát adnak erre a sokszereplős online közösségi játékok (MMORPG),⁵⁶ ahol a játékosok egymástól fizikailag, akár földrajzilag is távol helyezkednek el, a közös játéknak nem feltétele a korábbi ismeretség, barátság, csupán az internetkapcsolat. Ennek következtében a technológia vagylagosan meghatározza a társadalmi elosztását is a játéknak, azaz a hozzáférést a tevékenységhez.

A számítógép- és internethasználat tehát egy minden korábbitól különböző szabadidő-töltési lehetőséget is kínál. Ez az új elem azonban egy hagyományos struktúrába kell, hogy illeszkedjen, a társadalmi idő hármass felosztásába,⁵⁷ ahol a szabadon felhasználható idő mennyiségén a technológia fejlődése sem tudott drasztikusan változtatni: Magyarországon átlagosan 4 és fél órát tud naponta egy felnőtt viszonylagos szabadsággal megválasztott elfoglaltságokra fordítani (KSH, 2013b: 3). Ha ebbe a struktúrába egy új elem kerül, akkor az szükségképpen változtat a korábbi mintázaton. Vagy úgy, hogy bizonyos tevékenységekre szánt időmennyiség csökken, vagy úgy, hogy valamennyi elfoglaltság időtartama megrövidül, vagy pedig úgy, hogy bizonyos, kevésbé fontos tevékenységek kiszorulnak az új típusú szabadidő-töltési forma következtében.

A tömegkommunikációs kutatások területéről származó funkcionális ekvivalencia elve az új technológiák helyettesítő funkcióját hangsúlyozza, miszerint egy új technológia elsősorban azokat a tevékenységeket⁵⁸ helyettesíti, amelyek rendeltetésüket tekintve a leginkább hasonlítanak hozzá (Robinson et al. 2002, idézi Csüllög, 2012). Az internet tömegkommunikációs tartalmait tekintve minden más médium helyettesítésére alkalmas, továbbá arra is, hogy az interaktív hálózatokban való részvétel a közösségiség, a társasság érzésével ajándékozva meg az egyént. Ezzel szemben a funkcionális kiegészítés tétele abból indul ki, hogy az interneten számos információ található szabadidőről, szórakozásról, így az internet kiegészítheti a különböző nem otthon végzett társas szabadidős tevékenységet (Lengyel-Lőrincz, 2006:115).

A penetrációs időszak elején az Egyesült Államok területén végzett empirikus kutatások arról számoltak be, hogy az internethasználat rombolóan hat a társas viszonyokra, csökkenti a barátokkal, családdal töltött idő mennyiségét, gyengíti a családtagok közti kommunikációt, szűkíti az egyén társas körét, valamint összefügg a magányosságérzet növekedésével (Kraut et al. 1999, Nie et al. 2000). A médiahasználat szintén befolyásolta a világháló használata, különösen a tévénézéssel töltött időt csökkentette drasztikusan. A netezők átlagosan 4,5 órával kevesebb időt töltenek a televízió előtt, az intenzív internethasználók pedig még kevesebbet. (Nie et al. 2000, Cole 2000, 2001). Kanadai kutatók a témában végzett empirikus kutatásaik során ar-

56 A „Massively Multiplayer Online Role-Playing Game” rövidítése. Olyan szerepjáték, amely kizárólag az interneten keresztül játszható, egy időben akár több ezer másik online játékosal együtt. A játékosoknak az MMORPG-n keresztül lehetőségük nyílik arra, hogy – ebben a virtuális világban – egy időben, több (tíz)ezer felhasználóval együtt játszassanak, kommunikáljanak, szövetségeket köthessenek, új világokat fedezhessenek fel vagy akár egymás ellen harcoljanak (Fromann, 2014).

57 Társadalmilag kötött tevékenységek, fiziológiai szükségletek kielégítése, szabadon végzett tevékenységek.

58 Funkciók: információnyújtás, szocializáció, kulturális integráció, szórakoztatás.

ról számoltak be, hogy az internethasználat jelentős társadalmi változásokat indukált, amelyek megváltoztatták többek között a napi átlagos tevékenységszerkezet mintázatát Észak-Amerikában (Pronvost, 2002). A hagyományos társadalmi és kulturális tevékenységeknek „versenyezniük” kell az internettel a szabadidő gyakorlatilag egy évtizede óta változatlan mennyisége okán. A kutatók összehasonlították a használók és a nem használók tevékenységszerkezetét és arra a megállapításra jutottak, hogy a használók a szabadidejükben szignifikánsan több időt szánnak a tömegmédiára, mint a nem használók, egy órával kevesebbet fordítanak testedzésre, hobbi-tevékenységekre, kevesebb időt töltenek házimunkával és a fizikai szükségleteik kielégítésével, kevesebbet foglalkoznak gyermekükkel, családjukkal is.

Robinson és Kestnbaum (1999) a szabadidős (rekreációs, hobbi célú) internethasználatot vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy az internethasználók szignifikánsan nagyobb valószínűséggel olvasnak könyvet, használják aktívan a médiumokat különböző művészeti tartalmak miatt, látogatnak művészeti eseményeket és vesznek részt különböző egyéb szabadidős tevékenységben (sportolás, moziba járás), de nem néznek kevesebb tévét, mint a nem használók (idézi Csüllög, 2012).

Gershuny (2002) az Egyesült Királyságban végzett időmérleg vizsgálat⁵⁹ segítségével vizsgálta az internet időfelhasználásra gyakorolt hatását. A felmérés szignifikánsan nem bizonyította a funkcionális ekvivalencia hipotézisét. Jelentős változást a korábbi információs technológiát – használók, a nem használók és az új belépők társadalmi életében nem mutattak ki az eredmények, csupán azt a hipotézist igazolta csekély mértékben, hogy az internethasználók veszteségeket szenvednek el a társadalmi kapcsolataikat illetően.

Lengyel és Lőrincz (2006) a World Internet Project magyarországi keresztmetszeti, illetve panel adatain, valamint a KSH időmérleg-adatbázisán vizsgálták az információs technológia hatását a szabadidő alakulására, a társas tevékenységszerkezetre. A keresztmetszeti elemzések rámutattak, hogy a média területén érvényesül a funkcionális helyettesítés elve, az internetezők kevesebb időt fordítanak tévézésre és rádióhallgatásra, azonban társas szabadidős tevékenységekkel több időt töltenek. A szabadidős tevékenységként végzett számítógépezés helyettesítő viszonyban van a vendégeskedésre, társas játékokra, beszélgetésre, kocsmába járásra fordított idővel. Nincs viszont helyettesítő viszonyban a színházba, moziba járás, vallási és egyéb közösségi élet, az olvasás és a sportolásra fordított idővel. Ezeket jellemzően kiegészíti a számítógép- és internethasználat. Összességében a kiemelt szabadidős tevékenységekre az internetezőknek átlagosan heti hét órával jut több idejük, sokkal nagyobb arányban sportolnak, és sokkal kevesebb közöttük az, akinek saját bevallása szerint nincsenek barátai. A társas tevékenységeket vagy nagyobb arányban vagy több ideig végzik az internethasználók, továbbá ugyanez igaz a könyv- és újságolvasás esetében is (I.m. 2006: 124).

59 A paneladatok (1999 és 2000 között 1000 háztartás egy teljes héten keresztül vezetett naplója) lehetővé teszik három csoport megkülönböztetését: korábbi internethasználók, nem használók (egyik időpontban sem) és új internethasználók.

2.4.3. Internet – hová szórakozzuk magunkat?

Postman 1985-ben megjelent *Amusing Ourselves To Death* (Halálba szórakozzuk magunkat) című munkájában az írásos kommunikáció feletti egyre erősödő televíziós hatalomátvételere hívja fel a figyelmet, kiemelve, hogy a televízió összemossa a komoly problémákat a szórakozással, bagatellizálja a komoly társadalmi problémákat, mivel minden televíziós diskurzus elsődleges célja a szórakoztatás, minden, amit megmutat, a nézők szolgálatára és szórakoztatására történik. A képernyőn bemutatott hírek valójában kontextus, lényegi komolyság, érték és következmények nélküli szórakoztató elemek csupán. A televízió megváltoztatja a „tájékozottság” jelentését dezinformációk létrehozásával, olyan irreleváns, töredékes vagy felszínes információk révén, melyek a tudás illúzióját keltik ugyan, de valójában eltávolítják az egyént a valódi tudástól.

Postman úgy véli, hogy a '80-as évek amerikai társadalma inkább Huxley víziójával írható le, az önmagukat gyógyszerek segítségével a boldogság és a feledés állapotába álmódó társadalom képében, semmint Orwell tökéletes kontroll alatt tartott társadalmát bemutató 1984-e. Orwell társadalmában a könyveket, mint hiteles információforrásokat, lázító médiumokat betiltják, megsemmisítik. Huxley társadalmában erre már szükség sincs, hiszen a könyveket már senki sem akarja elolvasni. A cenzúrát itt maga az információ túltermelése, folyamatos és hatalmas tömegű áradása jelenti. A közönséget a közömbösségig szórakoztatják. A televíziós műsorok által narkotizált közönség immunissá vált a valóságra és ignorálja a valódi tudást.

Ha az információ túltermelésére, szakadatlan áramlására, a felhasználók szórakoztatására fókuszálunk, észre kell vennünk, Postman megállapítása óta eltelt 30 évben a helyzet tovább romlott. Az 1980-as évektől az új kábeltelvíziós technológiák fejlődése, a közvetlen műholdas sugárzás, a televíziós csatornák számának megsokszorozódása, a világ legfőbb hírforrásává váló hírcsatornák (pl. CNN) megjelenése biztosította az információ minden korábbi elképzelést felülmúló özönét és a non-stop szórakoztatás lehetőségét. Ebbe az információ-túltermelési dömpingbe lépett be következő sebességi fokozatként az internet.

A web lehetővé teszi, hogy néhány ügyesen megválasztott keresőszó és pár kattintás révén eljuthassunk bármilyen adathoz, megszerezhessünk bármilyen szöveget, képet, hangot, és mi magunk is korlátlanul közzé tegyünk bármilyen adatot, szellemi produktumot, önreprezentációt, fotót, filmet. „Halálra vagyunk informálva” – mondja Stanislav Lem, a világhírű sci-fi író, amikor az információs szupersztrádáról kérdezték véleményét. Lem szerint mindenféle hülyeséggel töltik meg az agyunkat, amit aztán másnapra elfelejtünk, mert újabb hülyeségeket öntenek bele – azaz az „információkat” nem tudjuk felhasználni, mert csak átfutnak rajtunk, mint a hashajtó. Ugyanakkor elveszik saját agyunk használatának lehetőségét (idézi Almási, 2002: 146).

Az információ áradásának szabadsága gyakorlatilag korlátlan, csak az idő szabhat határt annak, hogy ebből a végtelen adathalmazból mennyit szerzünk meg, sajátítunk el, fogadunk be

valójában. Adódik a kérdés, hogy az interneten áramló információ mérhetetlen tömege tovább távolítja-e az egyént a tudástól, a tudás tökéletes illúzióját keltve? A narcisztikus önreprezentációk fénykorában megelégszik-e az egyén önnön ideális digitális identitásának megteremtésével és megmutatásával, a korlátok nélkül rendelkezésre álló szórakozási lehetőségekkel, vagy hasznára fordítja ezt az óriási szabadságot és lehetőséget, és önmagáért, önmaga fejlődéséért kezd el „keresni”, információt feldolgozni, különböző tartalmakat fogyasztani?

2.5. Az idő, a kultúra és az életmód viszonya

A kérdés megválaszolása: „Mi a kultúra?” egyetlen jó válasszal éppen annyira lehetetlen, mint annak a tisztázása, hogy „Mi is az idő?”. Ez a mély hangrendű szó átfogja az egész világot, melynek „...antropológiai jelentése mindenre kiterjed a hajviselettől és ivási szokásoktól kezdve egészen addig, hogy hogyan kell szólítani a férjed másod unokatestvérét; míg a szó esztétikai értelmébe Igor Sztravinszkij beletartozik, de a science fiction nem {...} Boszniában vagy Belfastban a kultúra nemcsak az, amit fölteszünk a CD-lejátszóra, hanem az, amiért ölni kell.” (Eagleton, 2001). A kultúra fogalmának értelmezésével, kialakulásával, történetének magyarázatával könyvtárnyi irodalom foglalkozik, melyet munkámnak nem célja részletesen tárgyalni. A fejezet további részében a kultúra fogalmának társadalomtudományi szempontból releváns fogalmi, illetve jelentésbeli változásait a teljességre törekvés igénye nélkül tekintem át.

Életünk, emberi viszonyaink a kultúra kötelékében zajlanak. Mindig, mindenütt jelen van, átszövi egész életünket anélkül, hogy tudatosan észlelnénk, hogy elgondolkodnánk természetere vagy mibenléte felől. Saját kulturális közegünkben létezni olyannyira természetes és magától értetődő dolog, hogy csak akkor tudatosul bennünk mineműsége, ha más kultúrával való találkozásunk másneműsége átmenetileg kizökönt a komfortzónánkból.

2.5.1. A kultúra fogalmi megközelítései

Az emberi lét és a kultúra elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz. A kultúra és a kulturális életben való részvétel természeténél fogva társas, közösségi esemény, melynek alapja az egyénhez viszonyított külső, társas idő. Kultúra nem létezhet az idő nélkül, ugyanakkor az ember az idő észlelését is – csakúgy, mint minden más tudását – a számára adott kultúrába integrálódva sajátítja el, így az időhöz is kultúrájának szabályai szerint viszonyul. A kultúra – definiáljuk bárhogyan is – kialakulásának és fennmaradásának alapja az egyének cselekedeteit összehangoló szociális idő létrejötte. A társas idő kialakulása révén lehetővé válik, hogy a természeti állapot helyét átvegye a közösség és a társadalom, melyet Tönnies a kultúra két empirikus formájának tekint (vö. Némedi 2010, Tönnies 2000).

Az emberi élet univerzális és alapvető jellemzője, hogy kultúrával rendelkezik, amely megkülönbözteti az egymástól eltérő, területileg és történelmileg elkülönülő emberi közösségeket. Ennek következtében a kultúra fogalma kizárólag a társadalommal együtt érvényes, a társadalommal együtt használatos. A kultúra határozza meg, hogy a társadalom tagjainak a társadal-

mi együttműködésben, a társadalmi érintkezésben hogyan kell viselkedniük, a kultúra jelöli ki a társadalmi cselekvések motivációit és céljait. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértessék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is közsismertek. A kultúra tehát egy olyan jelenség, mely időbeli folytonossággal bír, mint hagyomány meghaladja az egyéni lét időbeli korlátait, és a szimbólumalkotás tartja fent, azaz az egyénnek az a képessége, hogy valamely dolognak jelentést, értelmet ad.

A kultúra a csoport tagjai által megőrzött értékekből, az általuk követett normákból és a létrehozott anyagi javakból áll. Utal a társadalom tagjainak életmódjára, az öltözködési, házasodási szokásokra, az alkalmazott munkamódszerekre, a szabadidős tevékenységekre és a vallási szertartások rendjére (Giddens, 2003: 61). Hordozza a legalapvetőbb értékeket, gondoskodik a személyiség integritásáról és az anómiamentes, harmonikus társadalmi együttéléstről, azaz kapcsolatot teremt az „én” és a „Másik” között. „Az embernek Másokkal, a jelentős Másikkal, a saját csoportjával és más csoportbéliekkel kiépült vagy kiépülő kapcsolatrendszerét, érintkezési-cselekvési formáit részben célképzetként vezető, részben normatívákként instrumentálisan is szabályozó „értékek világa” mind genezisést, mind valódi funkcióját tekintve lényegében „socius”, azaz társadalmi természetű jelenség (Váriné, 1987: 38). A kultúra nem csupán ábrázolja és visszatükrözi a társadalmi folyamatokat és viszonyokat, de konstruálja is azokat. Egy jelentésadó rendszer, melyen keresztül egy társadalmi rend kommunikál, reprodukálódik, mely révén felfedezik és megtapasztalják (Williams, 2003).

Az emberi kultúra bámulatosan sokszínű, de fogalmához nem csak pozitív képzetek kapcsolódnak. Freud (1982) véleménye szerint a kultúra szükségszerűen elnyomja, korlátozza az egyént, aki ennek következtében akár rosszul is érezheti magát a kultúrában. A neurózis, a rosszkedv alapvető forrásként tekint a kultúrára, mivel előírásokat szab meg az egyén számára az életére vonatkozóan, mely előírások az ösztönök féken tartásáról szólnak. Steiner (1971) még ennél is tovább megy, és azt állítja, hogy a kultúra nem állja útját, hanem éppen ellenkezőleg, gerjeszti, ünnepli a vérontást, az Istentől megszabadított világot az ördög keríti hatalmába, a kegyetlenség és a rombolás a náci krematóriumok kemencéiben és a szovjet gulágban alkot paradigmát. Ezzel a kataklizmával véget ért a kultúra és kezdetét veszi a posztkultúra, melynek elsődleges attribútuma a szó általános visszavonulása és alárendelődése a képnek és a zenének (idézi Llosa, 2014: 20).

Vitányi Ivánt idézve tudományos közhely, hogy a kultúrának nincs egy egységesen elfogadott meghatározása. Legszélesebb értelemben véve a kultúra az emberi civilizáció fejlődése során felhalmozott információk összességét jelenti. (vö. Williams 2003, Kroeber és Kluckhohn, 1952). Tárgyan értelmezve beleszámítanak a tárgyi, szellemi, erkölcsi értékek és képességek, a magatartásformák, a szokások és hagyományok, az attitűdök és kánonok, ahogyan az információk megszerzése, tárolása és továbbítása is (Agárdi, 2015: 15). „Eszményi” megközelítés alapján az emberi tökéletesedés folyamatát értjük alatta; ha „dokumentumként” tekintünk a kultúrára, akkor az emberi értelem és képzelet által létrehozott gondolatok, tapasztalatok rögzített formái adják a kultúra összességét. A „társadalmi” definiálás értelmében a kultúra sajátos *életmód*, mely jelentéseket, normákat és értékeket fejez ki (Williams, 2003: 33). Kroeber és Kluckhohn

(1952) több mint száz kultúradefiníciót határozott meg, hatféle megközelítést különböztetve meg: leíró, történeti, normatív, pszichológiai, strukturális és genetikus kultúra-meghatározást. Összegzésük szerint valamennyi definíció egy nézőpontból konstruál, és csupán egy részük szubsztantív és deskriptív. A szerzőpáros által meghatározott kultúradefiníció elemeit a legtöbb kultúra-meghatározás elfogadja: a kultúra szimbólumokban nyilvánul meg, amely szimbólumok társadalmilag konstruáltak, az egyén számára adottak, ezért befolyásolják a viselkedését.

A kultúra tárgyával több tudományterület, így az antropológia, a szociológia, a történelem is foglalkozik, és az egyes diszciplínák képviselői eltérő értelmezését adták a különböző korokban a kultúra fogalmának. Herder filozófiájában döntő szerepet szán a kultúrának abban, hogy az emberiség elérje végső célját, a boldogság állapotát, az emberiség fogalma pedig szoros összefüggésben áll a *humanitás* fogalmával. Herder funkcionálisan használta a kultúra fogalmát, a nép civilizálása értelmében, illetve a kultúra objektívációs jelentésaspektusa fűződik a nevéhez. Herder számára a kultúra jelenti mindazt, ami az ember életmódját megkülönbözteti az állati létől (vö. Maróti 1994, Márkus 1994, Kondor 2003, T. Kiss 2008).

Ezzel szemben Kant számára a kultúra a teremtő ész egyfajta állapotát, és nem valamilyen funkciót jelent. Az embernek, mint eszes lénynek nem a boldogság, hanem az arra való érdemesség a lényegi meghatározása és a kultúra igazi célja. „A művészet és a tudomány kulturálttá tett minket. Civilizálódtunk, szinte túlságosan is, mindenféle illemben és modorban.” (Kant, 1974: 70). Schiller esztétikai kultúrafelfogásában hangsúlyosan jelenik meg a szabadság és a jogállamiság eszménye is, a kultúra feladata, hogy az embert szabaddá tegye. A kultúra esszenciáját a művészetekben jelölte meg, mert a művészet a szabadság gyermeke (vö. Maróti 2003, T. Kiss 2008). Humboldt az ész teremtményének tekintett kultúrát erőtlennek, élettelennek tekintette, számára a cél pedig a kultúra és a természet közötti harmónia elérése (Kondor, 2003). Heidegger a kultúra koncepcióját, az emberi tevékenységeknek kulturális jelenségként való felfogását és gyakorlását a modern tudomány és a szekularizáció mellett a modernitás legalapvetőbb jelenségei közé sorolta (Márkus, 1994).

Vitányi elmélete szerint valamennyi kultúradefiníció beilleszthető egyazon rendszerbe: szerkezetük a mondatéhoz hasonló, mindegyik következetesen tartalmaz négy elemet: alanyt (1: emberek és emberek csoportja), állítmányt (2: az emberek tárgyi tevékenysége), tárgyat (3: az emberek tevékenysége által létrejövő objektum, anyagi, szellemi tárgy, művészet, nyelv, vallás, stb.) és végül mindezek rendszert alkotnak, mint a mondat a nyelvben (4: ez a rendszer a kultúra, a civilizáció, a társadalom) (Vitányi, 2006: 82). Egyes megközelítésmódok a társadalmat emelik ki lényegi dimenzióként, és a kultúrát a társadalomnak, mint egésznek az alkotását tekintik, hierarchikus struktúraként értelmezik, ahol a társadalom kultúrája a meghatározó, ettől függ a különböző osztályok és csoportok kultúrája, melybe beletagozódik a legkisebb elem, az egyén (Eliot, 2003, Kroeber és Kluckhohn 1952).

A kultúrantropológiai kutatások eredményeként a XX. századra megismerhetővé vált távoli, egzotikus népcsoportok kultúrája és megszületett egy új kultúra-megközelítési elv: a kulturális relativizmus, melynek eszméje minden kultúra elfogulatlan szemléletére és értékelésre int. Arra hívja fel a figyelmet, hogy legtagabb értelmezésben minden kultúra legvégső célja az élet bizton-

ságának és folytonosságának fenntartása. Az antropológusok (Boas, Taylor, Malinowski) kultúrafelfogása is ezt a szemléletet tükrözi, és a kultúrát úgy tekintik, mint egy komplex rendszert, mely magában foglalja a tudást, a hitet, szokásokat, a művészetet, a jogot, erkölcsöt és mindazt a képességet, amit egy ember a társadalom tagjaként elsajátít és birtokol (Kroeber és Kluckhohn, 1952: 43-44). Geertz úgy véli – Weberrel együtt – hogy „az ember a jelentések maga szötte háló-jában függő állat”, és a kultúrát tekinti ennek a hálónak (Geertz, 1988: 16). Felhívja a figyelmet a cselekvéseket generáló kontextus megértésére, melynek módszere a sűrű leírás.

A fogalom köznapi használata modern, XXI. századi társadalmunkban képlékeny, zavaros, határai elmosódottak, mára annyira „tútelítődött” jelentéssel, hogy gyakorlatilag kiürelt. A társadalom tagjai mindennapi életvitelük egy hányadában „kulturális” tevékenységet folytatnak, jelentse bár az egy manga vagy Kosztolányi valamelyik versének olvasását, a Barátok közt esti epizódjának megtekintését, rock koncerten vagy hangversenyen való részvételt.

2.5.2. A kultúrafogalom változása az időben

A kultúra fogalmához számos értelmezés, sokféle jelentés és árnyalat tapadt az évszázadok során. A történelem során hatott rá a vallás, a teológia; az ókori görögöknél a filozófia, Rómában a jog, a reneszánsz idején a képzőművészet, majd a fény és az ész, a tudomány, a felfedezések és a polgári öntudat mutattak új irányt. A fogalom mára olyannyira kiszélesedett, hogy gyakorlatilag megfoghatatlanná vált.

Eredetét tekintve a kultúra szó a latin „colore” igéből származik, jelentése valaminek a megművelése, ápolása, gondozása. Elsősorban a föld művelését jelentette, és sok mai kifejezés származik belőle a „kultuszról” a „kolóniáig”. A művelésnek, a nevelésnek a hasonlítása megjelenik Arisztotelész írásában is, metaforikusan elsőként Cicero használta a kultúra kifejezést *Tusculanae Disputationes* című művében, ahol az iskolázatlan lelket a megműveletlen földhöz hasonlította, s így jutott az ismert megfogalmazáshoz, mikor a filozófiát a lélek műveléséhez tette hasonlatossá: „Mármost a lélek művelése a filozófia (*cultura autem animi philosophia est*): gyökerestül kitépi a bűnöket, felkészíti a lelkeket a mag befogadására, s amiket elvet bennük, azok kihajtva a leggazdagabb termést hozzák” (Wessely 2003: 7). A *cultura animi* azt a folyamatot jelöli, amely során az egyén kultiválja, kiműveli saját erőfeszítései révén szellemi és erkölcsi kvalitásait.

Az ókori görögök a kultúrát a természet ellentétéként határozzák meg, az emberre vonatkoztatva. Az ember nem csupán természeti lény, hanem valami más is: tudata van, gondolkodik és ez a szellemi képesség különbözteti meg őt minden más élőlénytől. Ez a felismerés jelenik meg a filozófus Pico della Mirandolánál: „Így szólt Isten az első emberhez: sem határozott helyet, sem saját alakot, sem különleges örökséget nem adtunk neked, ezért lehetőség van arra, hogy mindig olyan helyed, alakod és adottságaid legyenek, amilyeneket kívánságod és elhatározásod szerint választasz magadnak. Minden más lény meghatározott természetet kapott, és általunk előre meghatározott törvények kötik meg őket. Téged egyedül nem köt semmiféle

korlátozás, csak az, amit te magad állítasz magadnak a tőlünk kapott akaratod szerint... Olyan lénynek teremtettelek, amely sem égi, sem földi, sem halandó, sem halhatatlan, csupán, ezért légy saját magad szabad alkotója és legyőzője, s mindenfajta formáját felvehetsz, amit magadnak választasz.” (idézi Maróti, 1994: 8).

Az antik kultúrafogalomban, a rómaiaknál és a görögöknél, még rejtve ott volt az emberek tudatában, hogy a kultúra valami nem magától adottnak az ápolásával és tiszteletével függ össze, a bő aratást csak az eke megfelelő használatának, az istenek jóindulatának és a jó időjárásnak együtt köszönheti az ember. „Az emberben kísért az állat, kísért az isten. De hogy sem az egyik, sem a másik, és nem is akar az lenni, éppen ez teszi emberré. És elsősorban ezt kell kifejtetni és bizonyítani. Ebben az értelemben mindmáig eleven az antik kultúrafelfogás” (Baecker, 2000). A római birodalom bukásával a kultúra fogalma eltűnik, hogy majd a késő középkorban a „*cultus vitae*” kifejezés formájában tűnjön fel ismét, melyet egy-egy népcsoport életmódjára, társadalmi rendjének kifejezésére használtak.

Szent Ágoston Istennek az emberi lélekről való gondoskodását hasonlítja ahhoz, ahogy a szántóvető műveli a földjét. Isten a hívó ember lelkét műveli meg, mint ekével nyitja meg szívünket a tanítása magvai számára, melyért cserébe imádó tisztelettel fordulunk felé, nem maradunk hálátlanok iránta, kötelességünk gondozni a „kultúráját szívünkben” (*ista cultura in cor nostrum*), és ez minket tesz gazdaggá (Márkus, 1992: 15). Ezzel a hasonlattal Szent Ágoston lendületbe hozza a „cultura” és „cultus” szavak jelentésének középkori transzformációját, melyet a mai „kultusz” terminus öriz.

A „culture” kifejezés a XV. században került át az angol nyelvbe az itáliai humanisták révén, és első sorban állatok, növények gondozását jelentette. Csupán a XVI. századtól terjesztették ki metaforikusan az emberi elme művelésének folyamatára is, és jelent meg ilyen értelemben Morus („to the cultur of their minds”), Bacon („the culture and manurance of their minds”), Hobbes („a culture of their minds”) majd Milton (*the natural heat of Government and Culture*) művében is. A mezőgazdasághoz kapcsolódó értelmezések mellett ez maradt a fő jelentése a XVIII-XIX. század fordulójáig (vö. Márkus, 1992, Williams, 2003).

A XVII. századra a kultúra eredmény-centrikus felfogása vált hangsúlyossá, a szellemi fejlődés, a képességek kibontakoztatása helyett a végeredmény, a művelt ember életmódja lett esszenciális. Pufendorf már két területre osztotta a kultúrát: az élet és a lélek kultúráját különböztette meg egymástól, ahol az előző az élet kényelmét jelenti a különböző mesterségek révén, míg az utóbbi a vallásos hit, az erkölcsi tisztesség, a törvények betartása, a józan ész uralma, az önismeret és az önuralom összessége. Vitairatában, az *Eris Scandicaban* úgy érvel, hogy kulturált élet és erkölcsök (*vita culta, more culti*), valamint az elme kiművelése csakis egy nép polgári állapotában lehetséges. Pufendorf a kultúra kifejezés alatt valamely népcsoport kifinomult életmódját és életfeltételeit értette, Rousseau álláspontjával szemben, ezt tekintette a boldogság állapotának, nem a természeti állapotot (vö. Márkus 1992, T.Kiss 2008, Karácsony, 2003).

A felvilágosodás korának francia filozófusai értelmezésében a kultúra kifejezőkörébe tartozik az új közöszegszmény, az emberi és társadalmi emancipáció megvalósulása, a kultúra

végső célja pedig a tökéletes polgári rend alkotmánya. A filozófusok elmélkedtek a civilizáció folyamatán, s úgy gondolkodtak a világtörténelem menetéről, hogy az egy egyenes ívű fejlődési pálya, mely a vadembertől a barbárság állapotán át vezet a civilizáltság állapotáig. Rousseau – Pufendorffhoz hasonlóan – a társadalmi állapotot kulturális állapotként fogta fel, ő azonban a természetes állapotot tartotta boldognak és a kulturális állapotot boldogtalannak. A kultúra véleménye szerint csupán virágfűzér a láncokon, amely inkább homályt, semmint világosságot hozott (vö. Baecker 2000, Karácsony 2003, Kondor 2003, Störig 1997).

A XVIII. század a kultúra és a civilizáció fogalmának szembeállítását hozta magával. Ez a szembeállítás egyrészt a német polgárság és arisztokrácia közötti érdekellentét kifejeződése volt, másrészt a franciával és az angollal szemben megfogalmazódó német nemzeti önkép kidolgozásának keretét jelentette.

A civilizáció és a kultúra szembeállítása kifejezi a belső társadalmi ellentétet is, a többnyire franciául beszélő, XIV. Lajos udvartartását követő, francia mintára civilizált udvari nemesség, illetve a jellemzően fejedelmi szolgálatban álló, a legszélesebb értelemben vett hivatalnoki, polgári vagy vidéki nemesi eredetű, német ajkú középosztályi értelmiségi réteg között, amelyet a szellemi, művészi teljesítménye legitimál, kiszorulván a politikai életből. Elias tudásszociológiai elemzése rávilágít a „civilizáció”⁶⁰ és a „kultúra” fogalmainak különbségére. „A „civilizáció” angol és francia fogalma politikai, gazdasági, vallási, technikai, erkölcsi vagy társadalmi tényekre vonatkozhat. A német „kultúra” fogalma lényegében szellemi, művészi és vallási tényekre vonatkozik, egy belülről irányított, elsősorban lelki-intellektuális jellegű állapot. A „civilizáció” egy folyamat, egy mozgás, melynek meghatározott iránya van, és amely az angolok és a franciák számára az élet különböző területeit foglalja magában. Vonatkozik a viselkedésmódra, a technika és a tudomány szintjére, lakásviszonyokra és az ételek elkészítési módjára vagy akár az együttélési módozatokra is. A fogalomban a Nyugat öntudata, büszkesége fejeződik ki, azt hangsúlyozza és emeli ki, ami minden nyugati emberben közös. Franciaországban a polgári értelmiséget és a középrénd csúcsán lévő csoportokat viszonylag korán bevonták az udvari társadalomba, már a 18. században sem voltak számottevő különbségek a szokásrendszer terén, legalábbis a polgárság csúcsán elhelyezkedő csoportok és az udvari arisztokrácia között. „...a középosztályi körökből ... egy csomó jelentékeny ember emelkedett ki. Közéjük tartozik Voltaire és Diderot. De Franciaországban a tágabb, udvari társadalom, a párizsi „*Society*” minden nehézség nélkül befogadta és beolvastotta ezeket a tehetségeket. Németországban viszont a feltörekvő középréteg tehetségben és szellemben kitűnt tagjainak nagy része ki volt zárva az udvari-arisztokratikus életből. Néhányuknak, például Goethének, sikerült feltörnie ebbe a körbe” (Elias, 2004: 78).

Mindezzel szemben a németek számára a „civilizáció” a praktikumra vonatkozik, ezzel állítják szembe a kultúrát, mely az igazi értéket jelenti. A „kultúra” emberek produktumaira vonatkozik, mint a könyvek, műalkotások, a vallási vagy filozófiai rendszerek. Ezekben a produktumokban egy - egy nép sajátosságai fejeződnek ki, hangsúlyossá válnak a nemzeti különbségek. A német „kultúra” fogalomnak más a mozgásiránya: ez az idea elhatárol, a nemzeti különbsé-

60 A fogalmat Erasmus vezette be nevelésről írt értekezésében, mely a 16. század során óriási népszerűsége tett szert, majd a „civilisation” fogalmát Mirabeau használta először 1757-ben a *civiliser* (kiművelni) ige származékaként. Elsősorban történelmi folyamatot jelöl, mely során a barbár életmódok civilizálódnak, a szokások fokozatosan szelídülnek, a magatartás választékosává válik (Márkus, 1994).

geket emeli ki. A két szó mögött tehát két különböző világ áll, a technikaorientált civilizáció áll szemben az értékorientált kultúrával (Elias, 2004: 65).

A civilizáció kritikája Nietzschénél is megjelenik, meglátása szerint kultúra és civilizáció csúcspontjai nem esnek egybe, „a kultúra mindenekelőtt egy nép minden életmegnyilatkozását átható művészi stílus egysége” (idézi Márkus, 1994: 26).

A művészet és a kultúra csak a XVIII. század végén tesznek szert modern jelentésükre, „mely szerint ezeken a társadalmi élet újratermelésétől elkülönül szféra értendő” (Habermas, 1971: 230). Habermas a reprezentatív nyilvánosság⁶¹ felváltó polgári nyilvánosság kialakulását a korai kapitalizmus kibontakozásával és a nyilvánosság társadalmi bázisát adó polgárság kialakulásával kapcsolja össze.

A polgári nyilvánosság kiépülése és az önálló polgári rend kialakulása után a polgárság hamarosan kibontakoztatta a maga saját kultúráját, a polgári kultúrát, amely kulturális közönségen alapul, nem pedig egyszerűen tipikus jövedelmi és foglalkozási csoporthelyzetek korrelátuma. A polgári kultúra kivirágzása összefonódik a kultúra által termelt javakban részesedő, s ily módon a kultúra, mint külön szféra önállósulását lehetővé tevő nagyközönség kiépülésével. Az újkor folyamán egyre újabb és újabb rétegek vonódtak be a kultúrába, kibővült a kulturális közönség. A kultúra önállósulásával alapvetően megváltozott a kultúra konstitúciója, a társadalomban elfoglalt helye, mindez a társadalmi struktúrában mélyreható és maradandó változásokat okozott: a kultúra társadalmulását eredményezte. Az újkor polgári kultúrája nem rendi, hanem általános és nyilvános kultúráként lépett fel, polgárként vehettek benne részt az emberek, csatlakozhattak a kultúra nyilvános reflexiójához, és a kulturális társadalmulás folyamatában válhattak az államok nemzetté. „Ennek megfelelően alakult a polgári kultúra társadalmi összetétele is. Jóllehet a hozzá tartozást az érintettek gazdasági helyzete sok szempontból befolyásolta, de önmagában soha nem határozta meg. Ez vonatkozik a rendi és az osztályhelyzetre is. Mindenesetre a polgári kultúra intézményeit sohasem tekintette egyik különös polgári rend sem kizárólag ... a maga külön birodalmának. A zene, a színház, az egyetemek, a múzeumok és a kultúra előmozdításán fáradozó számtalan egyesület és társaság a legkülönbözőbb csoportok részvételére épült. Nem „a” polgárság, hanem a polgárság – de persze a nemességnek is – egy jelentős része volt ezen intézmények alapítója és fenntartója – kezdeményezője, mecénása, támogatója, ügyfele, érdeklődő közönsége és terjesztője, sőt írója, költője és tudósa (Tenbruck, 2003: 61).

Paul DiMaggio (1992) álláspontja szerint a kulturális termékek átalakulása kulturális tőkélvé nem spontán és automatikus módon történt, hanem a mindenkori elit közreműködésével, mely folyamat a XVIII. század vége és a XX. század eleje között az egész iparosodó Nyugaton lezajlott. Európában a magas kultúra az udvari kultúrából nőtt ki, amint a felemelkedő kereskedő osztályok és az arisztokrácia közti hatalomátvitel vagy kiegyezés megvalósult.

A XIX. század végén a kultúrában elsődlegessé válik a szellemi javak termelése. A kultúra már nem össztársadalmi tevékenység eredménye, hanem művészek, írók, költők, filozófusok és

61 „A reprezentatív nyilvánosság kifejtése a személy jelképeihez van kötve: hatalmi jelvényekhez (fegyverek, jelvények), habitushoz (öltözet, hajviselet), taglejtéshez (köszöntési forma, mozdulat) és retorikához (a megszólítás formája, általában a formszerű beszéd), egyszóval – a „nemes” viselkedés szigorú kódexéhez. Ez a kései középkorban az udvari erényrendszerben kristályosodik ki” (Habermas, 1971: 58)

tudósok műveinek összessége, mely már nem képezi szerves részét a hétköznapi életvitelnek. A hangsúly áttevődik a tárgyiasult kultúrára. Ettől kezdve a kultúrát az embereken kívül álló, felhalmozódó javak testesítik meg, melyek átadhatóvá és elsajátíthatóvá válnak hordozóik által (Maróti 1994, T. Kiss 2008).

A XX. század második felétől kezd elválni egymástól a kultúra szűkebb és tágabb értelmezése. A tágabb értelmezés magába foglalja az agrárkultúrától kezdve a viselkedéskultúráig bezárólag minden olyan területet, ahol az egyén kapcsolatot alakít ki a tágabb környezetével. Szűkebb értelemben véve beszélhetünk magas- vagy elitkultúráról, és tömegkultúráról. Az elit- vagy magas kultúra – hangzásában is sugallva – egy kiváltságos, magas társadalmi státuszú csoport számára nyújt kikapcsolódási, szórakozási, művelődési lehetőséget. Ez az elit csoport jellemzője a kifinomult ízlés (*highbrow*), amely szemben áll a kevésbé kimunkálttal (*lowbrow*).⁶² A magas kultúra a társadalom egy vékony rétegének tulajdona, csak egy szűk kisebbséget érint. A „Kultur jelentése *magaskultúra*; – világítja meg elemzésében Gans – nemcsak az európai társadalom művelt elitjének képzőművészetére, muzsikájára, irodalmára és egyéb szimbolikus termékeire vonatkozik, hanem kedvelőik, vagyis a „kulturáltak” gondolkodási és érzelmi stílusára is” (Gans, 2003: 118). A magas kultúra tárgykörébe tartozó alkotásoknak, gyakorlatoknak és kulturális tevékenységeknek meg kellett felelniük a tárgyiasulás, az újítás, a kreativitás és az eredetiség kritériumainak, hogy *sui generis* kulturálisnak minősülhessenek.

Elsőként Kant térképezte fel a tudományokat és a szépművészeteket magába foglaló magas kultúra szférájának belső felépítését, és tárta fel ellentmondásait. A tudomány kollektív vállalkozás, ahol a legelismertebb tudományos elmék is csupán az ész kézművesei. Ezzel szemben a szépművészet a zseni művészete, a természet kegyeltjéé, aki olyan képességekkel rendelkezik, hogy műve nem utánozható, nem reprodukálható. A tudományok a *Verstand*, az értelem hatalmán alapulnak, amely felszabadult az emberi érzékek uralma alól. A művészi kreativitás viszont éppen az értelem korlátai alól felszabadult produktív képzelőerő szárnyalása révén tud kibontakozni (Márkus, 1994).

A magas kultúrával szemben ott áll a társadalom széles csoportjainak szórakoztatására szolgáló tömegkultúra, melynek gyökerei a *panem et circenses* gyakorlatához, a római birodalom korához nyúlnak vissza. A tömegkultúra kifejezés használata csak a XX. század közepétől terjedt el a jelenséggel foglalkozó tudományterületen majd a közéletben, noha maga a tömegkultúra a XIX. század terméke; az iparosított társadalom, az urbanizáció, a futószalag-gyártás, az oktatás modernizációja, a tömegkommunikációs eszközök fejlődése és az egységes kultúra felbomlása eredményezték megszületését. Löwenthal a tömegkultúra esetében a hatás-jelleget tekinti alapvető kritériumnak, amelyen nem Arisztotelész „katarzisa” kell már érteni, hanem az igény-kielégítés, a menekülés a valóságtól és a konformizmus a hangsúlyosak. A tömegkultúra ellenfogalma a művészet. Ugyanakkor felteszi a kérdést, hogy „szükségyszerű-e, hogy az egyik oldalon a művészet – belátás – elit, a másik oldalon a tömegkultúra – szórakozás – nagyközönség között tegyünk egyenlőségeket? Az elit tagjai sohasem keresik a szórakozást és a nagy-

⁶² Az angolszász világban régóta létező megkülönböztetés, amely a „felvont”, ill. az „összevont szemöldök” kultúrája. Arra utal, hogy milyen nehézséget okoz az adott kulturális jelenség befogadása. Pl. T.S. Eliot vagy Walt Whitman versei az összevont szemöldök világába tartoznak.

közönség *eo ipso* idegenül áll szemben a valódi művészettel?” (Löwenthal, 1973: 23). A kérdés eldöntetlen, T.S. Eliot álláspontja szerint a kultúra és a társadalmi egyenlőség egymást kizáró fogalmak, minden társadalomban különböző kulturális szintek léteznek, a civilizáció fejlődése hozza magával a dezintegrációt, a kulturális felbomlást (Eliot, 2003: 25).

Ezzel szemben Hankiss Elemér (2009) úgy véli, ha a kultúra részekre is oszlik, nem magas és alacsony kultúrára, hanem szimbolikus és mindennapi kultúrára. A szimbolikus kultúra az, amely a szimbólumokat termeli: zenét, színházat, filmet, internetes játékot. Ez a kultúra olyan szimbólumokat teremt, amelyek segítenek a megértésben, segítenek az embereknek élni, szembenézni az élet problémáival, a többieket és saját magát is elviselni a szimbólumok segítségével.

A kultúra osztott struktúrája a differenciált társadalmi rendszerek velejárója és szükségessége. A „művi” és a „népi”⁶³ kultúra különbsége, elkülönülése, de megtermékenyítő szimbiózis végigkíséri a kapitalizmus előtti antagonisztikus társadalmi rendszerek egész történetét. A kapitalizmus termékeként a tömegkultúra önálló szegmensként jelenik meg a kultúra struktúrájában. Különbözik a legfelső szinttől, a „művitől”, de nem is a nép alkotása. A tömegkultúra jellegét meghatározza a közönsége, akik számára tömeggyártással készülnek az egyszer használatosként, kétes értékűként aposztrofált termékek, amelyek mintegy kultúrapótlékként szolgálnak a kevésbé kényes ízlésű, vagy mindennemű stílust nélkülöző közönség, a tömeg számára. A tömeg, ami jellemzően egy amorf, struktúra nélküli sokaság. „A tömeget az európai társadalom nem arisztokrata és tanulatlan rétegei alkotják, A tömeg ... tagolatlan közösséget, sőt csöcseléket idéz fel, semmint egyéneket vagy egy csoport tagjait; a tömegkultúra így nem más, mint a csöcselék kultúranélkülisége” (Gans, 2003: 118). A tömegkultúra pejoratív kifejezéssé válik, negatív értékítélet kapcsolódik hozzá, ezáltal a tömegek kultúráját alacsony szintre helyezi.⁶⁴

Az esszenciális szellemet túltápláló, az egzisztenciális szellemet éheztető tömegkultúra megítélése jellemzően negatív, a kritikák ostromozzák magát a tömegkultúrát, gyártókat és a

63 „Művi”: meghatározott társadalmi réteg, az értelmiség rendszeres, szakszerű és szakosodott tevékenységének a terméke, mely munkaidejét, energiáját és képességét szenteli e tevékenységnek. E kultúra értékeinek elsajátítása társadalmilag szigorúan meghatározott, bizonyos műveltségi fokot igényel. Népi kultúra: bizonyos értelemben mindig a „művi” kultúra alapjául szolgál. A nyelv – minden kultúra alapja – mindig és mindenütt egy népesség kollektív alkotása; a népművészet a „művi” művészet forrása. És viszont, a „művi” kultúra mindig befolyásolta, bár különböző mértékben és módon a nép kultúráját (Roth, 1972).

64 Gans nézete szerint az alapvető különbség az elitkultúra és a populáris kultúra között a közönség nagysága és heterogenitása. A magas kultúra kevés embert vonz, viszont egy népszerű tévéműsor milliókat ültet a képernyők elé. Kiemeli a hasonlóságot is: a tömegkultúrát tömegtermeléssel állítják elő ugyan, de nincs ez másként a magas kultúra jó részével sem, például a könyvekkel, lemezekkel, filmekkel. A közönségnek csak egy nagyon vékony szelete elég gazdag ahhoz, hogy például eredeti festményt vásároljon, a többségnek be kell érni tömegesen gyártott nyomatokkal. Mindkét kultúra újításra törekszik és kísérletezésre serkent, ám jelentős különbség van bukás esetén. Az elitkultúra azon kísérleteit, amelyek az alkotó életében nem nyrik el a közönség tetszését, egy másik korban sikeresek lehetnek, klasszikussá válhatnak. A tömegkultúra termékei esetében nincs türelmi idő, ha nincs azonnali siker, máris a feledés homálya borítja az alkotást (Gans, 2003).

A tömegkultúra a tömeghatás érdekében az átlagízlést célozza meg, kerül minden eredetiséget. Homogenizálja az igényeket és az ízlést, nincs tekintettel annak rétegzettségére. A tömegkultúra megváltoztatja a kulturális érték jelentését. Érték csakis az lehet, amire tömegigény van, amit nagy mennyiségben lehet eladni – ezáltal a tömegkultúra manipulálja az igényeket. A legalacsonyabb igényeket is kielégíti, ha az tömeges és anyagi haszonnal kecsegtet. Olyan életmódot és magatartást – mintát kínál, amely a fogyasztói társadalmat erősíti (Eco, 1976).

fogyasztókat is az alacsony színvonalért, a profithajhászásért, az átlagízlés még alacsonyabb szintre való süllyesztéséért, az erőszak népszerűsítéséért. A tömegkultúra kritikájának kritikáját fogalmazta meg tanulmányában Gans (2003) és Eco (1976), hangsúlyozva, hogy alapvető különbség az elitkultúra és a populáris kultúra között a közönség nagysága és heterogenitása. A magas kultúra kevés embert vonz, közönsége büszke egyéni ízlésére, egy szűk, homogén közönséget alkot, míg a tömegkultúra közönsége heterogén, sokféle és rendkívül népes.

DiMaggio álláspontja szerint a XX. század végén bekövetkezett a magas kultúra rendszerének erodálása, a szent magas kultúra és a profán tömegkultúra eddigi sérthetetlen különállása már a múlté. A deklaszifikációs folyamat mozgatórugójaként a piaccgazdaságot jelöli meg. „Az erózió jól megfigyelhető azon, ahogy a szépművészeti kompozíciókba hirdetési és kommersz művészeti stílusok, sőt tárgyak kerülnek; ahogy a drámából, a cirkuszi hagyományokból kiemelkedik a performance; ahogy folytonosan vékonyodik a határ a balett és a modern tánc között; azon, hogy operatársulatok mutatnak be musical előadásokat; és azon, ahogy kama-raegyüttesek repertoárjában a klasszikusok Jimmy Hendrix- számokkal és az argentin tangó mestereivel keverednek” (DiMaggio, 1992: 143).

Az ezredforduló az új kulturális kihívások időszaka és a modern kor szórakoztató kultúrájának megszületése, amely technikai színvonalát illetően nem alacsonyabb rendű, mint akár a legmagasabbnak tartott értékeké (Vitányi, 2004). Az egyetemes értékek már nem úgy oszlanak meg, hogy minden a magas kultúráé és semmi a szórakoztatásé: egy bizonyos fokon a szórakoztatóipar és a magas művészet funkciója keveredik, a kultúra eddigi szerkezete átalakul. Az eddigi két nagy szociokulturális szféra, a magas- és a szórakoztató – hétköznapi kultúra mellé, illetve fölé harmadikként felépül a tömegkommunikáció világa. „A McWorld típusú szórakozás (*entertainment*) kerül mindenek fölé, ezért – úgy mondják –, hogy az igazi információ helyére az *infotainment*, az igazi kultúra helyébe a *cultotainment*, az igazi pedagógia helyébe az *edutainment* lép (Vitányi, 2006: 108). Almási Miklós felhívja rá a figyelmet, ha az *entertainment* átveszi a világhatalmat, azzal egy új hierarchikus rendszer jelenik meg, ami már nem azonos a *high* és *low culture* (elit- és popkultúra) ellentétével, hanem átrendezi az *art-work* és a publikum egész viszonyát. Ahol az *entertainment* diadalmasan tör előre, például a zenében, ott bizony megjelenik az *easy listening* és kelendő termék lesz a „Mozart Vasaláshoz” című CD-válogatás (Almási, 2002: 128).

A jelen, a globalizáció, az információ és az internet ált uralt világ kultúráját a Lipovetsky - Serroy szerzőpáros „világkultúráként” definiálja, Mario Vargas Llosa „látványcivilizációnak”, Frédéric Martel mainstream kultúrájának, vagy a szórakozás kultúrájának nevezi. A „világkultúra” egy globális kultúra, amelybe az öt kontinens társadalmi és egyéni mind beletartoznak. Nem elitista, nem műveltségalapú, tehát ez az igazi tömegkultúra, melyben a képernyő és a hang uralkodik. „A képernyővilág kibillentette, megakasztotta, szétzilálta a kultúra téridejét” (idézi Llosa, 2014: 27).

A mainstream kultúra⁶⁵ avagy a nagyközönség kultúrája Martel (2010) elmélete szerint megkaparintotta a kulturális életet attól az elenyésző kisebbségtől, amely korábban monopolizálta azt, a társadalom többi rétegét lekicsinylő módon kizárta a fogyasztásából és élvezetéből, most viszont mindenki számára elérhetővé tette, demokratizálta. Martel világjelenségről beszél, amely most először jelent meg a történelemben, ahol a centrum és a periféria országai egyforma súllyal vesznek benne részt függetlenül hittől, hagyománytól, kormányzati formától. A folyamatban a vezető szerepet az Amerikai Egyesült Államok játssza, a Disney és a Google szülőhazája, azáltal, hogy kulturális termékeivel elárasztja az egész világot. Ehhez segítő kezét nyújtják a Martel által „nagy szubkultúrának” nevezett olyan közösségi médiafelületek is, mint a Facebook és a Twitter.

A látványcivilizáció napjaink valósága, egy olyan világ, ahol a *szórakozás* áll az értékskála első helyén, a legfontosabb szabadidős tevékenység az unaloműzés, a kikapcsolódás. A kultúrafogalom eltömegesedett, minden light, könnyed és laza, light a mértékadó irodalom, light a film, a műalkotás, „... a kulturális rovatok jó részét a főzés és a divat tölti ki, most a chef-ek és a divattervezők vették át a tudósok, zeneszerzők és filozófusok egykori szerepét. A tűzhelyek, sütők és kifutók egybemosódnak a kor kulturális keretében a könyvekkel, koncertekkel, laboratóriumokkal és operákkal, ahogy a tévésztárok és híres focisták is úgy befolyásolják a szokásokat, ízlést, divatot, mint régen a tanárok, gondolkodók és a teológusok” (Llosa, 2014: 38).

Jellemző a kor kultúrájára a zene bálványozása és eltömegesedése. A népszerű énekesek, zenekarok és DJ-k olyan méretű tömeget vonzanak, hogy a legnagyobb befogadóképességű stadion is kicsi a koncertek megtartásához. A sport ahhoz fogható fontosságra tett szert napjaink kultúrájában, mint amilyennel csak az ókori görögöknél rendelkezett. Platón, Szókratész, Arisztotelész a test és a lélek művelését egymás kiegészítéseként művelte, hittek benne, hogy azok kölcsönösen gazdagítják egymást. Ma a sportot jellemzően a szellemi munka helyett űzik. A sport tömegvonzása a koncertekéhez hasonló, a legnagyobb stadionok sem képesek befogadni a szurkolói seregeket, a meccseket milliók követik a képernyőkön keresztül. A jelen legismertebb, leghíresebb sztárjainak egyike a focista, aki frizura, ruha- és cipődivatot diktál, szerencsés esetben jótékonyásra buzdít.⁶⁶

Mindezzel párhuzamosan a látványcivilizációban teret és szerepet vesz az értelmiség és a magas kultúra. Egy olyan kultúra virágzik most, ahol „a mulandó szórakozást tehetjük meg az emberi élet legfőbb céljának, meg a jogot arra, hogy cinikusan és megvetéssel tekintsünk mindenre, ami untat, aggaszt, vagy arra emlékeztet, hogy az élet nem csupán szórakozás, hanem dráma, fájdalom, titok és kudarc is” (Llosa, 2014: 64).

A második évezred vége óta a hálózati társadalmakban kibontakozó netKultúra minden korábbtól radikálisan eltérő formát képvisel: az eKultúra az individuuum kultúrája, ami majd főként az okostelefonok elterjedésével kristályosodik ki, hiszen e készülékek révén egy komplett szórakoztató – információs – tudományos centrum kerül minden egyes tulajdonos kezébe, melyet igényei szerint, tértől és időtől függetlenül használhat. A Castells által „elektronikus

65 Tévéprogramok, filmek, videók, mangák, pop-, rock-, és rapkoncertek stb. a mindezeket támogató „kreatív iparágak”, olyan programok, melyek tartalmukban összhangban állnak korunk tudományos és technikai felfedezéseivel.

66 David Beckham (2005 óta) és Lionel Messi (2010 óta) az UNICEF jószolgálati nagykövete.

otthonoknak⁶⁷ nevezett új életstílus kritikus vonása, az otthonközpontúság is feloldódik a hordozható IKT eszközök által nyújtott lehetőségben, és az új kultúrát individuuum-kötötté transzformálja. A netKultúra az individualitás mellett nagyon fontos további komponensekkel is jellemezhető: pluralitás⁶⁸, virtualitás, töredezettség⁶⁹ és hatalomellenesség⁷⁰, de mindenképp: a „kiberkultúra” előállítása és használata konkrét és személyes jellegű, szemben a tradicionális kultúra előállításával és használatával, mely absztrakt és személytelen (Ropolyi, 2006: 236).

Ha a kultúra legfőbb „terepének” tekintett szabadidőt, ill. a társadalomban betöltött alapvető funkcióját úgy tekintjük, mint az emberi test és szellem reprodukcióját és rekreációját biztosító tartományt, akkor azt is észre kell vennünk, hogy az új kor új kultúrája átszabja ezt a területet is. A „szabadidős tevékenység” kifejezés magában foglal olyan aktivitásokat, mint a sport, egészség, önkéntesség, vagy mint az oktatás, tudástermelés, művészet, irodalom. Ha ezek a foglalatosságok egy individuális bázison szerveződnek, akkor a privát szférában zajlanak, ha társadalmi bázison szerveződnek, az otthonon és a családon kívül, akkor a szociokulturális szférában léteznek. Ha viszont a netKultúra legfőbb „lelőhelyén” az interneten szerveződnek, akkor a virtuális szférában fellelhetők. De legyen bárhol is, mindenképp az életmód részét képezi.

2.5.3. Életmód az időben

A kultúra és az életmód fogalmilag elválaszthatatlan egymástól. Az életmód a tárgyokban és a mentalitásokban tovább élő időt mutatja. Az egyén életének módját és minőségét az határozza meg, hogyan alakítja mindennapjainak tartalmát és kereteit, milyen tárgyakkal veszi körül magát, hogyan alakítja kapcsolatait a többi emberrel, milyen értékeket követ, milyen szimbólumrendszereket használ, milyen környezetben él. Mindennapi tevékenységeink, cselekvéseink és magatartásunk komplexuma temporális jellegű és az idő által meghatározott, a nap 24 órája szab számára keretet. Életmód és idő állandó kölcsönhatásban áll egymással. Ha a folyton változó időt a cselekvések mikroszintű vizsgálatán keresztül kívánjuk megragadni, az életmód tanulmányozására kell koncentrálnunk, mely makroszinten is releváns következtetések levonására nyújt lehetőséget.

67 Castells 2005: 437.

68 „...az Internet különféle, eltérő célokat (oktatási, tudományos, katonai, üzleti, adminisztratív stb.) követő, egyenlő pozícióban lévő alrendszerekből összeálló hálózat. ...Az Interneten zajló kommunikáció sokféle „technikával” közösségek változatos kavalkádját állítja elő. Az igazi hálópolgár számtalan virtuális közösséghez tartozik, diskussziós listák, hírcsoportok, interaktív portálok hallgatag vagy aktív szereplője lehet, mindeközben cseveghet, blogolhat, saját honlapot tarthat fenn, és így tovább, a végtelenségig.” (Ropolyi, 2006:318).

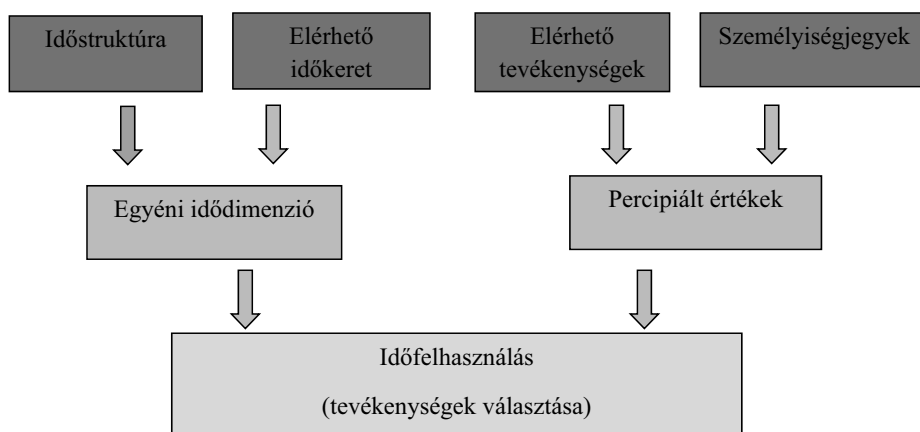
69 Az internet technikai hálózatának nincs előre eltervezett szerkezete, nincs konstruktőre, önszerveződő képződmény. Nem tervezők eszméit valósítja meg, hiszen senki sem tervezi és építi, sokkalinkább mindenki, aki használja, elvileg bárki hozzájárulhat, hozzáépíthet, fejlesztheti vagy rombolhatja. Az internet funkcionális töredezettségéről vírusok, kémprogramok, hackerek tömegei gondoskodnak. A töredékesség legfőbb megnyilvánulása a virtuális létezés természetében rejlik: a virtuális lét „mintha” lét, a „teljesen” valóságos lét iránti örök nosztalgiával megvert létezés (Ropolyi, 2006: 319).

70 A net a hatalomellenesség kitüntetett szférája, ahol a net polgárai kötelességszerűen és gyakran radikálisan fellépnek a hatalmi- és pénzviszonyokkal szemben (Ropolyi, 2006: 322). A kormányzat különböző intézkedései ellen a legnagyobb közösségi oldalon szerveznek tüntetéseket, mellyel több tízezer, de akár százezer embert is tudnak esetenként mozgósítani (pl. internet-adó elleni tüntetés 2014.10.28.)

Az életmóddal kapcsolatos kutatásokban az elmúlt évtizedekben meghatározó módszerré vált az időmérleg technika, mely az életmódot, mint a szükségletek kielégítése érdekében végzett tevékenységek rendszerét vizsgálja, és képes megmutatni az emberek életmódjának lassú változását. Az elemzések feltárják azt is, hogyan használják ki a társadalom tagjai az egyéni időkeretüket, milyen technikákat alkalmaznak az időtakarékosagra, az idő felszabadítására, a nap huszonnégy órájának praktikus beosztására és eltöltésére. Gershuny (2000) egy háromszintű szociológiai modellt használ az időfelhasználás változásainak vizsgálatához, mely a hétköznapi idő kategóriájából indul ki, és a társadalmi idő – történelmi idő – örök idő teóriájához vezet el. Elmélete szerint az egyéni cselekvések hétköznapi ismétlődő mintáit befolyásolják az aktuális lehetőségek, kényszerek, normák és intézmények, melyek meghatározzák a társadalmi struktúrát és fordítva, a társadalmi struktúra is determinálja a mindennapi cselekvési mintákat.

A Feldman és Hornik (1981) szerzőpáros, akik az idő fogalmának strukturális definiálásra és az időbeli aktivitások integrált kezelésére törekedtek, az életmód („*lifestyle*”) helyett a „*time-style*” kifejezés használatát javasolják, mely révén sokkal pontosabban lehet megragadni a döntési mechanizmust az idő beosztásában. Felhívják a figyelmet arra, hogy az időfelhasználás egyéni különbségeinek vizsgálatában két fontos területre szükséges fókuszálni: azonosítani kell az uralkodó vagy többségben lévő típusokat és mintákat a tevékenységekben, illetve fel kell tárni a személyes és a demográfiai korrelációkat. A szerzőpáros kidolgozott egy átfogó időallokációs paradigmát, mely rávilágít arra, hogy egy-egy tevékenység melletti individuális döntést hogyan befolyásolja annak relatív percipiált értéke. Egy tevékenység választása szocioökonómiai és egyéni személyiségvonások által is determinált, továbbá hatással van rá az idő struktúrája és az elérhető erőforrások összessége.

2. ábra: Feldman és Hornik időallokációs paradigma modellje⁷¹

A szerzők elmélete szerint az időallokáció egyéni különbségeit jellemzően a rendelkezésre álló erőforrások különbségeivel lehet magyarázni. Meghatározó a temporális dimenzió (a tevékenység gyakorisága, hossza), a kapcsolódó anyagi és térbeli vonzat (a tevékenység mennyi

71 Forrás: saját ábra, Feldman- Hornik, 1981: 409.

költséggel jár, és milyen messze van). Az egyének időallokációra vonatkozó döntéseit e három erőforrás rendelkezésre állása határozza meg vagy korlátozza, melyhez kapcsolódik még az idő szubjektív jelentése, azaz az individuuum milyen értéket rendel egy adott cselekvéshez. A meghozott döntések rendszerbe szerveződve strukturálják az egyén életmódját (Feldman - Hornik, 1981).

Az életmód és a hozzá kapcsolódó társadalmi jelenségek kutatásának komoly hagyományai vannak a szociológiában. Többek között modern társadalomelméletek klasszikusai, Simmel⁷² és Weber, a klasszikus tőkefogalmat megújító, a habitus és praxis fogalmát bevezető Bourdieu, valamint a késő modern német szociológia, az élménytársadalom elméletét kidolgozó Schulze neve fémjelzi az életmódkutatások jelentőségét. Magyarországon Utasi Ágnes,⁷³ Losonczy Ágnes, Ferge Zsuzsa, Kemény István és Szalai Sándor⁷⁴ képviselik a szociológiának ezt a fontos területét. Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé e munkák átfogó ismertetését, ám néhány alapvető fogalmi meghatározást és szociológiai elméletet szükséges kiemelni.

Losonczy (1977) meghatározása szerint az életmód a mindennapi cselekvések rendje, amelyet a társadalmi feltételek formálnak. Az egyén életmódjának alakulását befolyásolják az egyéni lehetőségek, elvárások és igények mellett a társadalmi környezet is. Determinálja a szokás és a normarendszer, a kulturális minták, valamint az egyes emberek személyiségstruktúrája.

Az életmód vizsgálatával tehát abba nyerünk betekintést, hogy azokból a kényszerekből és lehetőségekből, amelyet a társadalom nyújt, és amelyekkel megbéklyóz, továbbá az egyén személyes képességeiből, vágyaiból és lehetőségeiből milyen szükségletek szerveződnek, ezeket az egyén hogyan elégíti ki, hogyan éli, szervezi, formálja, módosítja életét, hogyan gazdálkodik idejével, hogyan szervezi viszonyait. A mindennapok valóságában az egyén életmódjának megnyilvánulási formái a mindennapi tevékenységeinek szerkezete, munkavégzésének módja, szabadidő-elöltési és fogyasztási preferenciái, öltözködési, táplálkozási szokásai, lakáskörülményei, melyek alapvetően határozzák meg életvezetését.

Azt azonban észre kell vennünk, hogy nem csupán a jelen idő feltételrendszere formálja a szükségleteket, az igényeket és az elvárásokat. Ahhoz, hogy a jelent megérthessük, szükséges ismerni az előzményeket, a múltat is. Az idő tehát nem csupán az életmódot meghatározó tényezők egyike, hanem minden elemében ott van, mindenre befolyást gyakorol: ott van a megfogható tárgyak múltjában és jelenében, a materiális feltételekben, az értékek világában és az emberi mentalitás alakulásában is. Az életmód egészét hatja át, miközben minden összetevő az idő más és más vetületének befolyását mutatja (Losonczy, 2009: 42).

Az idő szűkös erőforrás, s ebből adódó jellege meghatározó dimenzió. Alapvetően befolyásolja az egyén életmódját az a körülmény, hogy a szűkösség vagy a bőség társadalmában él-e és

72 Az életmód egy részeként felfogható *életstílus* fogalom egyik atyja Simmel (1973). Elmélete szerint a modern társadalmak funkcionális differenciálódásuk következtében egyre gyakrabban helyezik az egyént különböző társadalmi körökbe, minek következtében társadalmi beágyazottságából kimozdul, ezáltal lehetővé válik az individualizáció és az egyéni életstílusok fejlődése, amely életviszonyokból és csoporthoz való tartozásból adódik.

73 Utasi (1989) megkülönböztette az *életstílust* az adott társadalmi-gazdasági formációra jellemző *életmódtól* és az individuális emberi szükségletek kielégítésének módját jellemző *életminőségtől*. Meghatározása szerint a preferenciák és ízlés által meghatározott életstílus az életmód része.

74 Kiemelkedő szerepe volt az időmérleg módszer nemzetközi elterjesztésében és standardizálásában.

időből, mint rendelkezésére álló erőforrásból mennyit tud allokálni (vö. Schulze 2000, Schulze 2003, Éber 2008). „Ha minél többje van az embernek, minél több mindent csinálhat” (Schulze, 2003: 135). A munkával töltött idő csökkenésével párhuzamosan növekszik az egyén szabaddideje, emelkedik az életszínvonala, bővülnek a tanulási lehetőségei és gyarapodnak választási lehetőségei, oldódnak a merev életrajzi minták, kibontakozik egy új cselekvési dinamika: az élményorientált életvezetés – írja Schulze. A szűkösség társadalmát mindezek eredményeként felváltó élménytársadalom jellemzője az élményorientált cselekvés, mely nem csupán a szabadidő eltöltésére korlátozódik, egyre nagyobb hányadot foglal el a cselekvők időfelhasználásából, a mindennapi élet egyre nagyobb területére terjed ki, beleértve a munka világát és az emberi kapcsolatokat is. Az egyéni cselekvők a szép élet megélésére, az élményrationalitásra törek-szenek, a szép élet projektben központi rendező elvként pedig egy pszichofizikai szemantika alakul ki a korábbi gazdasági szemantika helyén. „Az „Éld meg az életet” korunk kategorikus imperatívusza.” (Schulze, 2000: 151).

Mindezzel szemben a szűkösség társadalmában a fő létproblémát a megélhetés jelenti, az élményszerzés, az élményorientáció csak egy szűk privilegizált csoport kiváltsága. Veblen a már említett „dologtalan osztály” elméletében fogalmazta meg az életmód és a fogyasztás társadalmi osztályokat elkülönítő funkcióját. A kulturális fejlődés folyamán a dologtalan, azaz a munkavégzés kényszere alól felszabadított osztály a magántulajdon kialakulásával jelenik meg, melynek felhalmozása lehetővé teszi az uralkodó rétegek számára a szükségletek fokozott kielégítését, a kényelem biztosítását, továbbá megtestesíti a felsőbbrendűséget és a kiváltsottságot. Veblen értelmezésében a dologtalanság az idő improduktív fogyasztása, ami azonban nem azonos a tétlenséggel. Ez az életmód komoly időráfordítást igényel a dologtalan osztály tagjaitól, akik fokozatosan kisajátítottak minden olyan tevékenységet, amelyeket a „lényegi hasznavetetlenlenség”, a produktív munkálkodás elvetése jellemzett, így többek között a szabadidős elfoglaltságokat is, melyek a társadalmi elit státuszszimbólumává váltak. Az életstílust a külső szemlélő által is megfigyelhető megnyilvánulásaiban szemlélte, kiemelve a megbecsültség lényegi fontosságát. „Ahhoz, hogy a férfiak megbecsülést szerezzenek és azt meg is tartsák, nem elég pusztán a gazdagság vagy a hatalom birtoklása. A gazdagságot vagy a hatalmat bizonyítani kell, mert a megbecsülést csak a bizonyítás nyomán osztják. ...A legalacsonyabbaktól eltekintve, a kultúra minden szintjén a normális berendezkedésű embert önbecsülésében a „jóra való környezet”, illetve az „alantas elfoglaltságok” alóli mentesség nyugtatja meg és tartja fenn.” (Veblen, 1975: 59).

Weber is aláhúzza a csoportjellegét az életmód vonatkozásában, mely magában foglalja a közös értékek elfogadását és felvállalását is. A társadalmi csoportok elkülönülésének egyik kulcsfontosságú tényezője a temporális jegyekkel rendelkező életmód, melyet Weber úgy definiál, mint amely az adott társadalmi körülmények között viszonylagos szabadsággal megválasztott tevékenységek által formált. Az életmódra vonatkozó döntéseinket meghatározzák olyan tényezők, mint a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, a gazdasági helyzet, az adott társadalom normái, érték-, és szokásrendszere. „Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott életvitelt várnak el” (Weber, 1992: 241).

A strukturális kényszerek inkorporációja szintén a szűkösség társadalmának attribútuma. Bourdieu (1978) elmélete szerint az egyén életmódja nem csupán következménye a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyének, de ugyanakkor ki is jelöli az egyén pozícióját a struktúrában. A társadalmi szerkezetet és benne az egyén által elfoglalt helyet a habitus köti össze, amely, mint közvetítő mechanizmus egy adott korszak létfeltételi által formálódik, de ugyanakkor meghatározza a gondolkodás és a cselekvés alapjellezőit is. A habitus az egész társadalmi étellel szembeni következetes attitűd, mely definiálja, és egyben jellemezi is az egyes társadalmi osztályokat. Az idő, mint kulcstényező Bourdieu tőkeelméletében jelenik meg, hiszen a tőkefelhalmozáshoz, akár tárgyiasult, akár inkorporált formában, időre van szükség. A tőke felhalmozása szoros kapcsolatban áll az egyes társadalmi rétegek időperspektívájával és időgazdálkodásával, hiszen egy jelenre koncentrált gondolkodási mód esetében ezek az erőfeszítések értelmezhetetlenek.

Az életmódkutatások során az egyén aspektusából vizsgáljuk a társadalmat, arról nyerünk információt, hogy mi fontos az embereknek az életük szervezésében. Az életmód a posztmodern társadalmakban nem fogalmazható meg a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerén kívül, noha már nincs olyan erőteljes függésben a társadalmi osztálytól, mint a korábbi történelmi időszakokban, de továbbra is erősen hatnak rá a jövedelmi-vagyoni, az iskolázottsági vagy a lakáskörülményekben megmutakozó eltérések. Az egyenlőtlenségek rendszerében az ezredforduló után új faktorként jelent meg a digitális egyenlőtlenség, ezzel összefüggésben az információs generációhoz tartozás, azaz az életkor.

2.6. A generációk és az idő kapcsolata

*„Az emberek gyakran jobban hasonlítanak arra az érára, amiben felnőnek és élnek, mint a szüleikre.”
(McCrindle, 2009:6)*

Jelen társadalmunkban hét generáció él együtt egy olyan konstellációban, amelyen még sohasem volt tapasztalható az emberi társadalmak történetében. Egyfelől az orvostudomány fejlődése, a közegészség- és járványügyi helyzet XX. századi gyors javulása, a születéskor várható élettartam fokozatos emelkedése következtében még sosem élt együtt ilyen nagyszámú generáció az emberiség történetében. Másfelől a technológiai fejlődés és a családi környezet, az otthonok egyre mediatizáltabbá válása következtében olyan nemzedékek tagjai alkotják a társadalmat, a különböző társadalmi csoportokat, akik csak az offline térben szocializálódtak, illetve olyanok, akiknek meghatározó élménye az online térben történő szocializációs folyamat. Az információs társadalom bővülése során, mikor a diffúziós folyamat a dinamikus szakaszába lép, gyakori jelenség a „fordított szocializáció” folyamata, mely során a fiatalabb, az információs technológiát készségi szinten használó, a digitális bennszülött nemzedék tanítja a számítógép- és internethasználatra az idősebb, a digitális bevándorló generáció tagjait (Csepeli – Prazsák, 2010b: 83).

Posztmodern társadalmunkban nem csupán a lineáris vagy a fordított szocializációs jelenségek miatt hangsúlyos a különböző generációhoz tartozás kérdése, de a társadalmi lét számos aspektusában az életkor, a nemzedéki hovatarozás esszenciális kérdéssé vált. Az életkor nem csupán az egyén egészségügyi állapotát, fizikai kondícióját befolyásolja, de erős hatást gyakorol munkaerőpiaci esélyeire, társas kapcsolataira, társadalmi és gazdasági tőkéjére, alakítja szabadidős tevékenység szerkezetét és kultúrafogyasztási preferenciáit is.

Az idő múlása miatti szorongás, az elmúlás, a halál gondolata mindig is félelemmel töltötte el az embert, az örök fiatalságért, a reményért, a megöregedhetetlen világ illúziójáért minden eszközzel küzdenek a nők és a férfiak, akár még oly triviálissal is, mint a parfümök. A parfümök, melyek „... olyan univerzumot teremtenek körénk, amelyben nincs elmúlás, és nincs halál. Amelyben az idő jelentéssel teli, és az élet örök.” (Hankiss, 1997: 64). Talán sosem volt még ilyen sürgető és erőszakos a „fiatalnak maradni” parancsa, az öregedés tiltása, az, hogy permanensen fittnek, naprakésznek, jól informáltaknak és ráncstalannak⁷⁵ kell lenni, ami olyan evidencia, mint évtizedekkel korábban volt a szépkorúak tisztelete. „Fiatalságdiktatúrában” élünk, jelen társadalmunkban vezető motívum a fiatalságkultusz, ennek következményeként pedig példa nélküli jelenség a generációk öregedése. Rövid időközönként új szlogenek születnek: a 40 az új 30, és a 30 az új 20. Vagy ahogyan *A kezdő*⁷⁶ című amerikai filmben elhangzik: „a 70 az új 20”. A flexibilissé vált életkort, a fiatalság határértékének expanzióját lemérhetjük azon is, ha beülünk a moziba egy hollywoodi szuperprodukcióra. Az Álomgyár jellemzően lassan reagál a társadalmi változásokra, azonban a generációk posztmodern „korosodása” a filmgyártást sem hagyta érintetlenül, s az elmúlt években rendkívüli népszerűsége tett szert az új filmes műfaj, a „*grancom*”,⁷⁷ a „nagyikomédia”, az időződő sztárok főszereplésével készülő mozifilmek. Míg korábban, a '80-as, '90-es években a nagyköltségvetésű akciófilmek kötelező kelléknője kizárólag húszas éveiben járó bombanő lehetett, s a negyven feletti színésznők gyorsan eltűntek a vásznonról – majd évekkel később nagymamaszerepben tértek vissza –, a 2010-es évekre Hollywood utolérte a világot és igazodott a trendekhez. Nagyköltségvetésű filmekben a negyedik X-en túl lévő színésznők játsszák a „jó nő szerepét”, párkeresési útvesztőkben bolyongó szingliket akár akcióhősöket alakítanak.⁷⁸

2.6.1. A generáció szociológiai meghatározása

Az, hogy a generációk témája a reneszánszát éli az elmúlt évtizedekben, több okra is visszavezethető. Corsten a *The Time of Generation* című tanulmányában többek között hangsúlyozza a fejlett társadalmakban lezajlott individualizációs folyamatot és a reflexív modernizációt, melyek következtében a kollektív identitások egyre jelentéktelenebbé váltak, a főbb társadalmi

75 A szépségipar kihasználja ezt a tendenciát, az anti-aging, az öregedésgátlásra fókuszáló iparág 122,3 milliárd dolláros bevétellel (2013) a globális szépségipar leggyorsabban növekvő ágazata. Forrás: <http://www.transparencymarketresearch.com/pressrelease/anti-aging-market.htm> (Utolsó letöltés: 2014.12.10.)

76 *The Intern* (2015), főszerepben: Robert de Niro, Anne Hathaway, Rene Russo.

77 Például: *A Kvartett*, *a Red I-II*, *a Last Vegas* vagy *a Keleti nyugalom – A Marigold Hotel*.

78 Például: *Monica Bellucci*, aki elmúlt 50, mikor megkapta a *Bond-lány* szerepét a *Spectre* című filmben; *Rachel Weisz* (*Bourne Legacy*), *Helen Mirren* (*Red I-II*), *Julia Roberts* (*Eat, pray, love*) stb.

konfliktusok, melyek alapján a társadalom rétegződött, elsorvadtak (Corsten, 1999: 249). A kollektív identitások eltűnéséhez és a generációk témájának előtérbe kerüléséhez járult hozzá a szocialista éra leáldozása is. Adódik a kérdés: hol vannak az új alternatív identitások, amelyek a régiek helyébe léphetnének? Határozottan úgy tűnik, hogy a kor, a generáció lehet az új klaszszifikációs marker, mivel a társadalmi különbségek, az új generációs konfliktusok jelölőjeként tud szolgálni egy előregedő társadalomban. Ne felejtjük el azt sem, hogy a „generációs szakadék” egy régi tradíció a társadalomtudományban és széleskörűen használjuk a mindennapi életben is!

A köznap és tudományos gondolkodásban egyaránt legáltalánosabb módon a generáció fogalma a szülők és utódaik születése közötti átlagos időintervallumként határozható meg. Formálszociológiai elemzését Mannheim Károly 1927-ben vetette papírra. Korábban sem volt ismeretlen a probléma, a francia pozitivisták, a klasszicisták és a német romantikus historizmus képviselői is megfogalmazták generációs elméleteiket. A pozitivista irányzat a kvantifikálhatóság eszményét tartotta szem előtt, az emberi lét határait mennyiségileg igyekezett megrajzolni, mellyel szemben a romantikusok a minőségi megközelítést helyezték fókuszba (Mannheim, 2000: 201).

A felvilágosodás hagyományaiból közvetlenül táplálkozó pozitivista gondolkodás a sors számszerűen megragadható korlátait helyezi a középpontba, az élet, a halál, a számokkal kifejezett élettartam a hangsúlyos elem, a nemzedékek meghatározott szakaszokban egymást váltó ritmusa. Auguste Comte úgy fogalmazott, hogy egy nemzedék átlagosan 30 éves időtartama szervezetünk szükségyszerű korrelátuma, és az emberiség lassú előrehaladása szorosan összefügg ezzel az organikus korlátozottsággal (Mannheim, 2000: 202).

A francia klasszicisták tovább vitték a pozitivisták racionalizmusát, a történelem ritmusának állandó törvényét az életkori szakaszok biológiai törvénye alapján igyekeztek megtalálni. Problémakezelésük túlzottan leegyszerűsítő, az idősebb generáció mindig konzervatívként, az ifjúság mindig lázadóként jelenik meg. Számításaik szerint egy nemzedék átlagosan 30 éven át fejt ki hatását. Az első 30 év a tanulás ideje, csak ezután veszi kezdetét az önálló alkotás, a 60 éves ember már távozik a közéletből. Teóriájuk esszenciája: lényegi változásokra 30 évente kerül sor.

A problémafelvetés németországi ága a mennyiségileg megfogható idővel a csupán minőségileg megragadható belső időt állítja szembe. Dilthey meghatározása szerint azok alkotnak egyidejűséget, akiket ugyanazok a vezérlő hatások érnek mind az intellektuális kultúrát, mind a társadalmi-politikai állapotokat illetően. Az egyidejűség nem csupán azonos időkeretet jelent, hanem a meglévő hatások egyformaságát. Bensőleg azonos meghatározottság köti össze a generációkat (Mannheim, 2000: 208).

Mannheim meghatározása szerint a generációk a történelem menetét eldöntő születési rétegek, melyek önmagukban nem tekinthetők a közösség értelmében vett csoportnak, mivel az feltételezné, hogy a tagok ismerik egymást. Célra irányuló szervezetekhez sem hasonlítható,

mivel azokat a tudatos alapítás, saját szabályzat és felmondhatóság jellemezi. A generáció társadalmi jelenség, egyének olyan együttléte, amelyben a résztvevőket összekapcsolja valami, ám ebből az összekapcsoltságból nem jön létre szükségszerűen konkrét csoport. Az azonos nemzedékbe sorolható egyének hasonló módon helyezkednek el a társadalmi térben, s ez a nemzedéki elhelyezkedés az emberi létezés biológiai ritmusának létezésén alapul: az élet és a halál, a korlátozott élettartam és az öregedés tényein. Az emberek egyazon „születési évjáráthoz” tartozásuk folytán helyezkednek el hasonlóan a társadalmi történések történelmi folyamatában. Inherens tendenciáról beszélhetünk ezzel összefüggésben, mivel a nemzedéki elhelyezkedés teljességgel kizárja az átélés, a gondolkodás és a cselekvés lehetséges módozatainak nagy részét, és minden egyes elhelyezkedésben benne rejlik bizonyos magatartás-, érzés- és gondolkodásmódok tendenciája is. Tehát pozitív és negatív korlátozás is jelen van egyidejűleg.

Nemcsak a születés, a fiatal, a felnőtt, majd az öregkor kronológiai egyidejűsége teremti meg a közös elhelyezkedést a társadalmi térben, hanem az a belőle fakadó lehetőség, hogy az érintettek ugyanazokban az eseményekben, élettartalmakban részesednek, a tudat ugyanolyan jellegű rétegzettségével. Tehát a generációk formálszociológiai értelmezésébe elkerülhetetlenül szükséges bevonnai az élmények rétegződését is. Mannheim szerint az 1800 körüli években a kínai és a porosz ifjúság elhelyezkedésére senki sem mondaná azt, hogy hasonló volt, tehát a kronológiai egyidejűség ténye még nem elegendő a hasonló nemzedéki elhelyezkedéshez. A közös történelmi-társadalmi élettér, ugyanaz a történeti életközösség ad arra lehetőséget, hogy a születésnek megfelelő elhelyezkedés a kronológiai időben szociológiailag is releváns elhelyezkedéssé váljék. Ennek során figyelembe kell venni az élmények rétegződését. A felnövekvő ifjúsággal együtt élő idősebb nemzedékek is átélik a történelmi folyamat adott szakaszát, elhelyezkedésük mégis más.

Mannheim koncepciója szerint ahhoz, hogy nemzedéki összefüggésről beszélhessünk, szükség van még az adott történelmi-társadalmi egység közös sorsában való részesedésének élményére. A nemzedéki összefüggés azáltal jön létre, hogy az azonos nemzedéki elhelyezkedésű egyének közös sorsban részesednek (Mannheim, 2000: 235). A nemzedéki jelenség a történelmi dinamika kialakulásának egyik alapvető tényezője, az pedig, hogy 30 vagy 100 évenként, vagy egyáltalán bármikor valamiféle ritmus szerint létrejön-e új nemzedéki stílus vagy sem, az a társadalmi-szellemi folyamat kiváltó erején múlik.

Mannheim elméletét a technikai fejlődés, a gazdasági, társadalmi változások, a születéskor várható élettartam jelentős növekedése meghaladottá tették, a XX. század második felében új elméletek születtek, amelyek igazodtak a gyökeresen megváltozott, felgyorsult világhoz, és szűkebbre szabták a nemzedékek intervallumát.

2.6.2. Generációs diagonál - elmélet

Howe és Strauss egy rendkívül nagy ívű elméletet dolgozott ki (1991), melyben a késő középkorig visszamenőleg generációk történeteként ábrázolják Amerika történelmét. Szoros és szimbio-

tikus kapcsolatot tételeznek fel a történelmi események és a generációk léte között, visszatérő, ritmikusan ismétlődő mintázatokot tárva fel. Meghatározásuk szerint egy generáció olyan személyek csoportja, akik azonos történelmi időn és helyen osztoznak, ezáltal kollektív személyiségre tesznek szert, és átlagosan 20 évenként követik egymást. A generációs magatartás visszatérő dinamikáját az határozza meg, hogy mint individuum, miként és mikor vettek részt a meghatározó társadalmi-történelmi változásokban (Howe – Strauss, 1991: 8). Meggyőződésük, hogy ezek a mintázatok ritmikusan ismétlődnek, reprodukálják önmagukat, melyből az következik, hogy ha a jövő megismétli a múltat, akkor szükségszerűen a múlt anticipálja a jövőt. Amerika teljes történelme nem más, mint egy „generációs diagonál”, azaz életciklusok körforgása a gyermekkortól kezdve az időskorig, amelyet a generációk, mint diszkrét, azaz nem folytonos, születési év alapján definiált csoportok élnek meg. Tizennyolc generációt különböztetnek meg Amerika történelmében az Újvilág első telepeseitől számítva, a generációk jellemzőit elemezve pedig ismétlődő személyiség-típus-mintázatokat ismertek fel, melyek közül kiemelték négy különleges típust, amelyek – egy kivételével – meghatározott sorrendben követték egymást. Ezt nevezték el generációs ciklusnak, a négy különleges típust *Profétának*, *Nomádnak*, *Hősnek* és *Művésznek*.

Az archetípusokat két meghatározó dimenzió mentén különítették el: a társadalmi krízis és a kulturális megújulás a viszonyítási pont. Az egyes generációk jellemzőit az adja, hogy születésük a krízisek és a kulturális ébredés időszakára esett, vagy azt követte. A generációk mindegyikét nem csupán az határozza meg, köti össze és különbözteti meg a többitől, hogy hasonló történelmi korban éltek, hasonló attitűdökkel rendelkeztek családot, értékeket, kockázatot, kultúrát és állampolgári részvételt illetően. Mindegyik archetípus esetén, maga a személyiség megy át jellegzetes és karakterisztikus változásokon. A viselkedési mintázatokat erősen befolyásolja az adott korszak társadalmi-gazdasági rendszere, a tudomány és technika fejlettségi szintje is (Howe – Strauss, 2007: 45).

A *Proféták* nagy háború vagy krízis után születnek, egy konszenzuson alapuló új társadalmi rend kialakulásának idején. Úgy nőnek fel, hogy egyre inkább megengedőbbek velük szemben, így gyermekkoruk aktív, a spirituális ébredés narcisztikus ifjú harcosaiként válnak nagykorúvá, moralisták középkorúként, majd bölcs vén vezetőként tűnnek fel a következő krízis idején. Elsődleges fontosságú számukra a jövőkép, az értékek és a vallás.

A *Nomád* generációk a kulturális megújulás idején születnek, új társadalmi és szellemi eszmék idején, amikor az ifúság szembeszáll a fennálló intézményes renddel. Gyermekkorukban nem óvják túl őket, nagykorúvá úgy válnak, mint az ébredés utáni világ elidegenedett fiatal felnőttjei, érett pragmatikus középkorú vezetők a krízis alatt, és szívós idősök lesznek a krízis után. Elsődleges fontosságú számukra a szabadság, a becsület és a túlélés.

A *Hős* generációk a spirituális ébredés korszakában születnek, az önállóság, a laissez-faire, a nemzeti és etnikai sovinizmus idején. Fokozottan óvott gyermekként nőnek fel, nagykorúvá a krízis alatt válnak. Bátor, fiatal munkavállalók, középkorúként önteltek és energikusak, majd erős és határozott időskorúak lesznek, akiket egy újabb spirituális ébredés korszaka szorongat. Elsődleges fontosságú számukra a közösség, a bőség és a technológia.

A *Művészek* a nagy háború vagy más krízis idején születnek, amikor az élet komplexitását kockázatok, veszedelmek fenyegetik; ez az agresszív intézmények és a személyes áldozatvállalások érvényesülésének időszaka. Túlóvott gyermekként nőnek fel, szenitív fiatal felnőttként lesznek nagykorúak egy nagy krízis utáni világban, majd határozatlan középkorú vezetők a spirituális ébredés idején, végül empatikus idősök az ébredés utáni korszakban. Pluralizmus, szakértelem és tisztességes eljárás az elsődleges fontosságú számukra (Howe-Strauss, 1991).

A generációkat alapvetően történelmi események és körülmények formálják, de ez megfordítva is igaz: ez a ritmus maga a történelem. E négy archetípus ugyanazon sorrendben visszatérve ismétlődik egy kivételével az egész amerikai történelemben, és ugyanez a mintázat megfigyelhető szinte a világon más társadalmakban is. A kutatók meggyőződése, hogy a mintázatok eléggé erősek ahhoz, hogy kiszámítható mérést tegyenek lehetővé, illetve a történelmi példák lehetőséget nyújtanak arra, hogy megjósolhatóvá váljon, hogy a most élő generációk mit fognak gondolni és tenni az elkövetkező dekádban.

A teljes generációs ciklusból a dolgozat számára releváns ezredfordulós korszakot mutatja a következő táblázat, a kutatók által az 1991-ben alkalmazott generációs megnevezésekkel és archetípusokkal.

1. táblázat: A Millenáris korszak jellemzői⁷⁹

Generáció	Archetípus	Időszak	Korjellemező
Csendes	Művész	1925-1942	Krízis: gazdasági válság, II. világháború
Baby Boom	Próféta	1943-1960	Csúcs: USA szuperhatalom
13. generáció	Nomád	1961-1981	Ébredés: lelkiismereti forradalom
Millenáris	Hős	1982-2005	Posztmodern, kultúrák harca
Szülőföld	Művész	2005-napjaink	Krízis: terrorizmus elleni harc, globális gazdasági világválság

A kutatók rámutatnak (2007), hogy vannak olyan történelmi jelentőségű események, amelyek minden egyes ember tudatába beleégnek, lehetetlenné téve a felejtést. Ilyen többek között Pearl Harbor, a John Fitzgerald Kennedy elleni merénylet vagy 9/11. Ezeknek az eseményeknek az összessége tesz minket azzá, akik vagyunk. Az, hogy hogyan hat ránk, kapcsolatban áll azzal, hogy milyen életkorban, életfázisban voltunk akkor, amikor az esemény történt. Ez az, ami megkonstruál egy generációt, az események és a körülmények alakítják annak megfelelően, hogy mely életszakaszban vannak a generáció tagjai az adott meghatározó esemény idején. A generációkat az életkoruk nem tartja fogságban, ahogy átlépnek a következő életszakaszukba,

79 A táblázat forrása: saját készítés

ügy fejlődnek, érnek és hoznak létre új létmódokat. A nemzedékeket már a korai élettapasztalatok is formálják, lehetővé teszik az egymáshoz hasonló kollektív személyiségek kifejlődését és egy hasonló pályaválasztási élet kibontakozását. A generációk konstellációját a következőképp értelmezi Howe és Strauss:

A csendes generáció (1925-1942)

A nemzedék tagjai a nagy gazdasági válság és a II. világháború idején nőttek fel, akik túl fiatalok voltak ahhoz, hogy háborús hősök legyenek, viszont túl korán születtek ahhoz, hogy ők legyenek a fiatalság megújuló szelleme. Így ok nélküli lázadókká váltak (híres példa James Dean), ők a magányos tömeg részei, a kockázatkerülő szakemberek egy olyan korában, ahol divat volt a korai házasság, és úgy tűnt, hogy a számlátra megmászása garantálja a karriert és a sikert. Ők voltak a szürke inges konformisták, akik elfogadták az előttük lévő generáció által képviselt hagyományos polgári életét és kultúráját – egészen a '60-as évek közepéig. Ekkor szakítottak a korábbi elveikkel, életstílusukkal és rock and roll rajongók lettek, emberi jogi és háborúellenes aktivistákká, feministákká, fiatal lázadók mentorává váltak. A korábbi generációktól eltérően élvezték a késői életszakasz juttatásait, a nyugdíjat és a nyugdíjas egészségbiztosítást. Fontosak számukra a családi értékek, archetípusuk az alkalmazkodó „Művész”. Generációjuk számos hasonlóságot mutat az őket négy nemzedékkel később követő Szülőföld generációval.

Boom Generáció (1943-1960)

A háború utáni optimizmus idején születtek, a „papa tudja a legjobban” családi rendjében, a holnap racionalizmusában. Bár a közösségi szellem erős volt a fiatalságuk idején, soha nem követtek volna egy Hitlert vagy egy Sztálint, és nem fogadták volna el a Nagy Testvért. Felnőve a Boom generáció hangosan proklamálta megvetését a szülők által képviselt szekuláris családi modell iránt, az intézmények, a csapatmunka és a civil részvétel iránt, miközben elmerültek a belső életükben, önnön tökéletességük mélyebb értelmezéseiben. Az „olvasztótégely” elmélet, a főállású anyaság, a „kertváros - nagy autó - nagy ház” szentháromság, a Dominó-elv mind-mind lesújtó kritikáik keresztüzébe kerültek. A Boomerek fiatalsága idején növekedett a bűnözés és a kábítószer-használat aránya, gyakorivá vált a szexuális kockázatvállalás, tudatosságuk forradalma tetőzött a vietnami-háború elleni tiltakozással és Woodstockkal. Az 1970-es években a generációhoz tartozó nők számára a kihívást az üveglafonnnal való küzdelem jelentette a munkahelyén. Mindkét nem kinevezte saját magát, mint a nemzeti értékek döntőbíróját, és beözönlöttek az oktatás, a vallás, a jog, a marketing, az újságírás és a művészetek területére. A '80-as években számos Boomer újratervezte magát, mint yuppie, a dereguláció, az adócsökkentések és a vállalkozó lét korszakában. Archetípusuk a „Próféta”, amit tükröz tagadó és új megoldásokat kereső attitűdjük, amely új ideológiák megalapozásához vezet el. A megfelelés, a szakmai tudás és a sokoldalúság iránti igény a legfontosabb elemei motivációs struktúrájuknak.

X generáció (1961-1981)

Egy elhibázott oktatási és családi struktúrában nőttek fel, amikor a gyermekek jóléte a nemzetközi prioritások mélyére süllyedt le. Az X generáció tagjai korán interiorizálták az intézményekkel szembeni bizalmatlanságot, különösen a család intézményével szemben szkeptikusak. Nagykorúvá válásuk idején tetőzött a szexuális forradalom, emelkedett a válások szá-

ma, kibontakozott az „R-rated”⁸⁰ populáris kultúra. Ők voltak a „kulcsos” gyerekek, akik a nyakukba akasztott lakáskulcsról kapták a nevüket. A jelenséget az édesanyák korai munkába állása indukálta, mielőtt még a gyermekellátási intézmények széleskörűen elérhetőek lettek volna. Az 1980-as évek közepére egy új, megerősödő pragmatizmus volt jellemző, ezt tükrözte az érdeklődés az üzleti és katonai karrier iránt; a popkultúrában ez a Music Television és a hip hop megjelenésének korszaka. Kitépült a kockázat társadalom⁸¹, ugrásszerűen megnövekedett a bűnözés és a terhesség aránya a tinédzserek között, világméretű félelmet keltve felütötte fejét az AIDS, a fiatal felnőttek között elsorvadtak az udvarlási rituálék, az X generáció tagjai óvatosan randiztak és későn házasodtak. Sokan közülük erős családi köteleket építettek ki, amelyek hiánya meghatározta gyermekkorukat. A munkában a függetlenséget jobban értékelték, mint a vállalat iránti hűséget. Ők a legnagyobb vállalkozói generáció az Egyesült Államok történetében, az ő high-tech hozzáértésük és munkaerőpiaci rugalmasságuk segítette elő az USA prosperálását a globalizáció korában. Valamennyi XX. században született nemzedék közül az X generációban van a legtöbb bevándorló, ők érintettek leginkább a migráció kérdésében. A „Nomád” archetípust képviselik, megoldáskeresők, mely elmélyült szakmai igényességgel és tudással párosul. Motivációs struktúrájukban jelentős szerepet kap a státus, pénz, társadalmi ranglétrán való előrejutás. A nomád nemzedék számára az időskor hozhat csúcsidőszakot.

Millenáris generáció (1982-2005)

A posztmodern világ szülőttei ők, akkor érkeztek, amikor az első „Baby on Board” matricák megjelentek a kisbuszok szélvédőin. Protektív gyermekkor jutott számukra, szüleik támogatása és megerősítése kísérte életük korai szakaszát. Archetípusuk a „Hős”. Hősök, akik az ébredés szakasza után születve magabiztosan és energikusan élik napjaikat, a krízis időszak pedig fiatal felnőtt korukra tehető. Korszakukban folyamatosan csökkent a kockázatos magatartások aránya, törekszenek a munka és magánélet egyensúlyának megtalálására és megtartására. Kifejezetten tehetséges, okos, kreatív személyekről van szó, akik elődeikhez viszonyítva igen eltérő viselkedést mutatnak tanulás, munkavégzés területén. Kifinomult informatikai érzékük jelzi azt, hogy együtt nőttek fel a modern technika fejlődésével és használatával. Egyfajta információéhség jellemzi a generáció tagjait. A multikulturális környezetet könnyedén, befogadó attitűdökkel kezelik, gyorsan és jól illeszkednek be bármilyen környezetbe. A kortárs csoportok hatása erős, szívesen dolgoznak társakkal együtt. Motivációs struktúrájukban erősen jelen van a céltalanság, a kiszámíthatatlanság, a véletlenekben bízás, a fatalizmus. A pénz és a megszerzhető javak felértékelődnek számukra, az élet értelmének keresése azonban sokkal kevésbé meghatározó, mint a korábbi generációknál. Ugyanez vonatkozik a politikai eseményekkel és cselekvéssel, valamint a környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdjeikre is. Kultúrájuk kevésbé „éles”, inkább az optimista üzenetekre koncentrálnak, újraélesztik a retrót.

Szülőföld generáció (2005-2025)

Az X generáció gyermekei, akik rendkívül nagy hangsúlyt fektetnek a protektív gyermeknevelésre. A generáció másik felének majd a Millenáris generáció tagjai lesznek a szülei. Túl korai még bármit jósolni erről a nemzedékről (Howe - Strauss, 2007).

80 Filmek besorolása a MPAA (Motion Picture Association of America) által. Az R, azaz „Restricted” esetében 17 éven aluliak csak felnőtt jelenlétében nézhetik meg az alkotást.

81 Beck, 2003

2.6.3. Generációs karakterek – McCrindle - modell

A szülők és utódaik születése közötti időintervallum további csökkentésének szükségességét hangsúlyozza Marc McCrindle rámutatva arra, hogy az a tradicionális biológiai definíció, amely 20-25 évet határoz meg egy generációs időtartamként, ma már irreleváns, mivel a kohorszok gyorsan változnak az új technológiákra, a karrier- és oktatási lehetőségek változására, a változó társadalmi értékekre adott válaszként (McCrindle, 2009). Két évtized ma már túlzottan hosszú időtartam egy generáció karakterisztikájának meghatározására. A biológiai definiálás már azért sem járható út, mivel a gyermekvállalás időszaka kitolódott, inkább három dekádnál van a szülők és utódaik születése között, semmint kettő. A szerző a biológiai definiálás helyett a generációk szociológia meghatározása mellett érvel, ahol a generáció azoknak az embereknek a kohorszát jelenti, akik hasonló időszakban születtek - a felső határ azonban csupán 15 év - hasonló korban és életszakaszban vannak, és akiket azonos események, trendek és fejlődési fokok formáltak (McCrindle, 2009). Tehát McCrindle pontosan megfelel a francia klasszicisták által meghatározott generációs korlátot, akik a 30 év érvényessége mellett foglaltak állást, mely szerint esszenciális változások ennél rövidebb idő alatt nem történhetnek meg.

Napjainkban sokkal inkább, mint korábban bármikor, a generációk közös vonásait keresztülvágják globális, kulturális és szocioökonómiai korlátok. A globalizáció és a technológiai fejlődés következtében a fiatalok az Egyesült Államokban, Ausztráliában, Japánban, Németországban ugyanolyan trendek, technológiák és események által formálódnak, ugyanolyan mohó használói a közösségi médiának és az online technológiának, a földrajzi és kulturális távolságok már nem zárják őket külön csoportokba. Kínától Buenos Airesen át Brisbane-ig ugyanazokat a weboldalakat nézik a generációk tagjai, ugyanazokat a zenéket töltik le, ugyanazokat a filmeket nézik meg és ugyanazon márkák hatása alá kerülnek. Megszületett a világ első globális generációja, akik földrajzi korlátok nélkül valósítják meg a Mannheim által generációs tényezőként meghatározott közös élmény megélését.

Következésképp a generációt úgy definiálhatjuk legpontosabban, mint azon emberek csoportját, akik hasonló érában születtek, ugyanazon idők formálják, ugyanazon társadalmi jellemzők befolyásolják – más szóval, a kohorszokat egyesíti az életkor és életszakasz, a technológiák és feltételek, az események és a tapasztalatok (McCrindle, 2009). Statisztikai adatokkal is alátámasztja, hogy a generációs diverzitás nem csupán életszakasz kérdése. Napjainkban az Y generáció tagjainak első házasságkötése a nőknél átlagosan 28, a férfiaknál 30 éves korban történik. 1982-ben, amikor a Baby Boomerek voltak huszonevesek, ugyanez a nőknél 22, a férfiaknál 24 éves korukban történt meg jellemzően. A laza erkölcsi kódexet és a válások magas arányát tartja azoknak a faktoroknak, amelyek közrejátszanak abban, hogy az Y generáció tagjai vonakodnak elkötelezni magukat. A házasságkötés, a gyermekvállalás, a hitel és a jelzálog, a stabil karrier, tehát a felnőtt élet társadalmi jellemzői kevésbé az Y nemzedék sajátja, a lojalitás – főnökhöz, házastársához, egy márkához, az országhoz – pedig inkább az Építők nemzedékének tagjaira jellemző érték.

A fiatalság minden érában hasonló jellemzőket mutat – kísérletező életmód, a status quo megkérdőjelezése, idealizmus, a határok feszegetése –, azt azonban nem lehet kijelenteni, hogy azok a fiatalok, akik a '70-es években nőttek fel, egyformák azokkal az ifjakkal, akik a '90-es években, vagy napjainkban nőnek fel. Legmélyebb hatást a kultúra fejt ki rájuk, amelyben a fiatal felnőtt. Napjainkban a technológia, a tömegmarketing, a popkultúra és a politika jelenti a szignifikáns különbséget a korábbi ifjúsági kultúrákhoz képest. McCrindle értelmezése szerint minden generáció egy éra meghatározó tényezője, amelyben született, és egy reakció az előtte lévő generációra. Ennek értelmében a következő generációs modellt fogalmazta meg:

Művész/Adaptív – Építők (1925-1945)

A nagy gazdasági világválság és a II. világháború által behatárolt periódusban születtek, gyermekkori szocializációjukat a háború és a gazdasági nehézségek határozták meg, családalapításba fiatal felnőttként a háborút követő fellendülés idején kezdtek. A populáció 13 százalékát alkotta a generáció. A 40-es és 50-es éveikben jártak akkor, amikor gyermekeik, a Baby Boomerek belevetették magukat az emberi jogi mozgalmakba. A jazz nagy korszaka ez, amikor olyan dalok születtek, mint *Ella Fitzgerald: My funny Valentine*.

Profétai/Idealista – Baby Boomerek (1946-1964)

A háború utáni fellendülés idején születtek, amikor a legelterjedtebb információs és kommunikációs technológia a rádió volt. Fiatalságukat az emberi jogi küzdelmek formálták, ez volt öntudatra ébredésük meghatározó faktora. A populáció 24 százalékát tették ki. A háború utáni gazdasági fellendülés és a teljes foglalkoztatottság, a technológiai fejlődés és a növekvő szabadság határozta meg öntudatra ébredésüket. Hippi és TV generációnak is nevezik őket. Ez a rock and roll korszaka, *Elvis Presley: Blue suede shoes*, *The Beatles: Let it be*, *Simon & Garfunkel: Mrs. Robinson* című dalok fémjelzik a korszakot.

Nomád/Reaktív – X generáció (1965-1979)

Fiatalságukat a 9/11 előtti viszonylagos békében és a prosperitás korszakában élték meg. A populáció 21 százalékát alkotják. Ez a disco korszak, MTV generációnak és Pepsi nemzedéknek is hívják őket. *Bee Gees: Stayin' alive*, *Bob Dylan: The Times They Are A Changin'* a korszak híres dalai. Ők a digitális bevándorlók, a „gap” generáció, akik születése idején a fekete-fehér televízió és tranzistoros rádió a modern kor technológiája. Technikai értelemben azonban már az információs társadalomba születtek, az infokommunikációs eszközök használatával már ifjú korukban megismerkedtek.

Hős/Civil – Y generáció (1980-1994)

Net generációnak, digitális bennszülötteknek, „Google”, „MySpace” és „Dot.com” generációnak is hívják őket, Komoly generációnak nevezik Norvégiában, II. János Pál pápa generációjának hívják Lengyelországban, Kínában a *ken lao zu*⁸² (a generáció, amely megeszi az öregeket) nevet viseli. A nemzedéki elnevezések számos esetben olyan problémákat jelölnek, amellyel szembe kell nézni az idetartozóknak: hitelek, lakáshiány, munkanélküliség stb. Jó példa erre a spanyol elnevezés: Ni-Ni az Y generáció Spanyolországban közkedvelt neve, a „*ni trabaja, ni*

82 Forrás: <http://www.theguardian.com/world/2016/mar/08/generation-y-curling-or-maybe-what-the-world-calls-millennials> (letöltve: 2016.03.09.)

estudia” (nem tanulnak, nem dolgoznak) rövidítése alapján. A gazdasági recesszió és a demográfiai helyzet foglyai a Ni-Ni tagjai.

A németek által *Maybe* (Talán) generációnak nevezett nemzedék tagjai másfajta „gondokkal” szembesülnek: a generáció tagjai magasan iskolázottak, széles kapcsolathálóval rendelkeznek, több nyelven beszélnek, globálisan gondolkodnak, de a rendelkezésükre álló számtalan lehetőség agyonnyomja őket, semmi iránt nem tudnak elköteleződni. Bizonyos értelemben véve ez a Terror Generáció, hiszen szocializációjukra rányomta bélyegét 9/11, úgy nőttek fel, hogy tömeggyilkosságokról szóló tudósításokat láttak egyeteméről, metróról, éjszakai klubokból, strandokról, kávézókból.

A generáció tagjai az információs kor gyermekei, a digitális nemzedék első hulláma, jellemzően a Baby Boomer generáció gyermekei. A populáció 21 százalékát teszik ki. Születésük idején a színes televízió és a vezetékes telefon már elterjedt volt. Számukra az infokommunikációs eszközök használata természetes dolog, már gyermekkoruktól aktív használók. A szeptember 11 utáni krízisben éltek meg fiatalságukat, a populáció 21%-át alkotják. Ez a pop/indie korszak, *Spice Girls: Wannabe*, *Nirvana: Smells like teen spirit* a korszak nagy dalai.

Művész/Adaptív - Z generáció (1995-2009)

A terrorizmus, a globális recesszió és a klímaváltozás időszakában születtek, a gazdasági és társadalmi megújulás idején éltek meg fiatalságukat. Internet generációnak, digitális őslakosoknak is nevezik őket, mivel nem éltek mobiltelefon vagy internet nélküli világban. A korábbi generációkhoz képest a legidősebb átlagéletkorú anyák gyermekeként születnek, jellemzően kis létszámú családba. A populáció 19 százalékát alkotják. A korszakot *Amy Winehaus Rehab* című dala fémjelzi.

Alpha generáció (2010-)

Nagyon nehéz bármit is mondani még erről a nemzedékről, az viszont biztos, hogy a háztartások létszáma még sosem volt ilyen alacsony, mint amilyenbe beleszületnek az alfák; a szülők még sosem voltak ilyen „korosak”; az együttélések száma még sosem volt ilyen magas; a válások aránya még sosem volt ilyen közel a házasságkötések számához; a születéskor várható élettartam és a bűnözési ráta még sosem volt ilyen magas, és a populáció korábban még soha nem volt ilyen túlsúlyos (McCrindle, 2009: 201).

2.6.4. Szingularitás és a digitális bennszülöttek

Marc Prensky a XX. század utolsó évtizedében lezajlott digitális technikai forradalmat szingularitásként értelmezi, amely olyan alapvető változást hoz a világba, olyan mértékben változtatja meg az egyén körül a világot, ahonnan már nincs visszaút (Prensky, 2001). Ebben a digitális világban nőnek fel a mai fiatalok, akiket a digitális kor vívmányai vesznek körül, akik másként gondolkodnak, másként dolgozzák fel a külvilág ingereit, másként töltik szabadidejüket, mint a korábbi generációk tagjai. Prensky a „digitális bennszülöttek” elnevezést (*Digital Natives*) használja velük kapcsolatban, hiszen anyanyelvi szinten használják a számítógépek, a videojátékok és az internet nyelvét.

Másik jelentős csoportként különbözteti meg Pensky a „digitális bevándorlókat” (*Digital Immigrants*), akik nem születtek bele a digitális világba, de később, valamikor életük során megtanulták a digitális eszközök használatát. A két generáció között markáns különbségek tapasztalhatók. A digitális bevándorlók, noha adoptálják az új tudásformát, megmarad az „akcentusuk”, fél lábbal még a múltban élnek, a megszerzett tudást nem használják gondolkodás nélkül a beidegződés szintjén, szokásaik, attitűdjeik az offline világban eltöltött szocializációt tükrözik. „A ‘digitális bevándorló akcentus’ abban nyilvánul meg, amikor első gondolatunk helyett csak második az Internet, amikor információra van szükségünk, vagy amikor elolvassuk valamelyik számítógépes program kézikönyvét és nem abból indulunk ki, hogy úgymint rájövünk, hogyan működik használat közben.” (Prensky, 2001: 2).

Ezzel szemben a digitális bennszülöttek hozzá vannak szokva a rendkívül gyors információ-szerzéshez, általános gyakorlat számukra a „multitasking” (több tevékenység egyidejű végzése), a szöveggel szemben a képeket és az ábrákat preferálják, előnyben részesítik a játékot a „komoly munkával” szemben; és akkor a legeredményesebbek, ha csapatban dolgozhatnak, mivel életük csaknem egészét hálózatban töltik. Prensky hivatkozik a neurobiológusok azon állítására is, mely szerint a virtuális világba beleszületett gyerekek agya másképp hálózatosodik, percepció-s képességeik másfajta, mint a „bevándorlóké”, gondolkodásmódjuk, holisztikus, vizuális megismerési technikájuk másképp működik, mint az idősebb nemzedékek tagjainak olvasásra alapozott memóriája. A digitális nemzedék az online-játékok, a közösségi hálózatok, az interaktív kép-, hang-, video- és szövegalkotás, valamint a mobiltelefon és a világháló információ-gazdag világában nő fel (Prensky, 2001). Mindennek következménye a nagyfokú individualizáció, illetve a személyiség felépítésében a választási lehetőségek korábban soha meg nem tapasztalt bő-sége. A digitális kor gyermekei identitásuk formálása közben a legkülönbözőbb magatartásbéli, fogyasztásbéli, ideológiai, vallási minták közül választhatnak az információs adatbázisok révén.

2.6.5. A modell érvényessége Magyarországon

Az amerikai és ausztrál szerzők generációs modelljei csupán korlátozottan érvényesek Ma-gyarországon, különösen a Baby Boomerek és az X generáció első harmadában születettek esetén. Eltérő a szocializációs közeg, a politikai és társadalmi berendezkedés jellege, valamint a technikai fejlettség szintje hazánkban, mint a nyugati társadalmakban. A fiatal generációk közötti különbségeket erőteljesen láthatóvá tette az ifjúsági korszakváltás megkétszerezése Ma-gyarországon. A nyugati társadalmakban az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején el-kezdődött az átmenet az iskolai ifjúsági korszakba, ami a '80-as évek végére be is fejeződött. A korszakváltás az ifjúkor egyre nagyobb mértékű kitolódásával, az iskolában töltött időszak meghosszabbodásával jellemezhető elsősorban (Gábor 2012, Jancsák 2008). Ezzel szemben a kelet-európai társadalmakban az oktatás expanziójának megkétszerezésével összefüggésben csu-pán az 1980-as években indult meg és a '90-es években gyorsult fel az ifjúsági korszakváltás. A '80-as években a magyar fiatalság nem a '80-as évek német fiataljaira hasonlított, hanem az '50-es évek német fiatalságára.

Ugyanez a megkésettség jellemző a tömegkommunikációs eszközökkel való ellátottság esetén is. Hazánkban a Baby Boomer generáció derékhada kevésbé jellemezhető a „TV generáció” címkével, mint a nyugati társadalmak ugyanezen nemzedéke. Magyarországon a televíziózás 1957. május elsején indult hivatalosan, heti három napon sugároztak adást, a filmek mellett sport- és színházi közvetítéseket. 1958-ban 16 ezer előfizető volt mindössze, csupán 1967-ben haladta meg számuk az egymilliót.⁸³ A televízió hazánkban erőteljesebb hatást gyakorolt a Baby Boomereket követő X generáció tagjaira. Magyarországon az Y generáció tagjai hozták be a korábban felhalmozott lemaradást. A nemzedék tagjai jellemzően már a rendszerváltás után éltek meg fiatalságukat, a kereskedelmi és műholdas televíziózás elterjedése, majd a mobiltelefon, a számítógép és az internet megjelenése és elterjedése kíséri végig ezt az időszakot az életükben.

A hazai generációs korszakolással kapcsolatosan érdemes lehet politikai vagy gazdasági szempontokat is figyelembe venni – javasolja Hack-Handa és Pintér –, mint például az 1956-os forradalom, vagy 1968 reform szellemisége, az 1980-as évek demokratikus ellenállása vagy éppen a rendszerváltás. Azok a fiatalok, akik az 1990-es évek legelején léptek be a munkaerőpiacra, gyorsan emelkedhettek fel és mind a mai napig meghatározó szerepet tölthetnek be számos tekintetben. Napjaink magyar fiataljai számára azonban sokkal inkább meghatározó a 2008-ban kibontakozó gazdasági, majd politikai válság és a „menjek vagy maradjak” dilemmának a megélése, ami idővel szintén generációs törésvonallá válhat. A populáris magyar kultúra aspektusából a „Nagy generáció”⁸⁴ és a „kis generáció”⁸⁵ megkülönböztetése, fogalmának széleskörű használata emelhető ki (Hack-Handa – Pintér, 2014: 8).

83 Forrás: A Magyar Televízió története: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/516.html> (utolsó letöltés: 2014.03.20.)

84 Az 1950-es és 1960-as évek lázadó fiataljainak szellemiségére és élményeire utal a kifejezés.

85 A „kis generáció” a ’80-as években felnövekvő fiatalok nemzedéke, az „elvezett generáció”.

III. A VIZSGÁLAT

3.1. Módszertani kitérő

A kutatás során kvantitatív módszert, szekunder adatelemzési eljárásokat alkalmaztam a felmerült kérdések megválaszolására. Kutatásom empirikus része a két utolsó (1999/2000 és a 2009/2010) időmérleg-felvétel elsősorban a szabadon végezhető tevékenységekre vonatkozó adatainak elemzésére épül, továbbá felhasználtam a Magyar Ifjúság 2012 adatbázisának Z generációra vonatkozó adatsorait. Ez, a sorban negyedik nagymintás ifjúságkutatás a korábbiakhoz hasonlóan a 15-29 évesekre reprezentatív mintán, nyolcezer fő megkérdezésével zajlott.

Az 1999/2000. évi időmérleg felvétel során tizenegyezer személy, évszakonként egy-egy előre kijelölt napjáról készült összesen negyvennégyezer időmérleg-napló. A KSH az év mind a négy évszakában egy tízezer háztartásból álló mintát kérdezett le. A mintába bekerült háztartásokban egy kijelölt személy vezetett időmérleg-naplót a nap 24 órájáról.⁸⁶ 2009/2010-ben tizenháromezer naplót vettek fel a vizsgálat során 637 településen.⁸⁷ A számítások súlyozott adatok alapján készültek, azaz a teljes populációt reprezentálják (KSH, 2012).

Az idő vizsgálata a során leggyakrabban használt szociológiai metodológiai technika az egyénre fókuszáló időmérleg-vizsgálat. A módszer kvantitatív, a kapott adatok számszerűek, magas mérési szintű változóként alkalmazhatók és komparatívak. Annak ellenére, hogy az elemzés alapegysége az egyén, az adatok makroszinten értelmezhetők, kiválóan alkalmazhatók longitudinális elemzések végzésére, így átfogó társadalmi folyamatokra tudnak rávilágítani. Az időmérleg vizsgálatok tehát a társadalom egészét reprezentáló egyének napi időfelhasználásáról, az egyes tevékenységekre fordított idő mennyiségéről, esetenként társas környezetéről is információt adnak. Az időmérleg vizsgálatok tulajdonképpeni tárgya nem maga az idő, akár mint fizikai, akár mint szubjektíve észlelt valóság, hanem inkább az, hogy az emberek hogyan használják fel az idejüket, ami tükrözi azt is, hogy mekkora gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével rendelkeznek. Az idő felhasználása természetesen abban áll, hogy az ember tesz valamit, végez valamilyen tevékenységet; ebben a vonatkozásban még a semmittevés vagy a pihenés is tevékenységnek számít.

Mindennapi tapasztalatainkból tudjuk, hogy van bizonyos logika abban, ahogyan az emberek a nap folyamán tevékenységeiket végzik, egyiket a másik után. Az egyénnek azt a döntését, hogy adott időpontban mit tesz, erősen befolyásolja, hogy mit csinált előzőleg, illetve, hogy mit akar és mit kénytelen tenni. Kulturálisan releváns szokásokat ismerhetünk fel továbbá olyan tipikus tevékenységekben, mint például az ebéd utáni szieszta, vagy elalvás előtti olvasás (Szalai, 1978).

86 Kitöltött továbbá személyi, háztartási és EU-s kérdőívet is.

87 Háztartási és személyi kérdőívet is kitöltöttek a napló mellett.

Az időmérleg-kutatások kezdeti formái a munkásosztály életviszonyaira vonatkozó társadalmi vizsgálódások során alakultak ki, melyek a XIX. század végén az Egyesült Államokban, a cári Oroszországban, majd a Szovjetunióban, illetve Németországban és Franciaországban folytattak le. Ezekben a vizsgálatokban a fő kutatási kérdések a munkások életmódja, munkaidőjük hossza, illetve szabadidős szokásaik voltak. Az ipari fejlődés korai szakaszára jellemző volt hosszú munkaidő és az a küzdelem, amelyet a szervezett munkásmozgalom vívott a munkaidő csökkentése érdekében. Ennek következtében minden iparosodó országban nagy érdeklődésre tartott számot, hogy milyen a munkások mindennapi életében a munkaidő és a szabadidő viszonya (Szalai, 1978).

A háború után az időmérleg-vizsgálatok számának és volumenének növekedése volt jellemző. Az országos statisztikai központok is érdeklődni kezdtek a vizsgálatok iránt, melynek oka feltehetőleg az volt, hogy a társadalomtudósok és a társadalom részéről egyaránt megnőtt az érdeklődés a társadalmi jelenségek olyan jellegű vizsgálata iránt, amely a tömegmértetű megfigyelés – különösen a közvélemény-kutatások és a legkülönfélébb reprezentatív felmérések – módszereit alkalmazták, és amelyek könnyen feldolgozható kvantitatív eredményeket szolgáltatottak.

Magyarországon a népszámlálási évek közötti nagy időtávok áthidalására időszakos mikrocenzusokat vezettek be. Az 1963-as mikrocenzus egyik részmintája az ország egész lakosságának időmérlegére vonatkozó adatokat is tartalmazott. A minta tizenkétezer tagját ugyanennyi különböző háztartásból válogatták ki (Szalai, 1978).

1963-ban a Yale egyetemen tartott nemzetközi konferencián merült fel elsőként a probléma, hogy kidolgozzák az időmérleg-kutatás általánosabb érvénnyel alkalmazható metodológiai standardjait, és megteremtsék a lehetőséget az adatok összehasonlító elemzésére, a kvantitatív politikai, társadalmi és kulturális adatok nemzetközi összehasonlítására. Az idővel foglalkozó szociológiai kutatások történetének egyik legfontosabb mérföldköve a Szalai Sándor vezette nemzetközi kutatócsoport összehasonlító vizsgálata, amely a nyugati és keleti tömb országainak együttműködésére épült, egységesítette és pontosította a vizsgálat módszertanát. A nemzetközi összehasonlító kutatás adatbázisának elemzése igen sok területet ölelt fel: vizsgálták például az iparosodás hatását a városi lakosság időmérlegére, az iskolai végzettségnek az egyes tevékenységekre gyakorolt hatását, a társas kapcsolatokban megfogható különbségeket, valamint a szabadidős tevékenységek országok közötti eltéréseit (Szalai, 1978).

Napjainkban az időmérleg-vizsgálatok számos típusa ismeretes, amelyek esetében a lekérdezési körülmények, a validitás, a reliabilitás és a kapott adatok jellege meglehetősen eltérő. A vizsgálatok két domináns stratégiája az időmérleg napló vezetése és a survey kérdések használata. A kérdőíves lekérdések során a válaszadó egy megbecsült átlagos időtartamot ad meg az egyes tevékenységek végzésére vonatkozóan, azonban a validitás ebben az esetben erősen kérdéses, mivel általában rejtve marad, hogy mit ért a válaszadó pontosan az „átlagos nap” vagy éppen a „házimunka” fogalmán (Schulz - Grunow, 2012).

A másik fő stratégiát a Szalai-féle kutatás metodikáját követve a napló-jellegű kutatások adják. Ez a módszer biztosítja a legnagyobb megbízhatóságú, kivételes validitású és komplex adatokat a társadalom tagjainak időfelhasználásáról, de kétségkívül ez a leginkább költség- és időigényes adatgyűjtési módszer is egyben.

3.1.1. Az empirikus vizsgálat fogalmainak operacionalizálása

Könyvemben a nemzetközi időmérleg-vizsgálatok által használt szabadidőfogalmat használom, azaz a szabadidő fogalmából kizárom a munkára, a fiziológiai szükségletek kielégítésére, illetve az otthoni, családi kötelezettségek teljesítése érdekében végzett tevékenységekre fordított időmennyiséget.

Az időmérleg fogalmán Falussy (2002) meghatározása alapján a társadalom időfelhasználásáról összegyűjtött adatokat, a társadalmi jelzőszámok rendszerét értem. Tehát azt a társadalomstatisztikai adatfelvételi és elemző eljárást, melyet az életmódnak, mint hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenységstruktúrájának a vizsgálatára használunk. Az adatfelvétel során a kijelölt periódusban a népeiséget reprezentáló mintán a nap 24 órás keretében végzett valamennyi tevékenységet (a tevékenységek helyszínét, társas környezetét, a párhuzamosan végzett elfoglaltságokat) és az ezekre fordított időt az események sorrendjében regisztrálják az időmérleg naplóba a mintába került személyek. Az időmérleg – napló az időmérleg felvétel eszköze.⁸⁸ Az adatfelvétel az ún. tegnapiinterjú módszerével készül, azaz a kérdezőbiztos a kijelölt nap másnapján keresi fel a minta tagjait.

A hazai osztályozási rendszer a következő három nagy alapegységre bontja fel a napi tevékenységeket:⁸⁹

- I. blokk: *társadalmilag kötött idejű tevékenységek* olyan tevékenységfajták, melyek végzése vagy nem végzése között nincs igazán szabad választás (jövedelemszerző tevékenység, tanulás, család ellátása, háztartási tevékenység, közlekedés)
- II. blokk: *fiziológiai szükségletek* kielégítése, szintén kötött jellegű, többnyire napi rendszerességgel, a társadalom többsége által a fiziológiai regenerációt szolgáló tevékenységek (alvás, étkezés, testi higiénia)
- III. blokk: *szabadon végzett tevékenységek*, amely az előző két kötött időn túl fennmarad, amelyben viszonylagos szabadsággal, alternatív módon választhatók a szellemi, lelki, fizikai rekreációt, feltöltődést szolgáló tevékenységek.

Az adatok elemzése során használt mutatók értelmezését és számítási módját a Függelék I. tartalmazza.

A szabadidő eltöltési mintázatok és a kulturális fogyasztás feltérképezése érdekében a fő tevékenységcsoportot két részre bontottam Falussy (2004) klasszifikációját alapul véve. A tevékenységeket a cselekvés helye, módja és jellege alapján a következő csoportokba sorolom:

I. A képernyőkön túl töltött szabadidő:

- kultúráközvetítő intézmények látogatása (színház, mozi, múzeum, kiállítás, hangverseny, operalátogatás);

⁸⁸ Lehet nyitott (a felvett tevékenységek száma a megkérdezett közlése alapján változó) és zárt rendszerű (egymást követő, azonos tartalmú (tízperces, negyedórás) időszavokban jegyzik fel a végzett tevékenységet.

⁸⁹ KSH, 2010 http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/idosmerleg_mod.pdf (letöltés: 2013.10.10.)

- társas szabadidőtöltés (baráti, családi együttlétek, társas programok);
- otthoni szabadidőtöltés, házon belüli kulturálódás (olvasás, rádió- és zenehallgatás, hobbitevékenységek végzése);
- „szabadlevegős” tevékenységek (mozgás, sport, kirándulás, horgászat, kertészkedés);
- egyéb szabadidős tevékenységek (önkéntes segítőmunka, politikai és civil szervezeteknél végzett munka, vallásgyakorlás, kocsmába, kávéházba járás, háziállat gondozása)

II. A képernyőkön innen töltött szabadidő:

- tévézés, videózás, DVD filmek megtekintése;
- számítógép-használat, internetezés.

A kultúrafogyasztás szűk értelmezését használva elsősorban azokat a tevékenységeket vontam be az elemzésbe, amelyek során a magas- vagy a tömegkultúra valamely alkotásának befogadása történik, továbbá olyan szabadidős tevékenységeket, amelyek a társas szabadidőtöltéshez kapcsolódnak, különböző kulturális magatartásformákat valósítanak meg, valamint azokra az aktív szabadidős elfoglaltságokra koncentrálok, amelyek cselekvő részvételt, fizikai és szellemi aktivitást, vagy a személyes lélettérből való kimozdulást implikálják.

Napjaink modern társadalmában vezető motívum a fiatalságkultusz, példa nélküli jelenség a flexibilissé vált életkor és a generációk öregedése. A mindent felülíró parancs: „Maradj fiatal!”, és az öregedéssel kapcsolatos koncepciók megváltozása pedig új életszakasz-határokat jelölnek ki, amelyek átformálják az életkorral, a nemzedéki hovatartozással kapcsolatos attitűdöket és emóciókat is. Könyvemben a generáció fogalmát McCrindle klasszifikációja alapján úgy értelmezem, mint az azonos életkor és életszakasz, azonos technológiák, események és tapasztalatok alapján definiált egyének csoportját. Az ezek alapján alkalmazott generációs felosztás a következő:

- 60 év felettiek: *Építők* (1925–1946);
- 45–60 év közöttiek: *Baby Boomerek* (1946–1964);
- 30–44 év közöttiek: *X generáció* (1965–1979);
- 15–29 évesek: *Y generáció* (1980–1994);
- 0–14 évesek: *Z generáció* (1995–2009).

3.2. A képernyőkön túl töltött szabadidő

A 2009/2010. évi időmérleg adatai szerint a 15–74 éves népesség rendelkezésre álló napi idejének csaknem felét fiziológiai szükségleteinek kielégítésére fordította, egyharmadát a társadalmilag kötött tevékenységek töltötték ki, a maradék egyötöd jutott szabadon végzett tevékenységekre. Az elmúlt évtized leginkább szembetűnő változása az időfelhasználást tekintve a fiziológiai szükségletek arányának növekedése volt (2. táblázat). A társadalmilag kötött tevékenységekkel töltött idő 17 perccel csökkent átlagosan a tíz évvel korábbi mérés adataihoz képest, szabadidős elfoglaltságokra pedig 12 perccel jut kevesebb. A munkával töltött idő csökkenését azonban nem a szabadidős tevékenységek bővítésére, aktív vagy passzív pihenésre, rekreációra használják fel a társadalom tagjai, hanem a test ápolására, kényeztetésére.⁹⁰

90 Az elmúlt évtizedben az alvásra fordított idő 8 perccel csökkent, a testi higiéniaira szánt idő 18 perccel növekedett, az étkezésre fordított idő 13 perccel emelkedett, a passzív pihenéssel töltött idő 5 perccel nőtt.

2. táblázat: A 15–74 éves népesség napi átlagos időfelhasználásának alakulása tevékenységi főcsoportok szerint

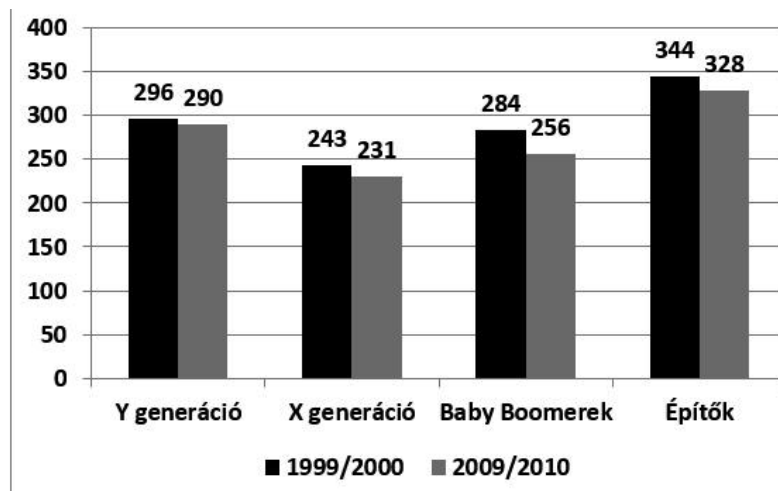
Tevékenységi főcsoport	1990/2000		2009/2010	
	perc	%	perc	%
Társadalmilag kötött tevékenység	478	33,2	461	32,0
Fiziológia szükségletek kielégítése	683	47,4	712	49,4
Szabadon végzett tevékenység	280	19,4	268	18,6
<i>Összesen</i>	1440	100	1440	100

Forrás: KSH (2013b: 3).

A viszonylagos szabadsággal megválasztott elfoglaltságokkal tölthető idő mennyisége és milyensége szorosan összefügg az egyén társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíciójával, azzal, hogy aktuálisan milyen életszakaszban, milyen élethelyzetben van, továbbá alapvetően befolyásolja a társadalmi nem is. Jellemzően az aktív korosztályoknak van a legkevesebb szabadideje, akik dolgoznak, gyermeket nevelnek, háztartást látnak el, illetve a döntően nyugdíjasokból álló korosztály tölt naponta legtöbb időt különböző szabadidősnek tekintett foglaltságokkal.

Az utolsó két időmérleg-felvétel közötti évtized alatt számottevő változás nem történt (3. ábra), továbbra is az X nemzedék tagjainak jut naponta átlagosan legkevesebb ideje szabadon végezhető tevékenységekre (2000-ben 243 perc, 2010-ben 231 perc); a legtöbb kötöttségektől mentes időt a legidősebb, az Építők nemzedéke tudja szabadidős elfoglaltságokkal tölteni 2010-ben is (328 perc), hasonlóképp, mint az ezredfordulón (344 perc).

3. ábra: Szabadon végzett tevékenységekre fordított idő generációk szerinti megoszlása, „A” mutató (perc)

Az ezredfordulóhoz viszonyítva valamennyi generáció kevesebb szabad felhasználású időt tud 2010-ben beosztani úgy, hogy a pihenés segítse a feltöltődést, a rekreációt, hozzájáruljon az egészség megőrzéséhez és kielégítse a kulturális igényt is. A három fiatalabb nemzedék szabadidő-deficitje duplázódik, ahogy haladunk vissza a generációk sorában: az Y nemzedék tagjai napi átlag 6 perccel tudnak kevesebb időt szabadidős tevékenységgel tölteni, mint 10 évvel korábban (az egész napjuk mintegy ötödét teszi ki ez a szabadidő), az X generáció szabadidő-csökkenése 12 perc egy évtized alatt. A Baby Boomereknek csaknem fél órával kevesebb idejük jut szabadon végzett tevékenységekre, mint az ezredfordulón (a teljes napjuk csupán 16 százaléka szabad idő), a legidősebb nemzedék tagjai pedig átlagosan negyedórával kevesebb szabadidőt oszthatnak be, mint tíz évvel korábban.

3.2.1. Generációs szabadidőtöltés a képernyőkön túl

Alexis de Tocqueville meglátása szerint az ipari társadalom tagjai túlságosan hozzászóltak „a gyakorlati, küzdelmekkel teli, egyhangú élethez”. Az empirikus kutatásokat megelőző időszak többi szociológusához hasonlóan Tocqueville is azt a következtetést fogalmazta meg, hogy a létfenntartásért vívott küzdelem belső hajlamot épít ki az egyénben a szabadidő minél izgalmasabb eltöltésére, hogy ezzel a munka egyhangúságát ellensúlyozzák. Ezért igényeli a modern ember a gyors és heves izgalmakat, a hirtelen felvillanásokat, a csillogó igazságokat vagy tévedéseket. Tocqueville végkövetkeztetése pesszimista: a „modern társadalmakban csak a tömegkommunikáció számíthat sikerre”, a tömegkultúra azon termékei, melyek egyetlen szellemi, művészi vagy morális követelménynek sem felelnek meg (idézi Löwenthal, 1973: 87).

Az 1980-as évek végétől kezdve a magyar társadalom tagjainak életében is egyre inkább háttérbe szorultak az említett gyors és heves izgalmat nélkülöző, otthon végzett tradicionális tevékenységek (pl. kézimunkázás, barkácsolás) a szabadidő tevékeny felhasználása során; csökkent a tanulásra, az önképzésre és az olvasásra szánt idő mennyisége, és egyre népszerűbbé váltak az ún. „eljárós” programok. Ez a fellendülés 1993-tól erőteljes csökkenésbe váltott át, melyben komoly szerepet játszott – többek között – a kulturális szolgáltatások árának drasztikus és folyamatos emelkedése. Egyre jellemzőbbé vált a társadalom széles csoportjai esetében a beszűkülés, az otthonülő semmittevés (Tibori 2001: 521). Az ezredfordulóra a magyar lakosság kulturális, szórakoztató tevékenységre fordítható szabad idejének negyötödét a tévzés, videózás, egytizedét a könyv- és újságolvasás tette ki, csupán egytized rész jutott az összes többi szabadidős tevékenységre, melybe beletartozik a színház, a múzeum, a mozi és a hangversenyek látogatása is (Bárdosi et.al, 2003).

3.2.2. „Gyerünk a moziba be...”

Az elmúlt évtizedekben lezajlott technikai – technológiai fejlődés a kultúra jellegében is mélyre ható változásokat idézett elő. Ilyen változás többek között az „ikonikus fordulat” és a „látványtársadalom” kiépülése. Az „ikonikus fordulat” lényege „a vizualitás, a látvány, a tér

és a benne zajló mozgások erőteljes felértékelődése és térnyerése az írott kultúrával szemben” (Kapitány – Kapitány, 2009:31). E fordulat nyomán a vizuális jellegű tudás- és tényanyagokra tevődik a hangsúly, a hatás a nem vizuális természetű tudásra is kihat, szerepet játszik annak átalakulásában. A „látványtársadalom” napjaink valósága, az évezred vége felé minden képpé változott, bekövetkezett a *pictural turn*, a képi fordulat, s ez a változás átalakította az elvárásokat is (Almási, 2002: 134). Az információs társadalomban a fogalmakra építő műfajokkal szemben sokkal nagyobb szerepet játszanak az a látványra épülő műfajok (3D, video, klipek), mely a vizuális kultúra megerősödéséhez vezetnek, ennél fogva a legerőteljesebb kommunikációs hatással bíró tényezővé válnak napjainkban. A ma képkultúrája arra épít, hogy a látvány hihetetlen gyorsan képes átadni a szükséges információ tartalmát. Ebben a „gyorskultúrában” a szem, mint egy porszívó, egyetlen pillanat alatt felszippantja, amit kell. A „látványporszívózás” élményét viszont többnyire frusztráció követi, hiszen nagyon rövid időn belül a befogadó újra unatkozni kezd, kielégítetlen marad, még több, még gyorsabban befalható kép után vágyakozik (Almási, 2002: 137).

A társadalom tagjai szabadidejük döntő hányadát mozgóképek élvezetének szentelik, jellemzően a televízió és a számítógép képernyője előtt, kisebb arányban a mozi és a DVD, illetve a videó filmek biztosítják a „képfürdőt”. A film műfaját tekintve rendkívül hatékony és közérthető kultúráközvetítő, ettől természetesen nem független, hogy a mozi egy inkluzív, története során mindvégig rendkívül népszerű film-befogadási helyszín a társadalom valamennyi rétege számára.⁹¹

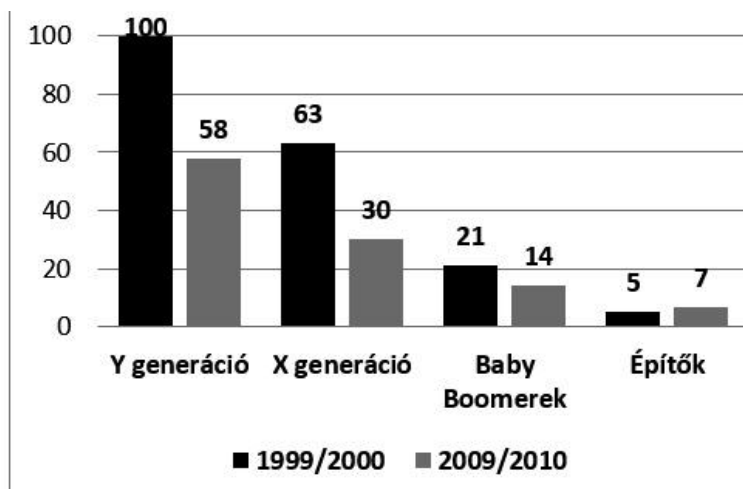
A mozik helyzetét az utóbbi évtizedekben jelentősen befolyásolta a kereskedelmi televíziózás elrajtolása, a videó-lejátszók és kölcsönzők, a DVD, majd az internet térhódítása, a különböző fájlcsere oldalak népszerűvé válása,⁹² mely változás az intézmények és a nézők számára folyamatos csökkenésében is tükröződik. Jelentős szerkezeti átalakulás kezdődött a '90-es évek végén, az ún. multiplex mozik hálózatának kiépülésével, amely átrendezte a célközönség struktúráját, továbbá a községi, kisvárosi mozik számának csökkenését, gyakran megszűnését eredményezte.⁹³ Mindezek a tényezők, továbbá a jegyárak folyamatos emelkedése, a video- és a DVD-kölcsönzés költségeinek csökkenése, a kényelmi faktor felerősödése (az online elérhető legújabb mozifilmek) ahhoz vezettek, hogy a mozik már 2005-ben 24 millióval kevesebb látogatót regisztráltak, mint 1990-ben, 2010-re pedig 11 millióra csökkent a nézőszám. A vizsgált időszakban az intézmények száma 564-ről 411-re csökkent (KSH, 2006:6).

A fentiekkel összhangban, a generációk szabadidős aktivitását összevetve a legjelentősebb különbség 2010-ben a moziba járás esetében mutatkozik, ahová az Y tagjainak csaknem 60 százaléka látogatott el legalább egy alkalommal, míg az X nemzedék tagjai közül csak feleannyian (30%), a Baby Boomerek mozilátogatási aránya is feleződött ehhez képest (14%), és még az ő alacsony látogatási arányukat is lefelezték az Építők (7%).

91 Mozgóképelőadást Budapesten 1896-ban tartottak először, egy évvel a Lumière testvérek párizsi bemutatója után. Néhány évvel később már 270 működött országszerte (KSH, 2006: 6.)

92 A témáról bővebben: Bodó Balázs-Lakatos Zoltán (2012): A filmek online feketepiacja és a moziforgalmazás.

93 Több vetítőterem, korszerű kép-, és hangtechnikával működő, jellemzően népszerű bevásárlóközpontokban megnyitott mozhálózat a multiplex, amely elsősorban a fiatalabb korosztályokat célozza meg.

4. ábra: Generációk mozilátogatási megoszlása a lekérdezést megelőző évben (%)⁹⁴

E lépcsőzetes csökkenés mellett figyelemre méltó változás az egy generációnyi „csúszás”: az ezredfordulón az Y generáció minden egyes tagja volt legalább egy alkalommal moziban, míg 2010-ben már csak valamivel több, mint a fele (58%). Ez a részvételi arány az ezredfordulós X nemzedék tagjainak moziba járási gyakoriságához hasonlít⁹⁵(4. ábra).

3.2.3. A magas kultúra klasszikus színterei

A rendszerváltozást követően a kultúrában lezajlott változásokat tekintve Hunyadi Zsuzsa úgy fogalmazott, hogy a kulturális kínálaton belül egy átstrukturálódás ment végbe, csökkent a hagyományos és a magas kultúra relatív súlya, és megnövekedett a tömegkultúráé, mely változás következtében újabb dimenzióval gyarapodott a társadalmi egyenlőtlenségek rendszere: aki még ebből a felduzzasztott tömegkultúrából, az „élménytársadalomból” is kimarad, az végképp a társadalomból kirekesztettnek érezheti magát (Hunyadi, 2005:22). A kultúrával kapcsolatos attitűdök és a kultúrafogyasztási szokások vizsgálatát fókuszba helyező szociológiai felmérések a magas kultúra közönségét illetően azonos megállapításokra jutnak évtizedek óta: a magas kultúrát elsősorban az idősebb korosztály kedveli, a színház, a komolyzene és a szépirodalom iránt komolyan érdeklődő csoport egyre inkább előregszik (Kuti, 2009).⁹⁶

Az időmérleg adatsorai nem támasztják alá a fenti megállapítást, azonban jelentős változásokra mutatnak rá a vizsgált időszakban a generációk kulturális érdeklődését és részvételét illetően. 1999/2000-ben a kiállítások, a múzeumok felkeresése jóval népszerűbb szabadidős

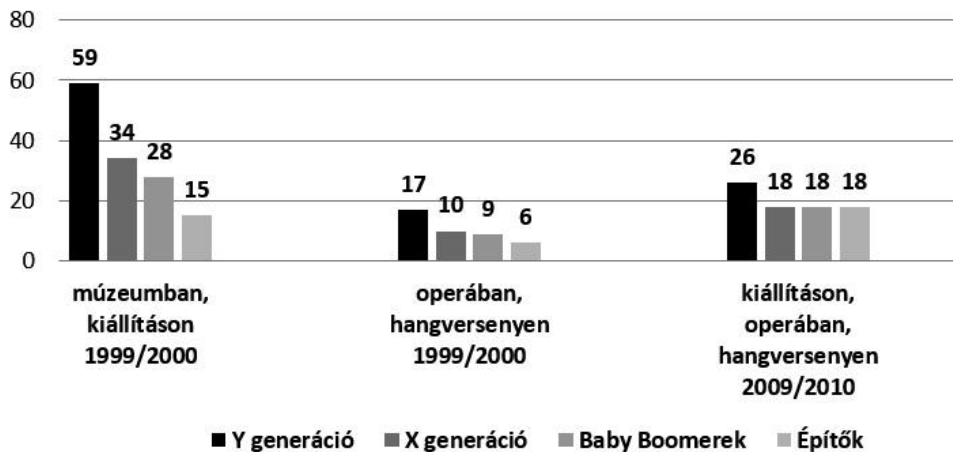
⁹⁴ 1999/2000: N=10.997, 2009/2010: N=7300

⁹⁵ A „generációnyi csúszásban” közrejátszhat az eltelt tíz év technológiai változása is, illetve a fejlődés nyomán megszülető új lehetőségek a mozifilmek alternatív elérésére (pl. a P2P hálózati modellek dinamikus elterjedése és bitorrent fájlcserélők gyors térhódítása).

⁹⁶ A másik meghatározó tényező az iskolai végzettség, mely mind mennyiségi, mind minőségi értelemben a kultúrához való viszony legfontosabb befolyásoló tényezője. Az elit kultúra minden műfaja iránt a diplomások mutatják messzemenően a legnagyobb érdeklődést (Kuti, 2009:152).

program volt, mint a klasszikus zenéhez kötődő eseményeken való részvétel. Valamennyi, a magas kultúrához sorolható eseményen a legfiatalabb generáció tagjai vettek részt legnagyobb arányban, az életkor emelkedésével párhuzamosan csökkent a részvétel. Az Y generáció tagjainak több mint fele (59%) járt legalább egyszer múzeumi tárlaton vagy kiállításon a lekérdezést megelőző évben, az X nemzedék tagjainak több mint harmada (34%), a Baby Boomer generációnak csaknem harmada (28%), illetve a legidősebb Építők 15 százaléka (5. ábra).

5. ábra: A generációk látogatási megoszlása a magas kultúra rendezvényein a lekérdezést megelőző évben (%)

Szintén a legfiatalabb nemzedék volt a legaktívabb a komolyzenei eseményeken is, de ez az a terület, ahol a legalacsonyabb részvételt mutatták (17%). A két idősebb generációnak csak egy szűk tizede preferálta a házon kívüli klasszikus zenefogyasztást (10, illetve 9%), a legidősebb Építőknek csupán 6 százaléka töltötte szabadidejét hangversenyen vagy operaelőadáson. Az intézményi feltételeket tekintve a tárgyalt időszakban a muzeális intézmények száma országosan több mint 20 százalékkal csökkent,⁹⁷ a komolyzenei hangversenyek száma megtriplázódott,⁹⁸ a múzeumok látogatóinak száma 9 millió körül stagnált.

2010-ben a klasszikus kultúrafogyasztás területén számottevően kisebb különbség tapasztalható a nemzedékek között, mint 10 évvel korábban: a részvétel alacsony szinten kiegyenlített.⁹⁹ A komolyzene és a képzőművészet eseményeinek látogatásában a három harmincon túli generáció azonos részvételi arányt képvisel: mind az X, a Baby Boomer és az Építők nemzedékének is csaknem ötöde (18%) töltötte szabadidejét az intézményekben legalább egy alkalommal, míg a tízen- és huszonevesek negyede (5. ábra).

97 2000-ben 812, 2010-ben 647 (KSH, 2011)

98 2000-ben 1281, 2010-ben 3654 hangversenyt rendeztek meg. (KSH, 2011)

99 A két adatfelvétel során két különböző szerkezetű kérdőívet használtak a kutatók. Az ezredfordulón az Életmód-időmérleg kérdőíve külön kérdést tett fel a múzeumok és kiállítások megtekintése, valamint az operaelőadáson és komolyzenei hangversenyen való részvételről. 2010-ben összevontan kezelték ezt a kategóriát: „Kiállításon, komolyzenei hangversenyen, operában” való részvételt vizsgálták, emiatt csupán korlátozott összehasonlítás lehetséges.

A klasszikus zene, az opera iránti komoly érdeklődés, a hangversenyeken, operaelőadásokon való részvétel a társadalom egy szűk rétegének a sajátja, mely feltételezi a kifinomult ízlést, a számottevő inkorporált kulturális tőkét és magas kulturális preferenciákat (Bourdieu, 2004). A „high brow” ízlést és a viszonylag szűk érintettséget tükrözik az időmérleg adatai is, különösen az utolsó, 2009/2010-es. A két fiatal generáció számára a legkevésbé vonzó szabadidős elfoglaltság az opera és a hangversenyek látogatása, az összes többi „eljárás” kulturális tevékenységet nagyobb arányban választják, mint a komolyzenét. Hozzájuk hasonlóan a két idősebb nemzedék tagjai is szívesebben mennek színházba, múzeumba, tekintenek meg egy tárlatot vagy esetleg egy mozifilmet, minthogy komolyzenei programokon vegyenek részt.

Az adatokat látva egyet kell értenünk Falussy (2004) állításával, mely szerint a szabadidős, kulturális trendek nagyon lassan változnak. A komolyzene értő szeretete, ismerete, az iránta való érdeklődés nem pusztán életkor által meghatározott, de társadalmi státusz és szocializáció révén is determinált. Az operában való megjelenés, egy operabemutató társadalmi esemény is egyben, amely magasabb társadalmi státuszt, jövedelmi helyzetet feltételez (tekintettel a rendezvény anyagi vonzataira is).¹⁰⁰ A települési lejtő is erősen érezteti hatását, az operaelőadások és komolyzenei rendezvények a fővárosban és a megyeszékhelyen koncentrálódnak, az intézmények elérhetősége korlátozó faktorként működik. Valamennyi dimenzió azonos irányba hat: a társadalom széles csoportjai maradnak kívül azon a körön, amelynek lehetősége nyílik magas színvonalú, klasszikus kultúrát közvetítő eseményeken részt venni.

Az első színházzal foglalkozó szociológiai vizsgálatot hazánkban 1947-ben végezte a Magyar Közvéleménykutató Szolgálat, „*Színházi válság*” címmel, melyben a színházak alacsony látogatottságának okait kutatták. A rossz gazdasági helyzetben, a színpadi művek alacsony szellemi tartalmában és a mozi elszívó erejében találták meg a választ a feltett kérdésre (Vásárhelyi, 2005).

Az államszocializmus négy évtizede a magyar színházi kultúra számára a prosperitás korszaka volt.¹⁰¹ A színházlátogatások és a színházi előadások száma az 1950-es évek közepétől az 1980-as évek közepéig nemzetközi összehasonlításban is mindvégig kiemelkedően magas volt. A színházlátogatások száma a 70-es évek közepén érte el a tetőpontját, ezt követően 5 millió körül stabilizálódott, majd 1990-ben került először 5 millió alá. A rendszerváltás után gyökeresen megváltozott a színházak helyzete, a kultúrpolitika és a kultúrával kapcsolatos állami szerepvállalás mikéntje és mértéke¹⁰². A szocialista ideológia által hirdetett elvvel ellentétesen a kultúra áruvá vált. Az intézmények működésében meghatározó tényezővé lépett elő az állami és önkormányzati támogatás, a színházjegyek ára ugrásszerűen emelkedett a piaci viszonyokhoz

¹⁰⁰ Magas jegyárak, alkalomhoz illő megjelenés, esetlegesen az utazás költségei stb.

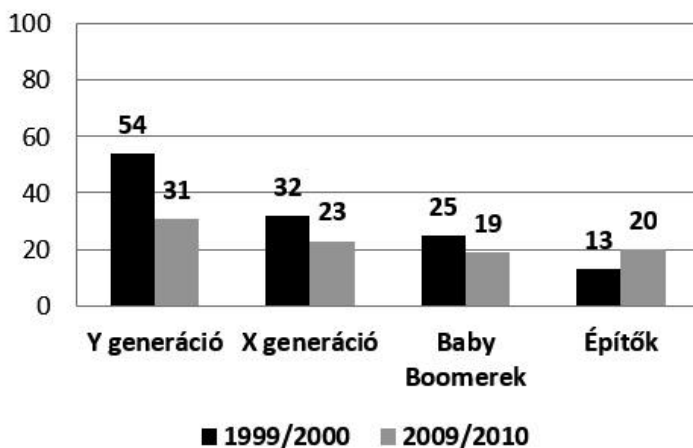
¹⁰¹ A rendszer kiemelt figyelmet fordított a falusi lakosság kulturális felemelésére, a város és falu közötti különbségek csökkentésére. E törekvés jegyében az összes színház számára kötelezővé tették a tájolást: nem a néző ment a színházba, hanem a színház ment a nézőkhöz. Minden színház számára előírták, hogy egy évadban hány tájelőadást kell tartani kistélepüléseken, illetve olyan vidéki városokban, ahol nincs színház. Alapelv volt, hogy a *kultúra nem áru*, a színházjegyek árát mesterségesen alacsonyan tartották, átlagosan 20 Ft-ba került egy jegy ebben az időszakban (Vásárhelyi, 2005).

¹⁰² Megszűnt a színházak „tájékoztató” kötelezettsége, a jegyárak drasztikusan emelkedtek, megszűnt az a kultúrpolitikai nyomás, mely a munkáltatókat arra ösztönözte, hogy támogassák dolgozóik színházlátogatásait. A családokban és az iskolákban is meggyengült a gyerekek színházlátogatóvá nevelése. Az iskolák esetében jelentősen lecsökkentek a tanulók számára szervezett, az irodalomoktatásba is beleillő színházlátogatások.

igazodva. Annak ellenére, hogy 1990 és 2000 között mind a színházak, mind az előadások száma növekedett, a színházlátogatások száma közel harmadával csökkent.¹⁰³

Az ezredfordulón a színházi részvételt tekintve – a már többször tapasztalt - lépcsőzetes csökkenés figyelhető meg a generációk sorában visszafelé haladva, hasonló mértékben, mint a múzeumok és kiállítások látogatása esetében (6. ábra). A millenniumi évben a tízen- és huszonevűs nemzedéknek még több mint fele nézett meg legalább egy színdarabot, a harmincasok harmada (31%), a BB nemzedék csaknem ötöde (23%) és az Építők több mint tizede. Ezzel szemben 2010-ben a komolyzenéhez hasonló mintázatot láthatunk, egy viszonylag alacsony szinten kiegyenlített részvételt, melyből csupán a legfiatalabb nemzedék emelkedik ki: az Y generáció tagjainak harmada járt színházban legalább egy alkalommal, az X nemzedék tagjainak csaknem negyede (23%), és a két idősebb generáció részvételi mintázata ebben az esetben is egyformának tekinthető. A moziba járáshoz hasonlóan, itt is megfigyelhetjük a „generációs csúszást”, 2010-ben az Y generáció annyira volt aktív a színházlátogatást tekintve, mint 10 évvel korábban az X generáció, amely 2010-ben a 10 évvel korábbi BB generációhoz hasonlatos. A legidősebb nemzedék megtöri ezt a ritmust és aktívabb kultúrafogyasztói magatartást valósít meg 2010-ben, mint tette azt korábban.

6. ábra: Generációk színházlátogatási megoszlása a lekérdezést megelőző évben (%)¹⁰⁴

A klasszikus magas kultúrában való részvétel alacsony arányokat mutat jelenleg és mutatott a korábbi időszakokban is, ez alátámasztja Tibori Tímea (2001) felvetését, azaz a helyzet stabilizálódni látszik, ami felveti a kultúraátadás defektusait, a zenei műveltség- és ismeretterjesztés hiányosságait is.

¹⁰³ A színházak száma a vizsgált időszakban csaknem háromszorosára emelkedett (2000-ben 52 intézmény országsszerte, 2010-ben 143). A játszóhelyek számának emelkedésével párhuzamosan a bemutatott előadások száma is növekedett, 2000-ben 12.682 előadást láthatott az érdeklődő közönség, 2010-re ez a szám 19.188-ra emelkedett. Ezzel egyenesen arányosan a nézőszám is növekedett, az ezredforduló 4 milliós nézőszáma az évtized alatt 4 és fél millióra gyarapodott (KSH, 2011).

¹⁰⁴ 1999/2000: N=10.997, 2009/2010: N=7300

3.2.4. Társas szabadidőtöltés

A világháló foglyul ejtette a glóbuszt, s ez megosztotta – többek között – a közösségelmélettel foglalkozó kutatókat is. Egyes elméletek a kommunikációs technológiát úgy tekintik, mint a „face to face” közösségek halálát, a lokális közösségek bomlasztásának hatásos eszközét. Elméletük szerint az internetezéssel töltött időt a felhasználó a családjától, személyes kapcsolataitól, a közösségtől vonja el. Hangsúlyozzák az internet elidegenítő, individualizáló, atomizáló hatását, mely növeli a magányt, csökkentti a baráti kapcsolatok számát és frusztrációt okoz. Mindemellett hátráltatja az egyén közösségi magatartásának kialakulását, elsorvasztja a személyes kommunikáció non-verbális rétegeit, a metakommunikációt (T.Kiss, 2008: 185).

Más kutatók az internet közösségszervező erejét hangsúlyozzák. Castells (2005) meglátása szerint a számítógéppel közvetített kommunikáció virtuális közösségek roppant sokaságát hozza létre. Az internet-felhasználók a közös érdeklődés vagy a közösen vallott értékek alapján csatlakoznak különböző online csoportokhoz, és mivel érdeklődésük többdimenziós, ilyen lesz az online csoportokhoz való tartozásuk is. Az interneten folyó interakciók egyrészt specializáltak és funkcionálisak, másrészt szélesebb értelemben véve támogató jellegűek, mivel a hálózatokban érvényesülő kölcsönhatások idővel tágítják a kommunikáció spektrumát és látókörét. A '90-es évek közepétől empirikus kutatások vizsgálták azt a kérdést, hogy a modern kommunikációs technológia hogyan hat az interperszonális kapcsolatokra, gátolja vagy segíti a társas érintkezés fenntartását?

A szabadidő társas eltöltése az egyik legnépszerűbb tevékenység a szabadon választható időtöltések között, a trend nem változott számottevően a vizsgált időszak alatt sem: a kikapcsolódásnak ez az egyik leggyakoribb formája. A családi együttlétek, a barátokkal közös programok és a vendégeskedés valamennyi generáció életében fontos szerepet játszanak (3. táblázat, Függelék III. F1, F2 ábra).

3. táblázat: Szabadidő társas eltöltésére vonatkozó adatok idősoros összehasonlítása generációk szerint¹⁰⁵

1999/2000	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)	2009/2010	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	69	57,9	119	Y generáció	73	63,5	114
X generáció	42	46,3	90	X generáció	43	53,1	81
Baby Boomerek	44	47,6	92	Baby Boomerek	39	50,5	76
Építők	47	50,2	93	Építők	44	53,4	83
<i>Összesen</i>	50	50,2	99	<i>Összesen</i>	48	54,3	87

105 1999/2000: „A” mutató: Eta:0.131, p=0.000, F=216,225. „B” mutató: Eta:0.090, p=0.000, F=102,306. „C” mutató: Eta:0.131, p=0.000, F=108,483. 2009/2010: „A” mutató: Eta:0.161, p=0.000, F=66,186. „B” mutató: Eta:0.093, p=0.000, F=21,563. „C” mutató: Eta:0.170, p=0.000, F=40,034.

A szabadidő társas eltöltése az Y generáció életében jut a legnagyobb szerephez, a rendelkezésükre álló szabad felhasználású idő mintegy negyedét töltik baráti, családi programokkal. Mind az ezredfordulón, mind 10 évvel később, átlagosan több mint egy órát szánnak arra, hogy barátaikkal, rokonaikkal töltsék szabadidejüket valamilyen formában (3. táblázat, 69 és 73 perc). Az X generáció tagjai harmadával kevesebb időt tudnak társas szabadidőtöltésre fordítani, mint a tőlük fiatalabb generáció. A két idősebb nemzedék esetében a társas tevékenységre fordított napi átlagos idő csekély mértékű csökkenése tapasztalható a vizsgált időszakban, a valamennyi generációt érintő extenzív bővülés és az intenzitás csökkenése mellett („B” és „C” mutatók). Valamennyi generációt tekintve összesen napi átlag 2 perccel kevesebb idő jut társas tevékenységekre 2010-ben az ezredfordulóhoz képest.

Vendégszerető nemzetnek tartja magát a magyar, a vendéglátással kapcsolatos hagyományok fontosságát és rendszerességét tükrözik az időmérleg adatai is. A vendégeskedés valamennyi generáció szabadidős tevékenységstruktúrájában kiemelt szerepet játszik, azon néhány tevékenységforma közé tartozik, amelynek gyakorisága nem esett vissza jelentősen az ezredforduló óta,¹⁰⁶ továbbá nincs jelentős különbség az egyes generációk között a vendégvárás és vendégségbe menés esetében; a részvételi arány nem csökken dinamikusan az életkor emelkedésével párhuzamosan, ellentétben a szabadidős tevékenységek döntő többségével (Függelék III. F1, F2 ábra). Hasonló a helyzet a barátok társaságában töltött idő esetében, amely valamennyi generáció szabadidős szerkezetében hangsúlyosan jelenik meg, de a legfiatalabbak számára a legmeghatározóbb. Az Y generáció csaknem valamennyi tagja (91%) szervezett programot barátaival, ahogyan az X nemzedék háromnegyede (77%) és a két idősebb nemzedék tagjainak is több mint fele szabadidejét barátaik társaságában töltötte (61 és 55%) 2010-ben. *Az adatok nem támasztják alá a vizsgált időszakban egyre inkább teret hódító számítógép- és internethasználat individualizáló, elmagányosító, offline kapcsolatokat felbomlasztó hatását.*

A társas szabadidőtöltés közkedvelt formája a *társasjátékozás*, a *kártyázás*, a *sakkolás*, a barátok és családtagok közötti játékos versengés különböző formái. 2010-re a házon kívüli programok választásának csökkenésével párhuzamosan felértékelődtek a házon belüli kikapcsolódási, szórakozási formák, ezt tükrözi a társasjátékok egyre népszerűbbé válása is. Az ezredfordulóhoz képest valamennyi generáció aktivitása emelkedett a társasjátékokat tekintve, különösen az X generációé, 2000-ben minden harmadik harmincas játszott (32%), 2010-re ez megduplázódott (60%). Őket némiképp lemaradva követi a két idősebb generáció (38% és 37%), de ők is jóval nagyobb arányban választják ezt a tevékenységet, mint 10 évvel korábban (Függelék III. F1, F2 ábra).

A gyermekkel és unokával való szabadidőtöltés az a tevékenységfajta, amelyet szignifikánsan befolyásol az életkor, a generációhoz tartozás ténye. Életkoruknál fogva a legfiatalabb korosztályra jellemző legkevesbé ez a tevékenység,¹⁰⁷ és a részvételi arány fokozatosan emelkedik az életkor előre haladtával. A gyermek társaságában játékkal töltött szabadidő az X generáció

106 Az 1999/2000-es vizsgálat idején az Y és X generáció minden egyes tagja járt vendégségben, a Baby Boomerek csaknem minden tagja (97%), az Építők csaknem háromnegyede (70%). (Függelék, F1 ábra).

107 2000-ben 5%, 2010-ben a generáció 14%-a töltötte csupán a szabadidejét legalább egy alkalommal játékkal gyermek társaságában.

esetében a leginkább hangsúlyos 2010-ben (67%), ami jelentős változás az ezredfordulóhoz képest. A legidősebb nemzedék tagjai hozzájuk hasonló időmennyiséget töltenek unokáik társaságában (63%), és a Baby Boomerek csaknem felének is megjelenik szabadidős tevékenység-szerkezetében az utódokkal való játék (49%).

Lényegesen ritkábban jelenik meg a struktúrában mindkét vizsgált időpontban a gyermekekkel, unokákkal töltött szabadidő anyagi ráfordítással terhelt változata, a különféle fizetős programok látogatása. Mindkét időpontban az X generáció tagjainak harmada tud áldozni (pénzt, időt) állatkeretre, bábszínházra, cirkuszi előadás megtekintésére. Míg az ezredfordulón legkevésbé a legidősebb nemzedék tagjai engedhették meg maguknak ezt a fajta kikapcsolódást, 2010-ben már a legfiatalabbak közül vesznek részt legkevesebben ebben a tevékenységben (5%), míg a legidősebb Építők közül csaknem háromszor annyian tudnak erre időt és pénzt fordítani, mint 10 évvel korábban. A Baby Boomerek részvételi aránya felére csökkent a vizsgálat időszakban (a 2000-ben mért 33 %-ról 2010-e 14%-ra) (*Függelék III. F1, F2 ábra*).¹⁰⁸

A mozi mellett leginkább népszerű a könnyed kikapcsolódásra lehetőséget nyújtó szórakozóhelyek látogatása. Ezek a létesítmények fontos helyszínei a társas együttlétnek, a közösségi élményeknek is, így a mindennapok kultúrájának meghatározó platformjai. A szórakozóhelyek látogatása jellemzően a fiatalok, leginkább az Y generáció kedvelt szabadidős elfoglaltságai közé tartozik. Az életkorral előrehaladva egyre meredekebben csökkenő részvételt tapasztalhatunk mindkét vizsgált időpontban, azonban a részvételi arányok között jelentős különbségek vannak a legidősebb generáció kivételével (*Függelék III. F1, F2 ábra*). Az ezredfordulón a tízen- és huszonevesek közül csaknem mindenki (92%) eljutott legalább egy alkalommal egy évben valamilyen szórakozóhelyre, tíz évvel később már az Y generációnak csak a háromnegyede (71%). Az X generáció esetében még jelentősebb a visszaesés: 2000-ben még a nemzedék tagjainak több mint fele (59%) volt zenés-táncos szórakozóhelyen kikapcsolódni, egy évtizeddel később már csupán negyedük (26%), azaz 2010-ben a harmincasok közül kevesebben jutottak el szórakozni, mint 10 évvel korábban a negyvenes-ötvenes generáció tagjai közül. A Baby Boom generáció esetében is számottevő a csökkenés: 2010-ben már csupán a tizedük tudott szórakozásra időt, pénzt szánni, míg korábban csaknem harmaduk kapcsolódott ki ily módon (28%).

A kocsmák, presszók és kávéházak jellemzően nem csupán a fiatalságot tekintik célközönségnek, ennek megfelelően nem is mutatkoznak a fentihez hasonló éles különbségek a generációk összevetésében, azonban a részvételi arányok csökkenése hasonló a két időpont között, mint a szórakozóhelyek esetében (*Függelék III. F1, F2 ábra*). Az ezredfordulón a két fiatalabb generáció részvételi aránya között nincs jelentős eltérés (Y: 87%, X: 73%), viszont tíz évvel később a részvételi arányok számottevő mérséklődése mellett az is szembeűnő, hogy az X generáció kávéház-, és kocsmalátogatási gyakorisága nem a tőlük fiatalabb, azaz az Y, hanem az idősebb, a Baby Boomerek részvételi arányához hasonlít. Legkevésbé a legidősebb nemzedék

108 A 2000-es időmérleghez képest az Y generáció és a Baby Boomerek fizetős gyermekprogramokat érintő aktivitása a felére esett vissza (Y: 13-ról 5%-ra, BB: 33%-ról 15%-ra). Az X generáció esetében kis növekedés tapasztalható (29-ről 32%-ra), a legidősebb nemzedék tagjai közül pedig csaknem háromszor annyian áldoztak ilyen jellegű szabadidős tevékenységre 2010-ben, mint az ezredfordulón (7%-ról emelkedett 19%-ra).

szokásai változtak ezen a területen: 2000-ben csaknem ötödük, tíz évvel később tizedük volt legalább egy alkalommal kávéházban vagy presszóban.¹⁰⁹

Egy regressziós modell¹¹⁰ segítségével vizsgáljuk most meg, hogy 2009/2010-ben milyen tényezők gyakoroltak hatást a szabadidő társas eltöltésére (4. táblázat). A modellbe bevont magyarázó változók közül sem a gazdasági, sem a kulturális tőkének nincs szignifikáns hatása, ahogyan a település jellege és a családi státusz sem befolyásolja, hogy mennyi időt tölt társas elfoglaltságokkal az egyén. *Legegyesebb pozitív hatást a szabadidő társas eltöltésére a tanulói státusz és az internethasználat gyakorolja.* Az internetezőök átlagosan 10 perccel növelik a társas szabadidős tevékenységekkel töltött idő mennyiségét, míg a tanulók csaknem 13 perccel tudnak több időt szánni erre, mint az oktatási pályafutásukat már befejezők. Az aktív keresőknek csaknem 16 perccel jut kevesebb idejük a szabadidő e fajtájának élvezetére, mint az inaktívoknak, illetve az egyre korosabb generációk tagjai átlagosan 5 perccel töltenek kevesebb időt társaságban.

4. táblázat: A szabadidő társas eltöltésének magyarázó modellje

	B	Standard hiba	Beta	t	p
(Constant)	60,468	4,100		14,748	,000
gazdasági tőke	-,446	1,020	-,006	-,437	,662
kulturális tőke	-1,322	1,034	-,016	-1,278	,201
generációk	-5,403	1,179	-,071	-4,582	,000
gazdasági aktivitás (1=igen)	-15,879	2,138	-,104	-7,426	,000
tanuló státusz (1=igen)	12,811	3,542	,054	3,617	,000
település	1,493	1,917	,009	,778	,436
internethasználat	10,568	2,270	,069	4,655	,000
családi státusz	-,222	,797	-,004	-,279	,781

A regressziós modell alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a fiatalabb, internethasználó tanulók vannak a legkedvezőbb helyzetben a szabadidő társas eltöltését tekintve, ők tudnak több időt fordítani ezekre az elfoglaltságokra, ami értelmezhető az Y nemzedéket jellemző életstílus egy meghatározó elemeként is.

109 Az ezredfordulóhoz képest jelentős csökkenés tapasztalható 2010-re: szórakozóhelyen az Y generáció tagjainak 92%-a járt 2000-ben, az X generáció tagjainak 59%-a, a Baby Boomereknek csaknem harmada (28%). A kocsmák, kávéházak és presszók látogatása esetében még jelentősebb a visszaesés: az Y generáció tagjainak 87%-a, az X tagjainak 73%-a és a Baby Boomerek fele (51%) járt kocsmában, presszóban vagy kávéházban 2000-ben, tíz évvel később az Y tagjainak fele, az X harmada és a Baby Boomerek ötöde.

110 Lineáris regresszió, a modell szignifikáns, $F=29,192$, $p=0,000$, R négyzet= $0,130$. A modellbe bevont változók a következők: gazdasági tőke: a háztartás havi nettó jövedelme és megtakarítása, valamint tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága. Kulturális tőke: az elért iskolai végzettség és az olvasással töltött idő mennyisége (percben kifejezve) változókból létrehozott index. Gazdasági aktivitás: kereső tevékenységet folytat (1=igen) vagy inaktív, nyugdíjas, munkanélküli, eltartott, stb. (0=nem). Tanulói státusz: tanuló tevékenységet folytat (1=igen, 0=nem). A válaszadó lakóhelyének településtípusa (1= város, 0= nem város). Internethasználat (1= használó, 0=nem használó). Családi státusz: családban él (1=igen, 0=nem él családban). A változók további magyarázatát lásd a 3.4. *A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje* című fejezetben.

3.2.5. „Szabadlevegős” tevékenységek; önkéntes munka

A mozgásnak, sportnak, kirándulásnak, azaz a „szabadlevegős” tevékenységeknek egyre jelentősebb szerepe van az egészségtudatos életmód kialakításában, mely a XX. és XXI. század életmódbeli változásainak egészségre ártalmas hatásait hivatott ellensúlyozni. Egyre nagyobb hangsúlyt és nyilvánosságot kap az egészség megőrzése, a testi-lelki harmónia fontossága, az egészségtudatos életmód és táplálkozás, valamint a fizikai rekreáció jelentősége. A „szabadlevegős” tevékenységek végzése nem csupán anyagi, társadalmi és kulturális élethelyzet függvénye, de erőteljes hatással van rá az egyén életkora és egészségügyi állapota is, különös tekintettel a sportolásra. Ez a vitális adottságok által leginkább meghatározott tevékenységcsoport, amely a fizikum karbantartása révén, továbbá a társas és kulturális szükségletek kielégítésére irányuló tevékenységekkel együtt, a szabadidő optimális felhasználását teszi lehetővé.

A test edzése, nevelése is a széles értelemben vett kultúra részét képezi, erre mutat rá a testkultúra kifejezés is. Platon kérdései és válasza az államról szóló elmélkedésében jelenik meg: „Mi a nevelés? Vajon kitalálhatnánk jobbat a nagyon régóta kipróbált nevelésnél? A testet képezi a testedzés, a lelket a zene.”¹¹¹ A testedzés, a sport egyszerre képes a fizikum és a szellem fejlődését előmozdítani, szolgálni a felüdülést és a szórakozást, lehetővé teszi a társas kapcsolatok kiépítését és fejlődését, nem mellékesen alkalmat ad a társadalmi tőke bővítésére is.

A *testedzés* a rendszerváltást megelőzően nem tartozott a nagyobb gyakoriságú elfoglaltságok közé, az időmérlegben viszonylag kis súllyal jelent meg a szabadban való mozgás. A nemi különbségek mellett a társadalmi helyzet is befolyásolta az időráfordítást: elsősorban a férfiak és az értelmiségiek áldoztak szabadidejükben ezekre a tevékenységekre (Andorka–Falussy–990: 203). Elsőként tehát a férfiak, majd a nők életében is egyre jelentősebb szerepet játszott az aktív mozgás, a test karbantartása, annak a felismerése, hogy a sport egyszerre felüdülés, szórakozás és lehetőség a személyes fejlődésre. A rendszeres testedzés feltételezi a megfelelő egészségügyi állapotot, az optimális fizikai erőnlétet, ezért elsősorban a fiatalabb korosztályok szabadidős tevékenység-szerkezetében jelenik meg nagyobb súllyal. Ennek megfelelően mindkét vizsgált időpontban a két fiatalabb generáció volt aktívabb, a tizen- és huszonevesek 67 százaléka végzett legalább egy alkalommal testedzést a lekérdezést megelőző évben, tíz évvel később minden második (54%) nyilatkozott úgy, sportolt valamit. A harmincasok kissé lemaradva követik őket, 2000-ben 40 százalékuk végzett valamilyen sporttevékenységet, tíz évvel később is harmaduk (*Függelék III. F1, F2 ábra*).

A két idősebb nemzedék tagjainak sportosabbá válását figyelhetjük meg a vizsgált időszakban. A negyvenes és ötvenes korosztály csaknem ötöde (19%) végzett valamilyen testedzést 2000-ben, tíz évvel később már csaknem negyedük (24%). A legidősebb generáció tagjainak is csaknem ötöde (18%) nyilatkozott úgy 2010-ben, hogy folytatott valamilyen sport jellegű tevékenységet, a korábbi 8 százalékhoz képest. Az életkor előre haladtával csökken ugyan a

¹¹¹ Platon: Az állam. Második könyv: Az örök nevelése. Forrás: <http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm>

sportot űzők aránya, de az idősebb nemzedék tagjai között megfigyelhető egy szemléletbeli változás: felértékelődik a test frissességének megőrzése, a sporttal megtámogatott egészséges életvitel iránti elköteleződés.

A *sportrendezvények látogatása nézőként* és az egyénileg végzett *sportolás, testedzés* csaknem azonos arányban jelenik meg a szabadidős tevékenységek között. A sportrendezvények nézőként való részvétel jellemzően hétvégi program, ahol elsősorban a fiatalabb generációk jelentik a nézősereget, a szurkolókat, de az idősebb nemzedék tagjai is részt vesznek ezeken az eseményeken – 2010-re a legidősebb generáció tagjai növekvő arányban. A három fiatalabb nemzedék részvétele a többi „képernyőn túli” elfoglaltságokhoz hasonlóan a sportrendezvényeken is csökkent a tíz év alatt,¹¹² legnagyobb mértékben a legfiatalabb, az Y nemzedék esetében (2000-ben még 69%, 2010-ben már csupán 42% látogatott ki valamilyen sporttal kapcsolatos eseményre).

A rendszeres testedzés feltételezi a megfelelő egészségügyi állapotot, az optimális fizikai erőnlétet, ezért elsősorban a fiatalabb korosztályok szabadidős tevékenységszerkezetében mutatkozik meg erőteljesebben – ugyanakkor kiemelném az ezredforduló óta lezajlott változásokat. Noha a fentieknek megfelelően a két fiatalabb generáció az aktívabb testedző, 2010-re 13 százalékkal csökkent azok aránya az Y, és 6 százalékkal az X generáció tagjai között, akik legalább egy alkalommal sportoltak valamit a lekérdézt megelőző évben. A két idősebb generáció tagjai között viszont nőtt az aktív pihenésnek ezt a fajtáját választók aránya.¹¹³

A *kirándulás, a horgászat* elsősorban a fiatalabb generációk szabadidős programja, de a két időmérleg-felvétel időpontja között eltelt évtized jelentős változást hozott ezen a területen is – kivéve a legidősebb generációt: az Építők nemzedékének harmada volt kirándulni, horgászni az ezredfordulón és tíz évvel később is (*Függelék III. F1, F2 ábra*). A két fiatalabb generáció azonban jóval kevesebb időt fordít erre a kapcsolódási formára 2010-ben, mint korábban: 2000-ben a két nemzedéknek csaknem minden tagja járt kiránduláson vagy pihent vízparton, tíz évvel később már csak a nemzedék fele. A Baby Boomerek csupán harmada szánt erre a pihenési formára időt, míg korábban csaknem háromnegyedük (70%).

A *kerti munkálatok* azon szabadidős tevékenységek közé tartoznak, ahol az idősebb nemzedékek aktivitási túlsúlya figyelhető meg. Ez a fajta szabadidős tevékenység nem elsősorban életkor, hanem lakóhely függvénye, a panellakásban, lakótelepen, tömbházban élők – hobbitelek, kiskert híján – rendszerint kiszorulnak ebből a foglalatosságból. Az életkor emelkedésével párhuzamosan növekszik a kertészkedők aránya a millennium évében, 10 évvel később a három idősebb nemzedék tagjai csaknem egyforma arányban vesznek részt ebben az elfoglaltságban (több mint 60%), és a legfiatalabb Y tagjai közül is többen mutatnak érdeklődést iránta. A kertészkedés azon kevésszámú tevékenység közé tartozik, ahol az idősebb korosztályok „leelőzik” a fiatalabb nemzedékeket (*Függelék III. F1, F2 ábra*).

A házi kedvencek tartása és gondozása, a velük való játék és törődés népszerű szabadidős elfoglaltság, itt tapasztalható a legkisebb különbség a nemzedékek között. Valamennyi generáció esetében meghaladja az 50 százalékat azok aránya, akik ráérő idejüket kutyájukkal, macskájukkal, háziállataikkal is megosztják (*Függelék III. F1, F2 ábra*).

112 2000-ben az X generáció 44%-a és a Baby Boomerek harmada, míg 2010-ben az X nemzedék harmada, a Baby Boomerek ötöde járt sportrendezvényen.

113 A Baby Boomerek ötöde végzett valamilyen sporttevékenységet 2000-ben (19%), 2010-ben negyedük, az Építőknek 2000-ben 8%-a sportolt, 2010-ben már csaknem ötödük (18%).

Az egyházi, civil vagy politikai szervezetek működésében való részvétel, az önkéntes munka a legalacsonyabb részvételi arányokat mutató tevékenységforma, ahol egyik generáció esetében sem éri el 10 százalékot a résztvevők aránya, akik legalább egy alkalommal közreműködtek valamely szervezet munkájában 2010-ben. Az ezredfordulón az önkéntes, segítő munkában való részvételt vizsgálták, a szervezet profiljának megjelölése nélkül. A legfiatalabb Y nemzedék tagjai voltak a legaktívabbak, csaknem ötödük végzett ilyen jellegű tevékenységet, majd az életkor előre haladtával ritmikusan csökkent az elfoglaltságban való részvétel (*Függelék III. F1, F2 ábra*).

Az életkor emelkedésével párhuzamosan növekszik a vallásukat gyakorlók aránya az adatok alapján. A vallás¹¹⁴ a legidősebb generáció számára fontosabb, 40 százalékuk vett részt a hitéletben 2010-ben, míg az eggyel fiatalabb nemzedék tagjainak harmada, a harmincasok negyede, valamint az Y generáció tagjainak ötöde.

3.2.6. Tanulás, olvasás, könyvtárhasználat

1963-ban még az olvasás és a tanulás állt a szabadidős ranglista élén, a férfiaknál hangsúlyosan magas időátlaggal: átlagosan 54 percet fordítottak művelődésre (Falussy - Vukovich 1996: 81). Az 1976/1977-es időmérleg adatai már a tanulásra fordított idő csökkenését mutatják: a férfiak naponta átlagosan 47 percet, a nők csaknem félórát (26 perc) fordítottak önképzésre. A tendenciát hullámzó mozgás jellemezi a kétezres évig, a csökkenést dinamikus emelkedés, majd újabb visszaesés követte.¹¹⁵ Társadalmi rétegenként erősen differenciált a szervezett vagy önképzés formájában történő tanulás a rendszerváltás előtti évtizedekben. A vezető beosztású és értelmiségi férfiaknál naponta átlagosan több mint félóra, a mezőgazdasági, szakképzetlen fizikai munkások és önállók esetében csupán néhány perc. A nők jellemzően kevesebb időt tudnak ismeretszerzésre fordítani annak ellenére, hogy a közép- és felsőfokú képzésben tanuló nők aránya alig marad el a férfiakétól, sőt bizonyos képzési formákban (gimnázium) meg is előzik őket (Andorka - Falussy - Harcsa, 1990: 200).

2000 és 2010 között a fiatal generációk *tanulással, önképzéssel* kapcsolatos attitűdjét és részvételét az oktatás expanziója határozta meg alapvetően. A lezajlott változások következtében kitolódott az időszak, amelyet a fiatalok életük során az oktatási rendszerben töltenek, ill. jelentősen emelkedett az adott időpontban iskolába járók aránya.¹¹⁶ Felértékelődött a tanulás és

114 A 2000-ben a kiemelt tevékenységek végzésére vonatkozó kérdésblokk nem tartalmazott vallásgyakorlással kapcsolatos ítemet, azonban a személyi kérdőív „Vallásos-e Ön” kérdésére adott válaszok alapján képet alkothatunk. Leginkább az X generáció tagjai számítanak vallásosnak (az „igen, kifejezetten vallásos” kategória 43% -át teszik ki), legkevésbé vallásosak a legidősebb, az Építők nemzedéke (a „kifejezetten nem vallásos” kategória 65%-át ők alkotják) (N=10.620). Ebben szerepet játszhat az, hogy a generáció tagjai a II. világháborút követő totális kommunista rendszerben szocializálódtak, éltek meg ifjúságukat, mely rendszer harcoss, vallás- és egyházellenes vonalat képviselt. A vallás, mely 1945-ig a társadalom és az állam fő oszlopa volt, a kommunizmus idején üldözötté vált (Tomka, 2009: 65).

115 Férfiak 1993-ban 34 percet töltöttek átlagosan tanulással, a nők 1986-ban 39 percet, majd ez lecsökkent 1993-ra 32 percre (Andorka - Falussy - Harcsa, 1990:200).

116 A főiskolai és egyetemi hallgatók száma a rendszerváltás előtti körülbelül 100 ezres szintről a kétezres évek közepére 350 ezerre emelkedett (Kertesi-Köllő, 2006: 201). A felsőoktatásban tanulók száma a 2005/2006-os esztendőben volt a legmagasabb (420 ezer), majd erőteljes csökkenés kezdődött, főként a nem nappali képzésben tanulók esetében.

a tudás szerepe, a munkaerőpiacra való sikeres bejutás és bent maradás meghatározó faktorává vált az iskolai végzettség. Mindezt tükrözi a vizsgált időszakban a tanulók arányának számottevő emelkedése a két fiatal generáció tagjai között (*Függelék II. F1.táblázat*), továbbá a tanulásra, önképzésére fordított időmennyiség dinamikus emelkedése (*5. táblázat*).

5. táblázat: Tanulásra, önképzésre vonatkozó adatok idősoros összehasonlítása generációk szerint¹¹⁷

1999/2000	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)	2009/2010	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	99	28,0	351	Y generáció	120	35,4	337
X generáció	7	3,4	193	X generáció	30	10,1	297
Baby Boomerek	2	1,2	147	Baby Boomerek	8	3,1	244
Építők	1	0,5	111	Építők	3	1,2	228
Összesen	26	8,2	320	Összesen	35	10,9	315

Az Y generáció tagjai az ezredfordulóhoz viszonyítva 21 perccel több időt fordítanak naponta átlagosan tanulásra, a tevékenység jelentősége lendületes növekedést mutat a vizsgált időszakban az eggyel idősebb generáció életében is. Az X nemzedék tagjai négyszer annyi időt töltenek naponta átlagosan tanulással 2010-ben, mint tíz évvel korábban (7-ről 30 percre nőtt a ráfordított időmennyiség), az adatfelvétel idején háromszor annyian vettek részt oktatásban, mint az ezredfordulón, és átlagosan 104 perccel többet tanultak, mint 2000-ben a nemzedék tagjai. Ez a jelenség, a harmincas korosztály fokozódó jelenléte és részvétele a formális és informális oktatási keretek között összefüggésben áll az oktatási rendszer átalakulásával, mely Trow elmélete szerint magában foglalja a kutató egyetemek „tömegesedését”, a nem egyetemi szektor kibővülését és a „nem szokványos” hallgatók beáramlását a felsőoktatási intézményekbe. A szokványostól eltérő hallgatók a „felnőtt, a munka mellett tanulók, a gyorsan munkába állni akarók és a tudásalapú szolgáltatások területén elhelyezkedők”, akik szakképzést, nem pedig általános képzést keresnek a felsőoktatásban. (idézi Kozma, 2010: 7).

A képzési folyamatokban rendszerint kevésbé érintett idősebb nemzedékek tagjai is növelték aktivitásukat ebben a tevékenységben egy évtized alatt, így megállapítható, hogy az összes generációt érintő extenzív és intenzív növekedés tapasztalható a vizsgált időszakban a tanulási és önképzési területen, mely jól tükrözi a „lifelong learning” paradigma érvényességét társadalmunkban.

¹¹⁷ 1999/2000: „A” mutató: Eta:0.391, p=0.000, F=2244,449. „B” mutató: Eta:0.409, p=0.000, F=2497,775. „C” mutató: 0.346, p=0.000, F=139,304. 2009/2010: „A” mutató: Eta:0.375, p=0.000, F=406,808. „B” mutató: Eta:0.396, p=0.000, F=460,517. „C” mutató: Eta:0.189, p=0.000, F=10,034.

Az olvasás népszerűségének csökkenése egyenesen arányos a televíziózás elterjedésével, a képi kultúra erősödésével, és talán nem vall túl élénk fantáziára a további csökkenés feltételezése a vizualitás kultúrájának további térnyerésével, az IKT-eszközök további térnyerésével a háztartásokban, melyek – elsősorban a fiatal generációk esetében – a szabadidős mező szélére tolják a könyvespolcokat a tartalmukkal együtt. A könyv, mint kiemelt ismeretközlő eszköz dominanciájának hanyatlásához hatásosan járult hozzá a televíziózás világméretű elterjedése és alapvető szabadidős szokássá válása, majd az internet használatával tökélyre fejlesztjük a televízió révén kialakuló „tudásunkat”: a koncentráció rövidülését, a felszínes információk preferálását és a gyors váltás; ezzel párhuzamosan az elmélyülést, a figyelem koncentrációját igénylő könyvolvasást egyre inkább hanyagolva.

Az időmérleg-felvételek adatai szerint a könyvolvasással töltött szabadidő mennyisége két évtized alatt 40 százalékkal (5 perccel) csökkent, bár az utóbbi tíz évben a csökkenés üteme lelassult (KSH 2013: 17).¹¹⁸ A könyvtárhasználati adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az Y generáció tagjai vették legtöbbször igénybe a bibliotékák nyújtotta lehetőségeket, ami összefügg életkorukkal és státuszukkal: ők alkotják a közép-, illetve felsőfokú oktatásban résztvevők döntő hányadát, a tanulói jogviszony, az órákra/vizsgákra való felkészülés pedig feltételezi a rendszeres könyvtárhasználatot (*Függelék III. F1, F2 ábra*).

Az életkor emelkedésével, azaz az Építők felé haladva generációról generációra csökkent a könyvtárba járók aránya, a két idősor adatai azonban jelentős eltérést mutatnak. Az ezredfordulón a tinik és huszonévesek 66 százaléka járt a lekérdezést megelőző évben az intézményben legalább egy alkalommal, majd tíz év alatt a generáció aktivitása a felére csökkent (35%). 2000-ben hasonló jellegű, azonos ritmusú csökkenést tapasztalhatunk valamennyi generáció esetében. Az X nemzedék tagjai fele annyian jártak könyvtárban, mint az előttük lévő Y tagjai (30%), a 40-esek és 50-esek szintén csaknem fele annyian kölcsönöztek, mint az egyvel előttük járó korcspport (17%), ahogy az Építők is lefelezték a Baby Boomerek aktivitási szintjét (9%). A 10 évvel későbbi adatok nem tartják ezt a ritmust, és a mintázat is eltérő. Az Y generációhoz képest a 30-asok aktivitása ebben az esetben is felére csökken, azonban a három idősebb nemzedék könyvtár-látogatási mintázata „egymásba simul”, csekély különbség mutatkozik a részvételi arányokban (2, ill. 3%). Tehát a megnövekedett számú intézményrendszer elveszítette a tizen- és a huszonéves, továbbá a harmincas látogatóinak felét, míg a Baby Boomerek látogatási aránya valamelyest csökkent (5%), az Építőké viszont kissé emelkedett (2%).

Az idősoros adatok az olvasásra szánt idő extenzív és intenzív¹¹⁹ csökkenését egyaránt mutatják – kivételt képez ez alól a legidősebb nemzedék (*6. táblázat*). A legnagyobb visszaesés a legfiatalabb generáció esetében mutatkozik. Az Y generáció tagjai feleannyi időt szánnak átlagosan olvasásra 2010-ben, mint egy évtizeddel korábban. Az Építőkön kívül valamennyi nemzedék esetében a napi átlag 10 perc alá esett 2010-re a könyvolvasásra szánt idő, és csak a

118 Az országos intézményi háttérrel vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a települési könyvtárak száma növekedett a vizsgált időszakban, 2000-ben 3132 könyvtár állt az érdeklődők rendelkezésére, majd 2010-ben 3474, a beiratkozott olvasók száma pedig 10 év alatt 1866-ról 2334-re emelkedett.

119 A kifejezésen az olvasásra időt fordítók arányának („B” mutató, extenzitás) és az olvasók által az olvasással, mint szabadidős tevékenységgel töltött átlagos időmennyiségnek („C” mutató, intenzitás) csökkenését értem.

legidősebb generáció tagjai között haladta meg a 10 százalékot a lekérdezést megelőző napon könyvet olvasók aránya (11,3%).

6. táblázat: Könyvolvasásra vonatkozó adatok idősoros összehasonlítása generációk szerint¹²⁰

1999/2000				2009/2010			
Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)	Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	10	11,3	87	Y generáció	5	5,7	76
X generáció	7	8,1	87	X generáció	5	6,2	63
Baby Boomerek	10	10,2	96	Baby Boomerek	8	8,1	72
Építők	12	11,1	111	Építők	12	11,3	84
<i>Összesen</i>	<i>10</i>	<i>10,0</i>	<i>95</i>	<i>Összesen</i>	<i>7</i>	<i>7,8</i>	<i>74</i>

Legkevesebbet és legkevesebben a két fiatal generáció tagjai olvastak a lekérdezést megelőző napon, a legidősebb Építők pedig dupla annyian dupla annyit, mint a tízen- és huszonévesek. A „C” mutató az olvasásra szánt időmennyiség csökkenését mutatják. Amennyiben egy tízen-, vagy huszonéves könyvet vesz a kezébe olvasás céljából, úgy tíz perccel kevesebb időt fordít rá, mint egy évtizeddel korábban. A tőlük idősebb három generáció tagjai pedig valamennyien csaknem fél órával kevesebb időt szánnak a kikapcsolódásnak és a művelődésnek eme formájára 2010-ben, mint tették azt 10 évvel korábban. Legkevesebb időt az X generáció tölti olvasással: átlagosan egy órát (63 perc); legtöbb ideje a legidősebb korosztálynak jut olvasásra 2010-ben, átlagosan 84 percet szánnak rá a szabadidejükből.

Ugyanakkor a személyi kérdőívek adatai rávilágítanak arra, hogy az Y generáció tagjai között a vizsgált évtizedben csaknem megduplázódott azok száma, akik a lekérdezést megelőző év során legalább egy könyvet elolvastak (33%-ról 56%-ra). Hasonló tendencia figyelhető meg az X generáció tagjait illetően is, a Baby Boomerek esetében kismértékű emelkedés, az Építőknel hasonló csökkenés tapasztalható (*Függelék III. F8 ábra*). Ebben szerepet játszhatnak a kétezres években megjelenő, rendkívül népszerű – elsősorban a fiatal olvasóközönséget megcélzó – sorozatok, mint a Harry Potter könyvek, a Gyűrű trilógia vagy az Alkonyat sorozat. Ezzel összefüggésben megváltozott a műfaji preferencia is az évtized során: az olvasók között csökkent a szépirodalom népszerűsége, ezzel párhuzamosan növekedett a szórakoztató irodalom, a best-seller regények kedveltsége, különösen az Y generáció tagjai között (*Függelék III. F3, F4 ábra*). Ellentétes irányú folyamat zajlott le a legidősebb nemzedék esetében: jelentősen emelkedett

¹²⁰ 2000: N = 37 272; 2010: N = 7442.

„A” mutató, 1999/2000: $\eta^2 = 0,049$, $p < 0,00$, $F = 30,085$; 2009/2010: $\eta^2 = 0,085$, $p < 0,000$, $F = 18,147$.

„B” mutató, 1999/2000: $\eta^2 = 0,043$, $p < 0,000$, $F = 23,353$; 2009/2010: $\eta^2 = 0,077$, $p < 0,000$, $F = 14,700$.

a klasszikus irodalmat olvasók aránya, ezzel párhuzamosan csökkent a szórakoztató irodalom választása. A csekély emelkedés ellenére továbbra is alacsony szintű az érdeklődés a szakkönyvek és az ismeretterjesztő könyvek iránt, illetve visszaesett a vallási tárgyú művek iránti érdeklődés is. A mennyiségi viszonyokat vizsgálva megállapítható, hogy 10 év alatt valamennyi generáció körében csökkent az egy év alatt elolvasott könyvek száma (*Függelék II. F2, F3 táblázat*).

A *napilapok olvasása* a közéleti, aktuálpolitikai tájékozódás fontos eszköze. A vizsgált időszakban számottevő változás nem történt a generációk tagjainak újságolvasási szokásaiban. Jellemzően az idősebb nemzedék tagjai között jelennek meg nagyobb arányban újságolvasók, és az életkor csökkenésével párhuzamosan csökken az újságolvasók száma is (*Függelék III. F5, F7 ábra*).¹²¹ A hetilapok, folyóiratok olvasásánál ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg, mint a napilapok esetében: az életkor növekedésével emelkedik a magazinokat olvasók aránya. A két adatfelvétel közötti időszakban azonban egy – valamennyi generációt érintő – csökkenő tendenciát figyelhetünk meg, legnagyobb arányban a Baby Boomer generáció tagjai hagytak fel a hetilapok, folyóiratok olvasásával (*Függelék III. F6, F7 ábra*).

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy 2010-re a szabadidő eltöltésének a takarékoskodást szem előtt tartó, költségkímélő formái váltak jellemzővé, az anyagi kiadásokkal, kimozdulással, utazással járó programok esetében jelentős visszaesés tapasztalható a millenniumi évhez képest. Leginkább az otthoni szabadidő-eltöltési formák dominálnak, emelkedett a népszerűsége a különböző társas szabadidő-eltöltési formáknak, ugyanakkor tovább csökkent az olvasásra fordított idő mennyisége különösen a fiatal generációk körében.

Legaktívabb az Y generáció, szabadidejüket mozgalmasan, tevékenyen és sokszínűen töltik, sokat vannak társaságban, kirándulnak, sportolnak, szórakoznak, egy részük kultúráközvetítő intézményekbe is eljár – de már jóval kisebb arányban, mint az ezredfordulón. Szabadidő-eltöltési szokásaik az ezredfordulós X generációhoz teszik őket hasonlatossá.

Az X nemzedék házon kívüli, „eljárós” programjainak gyakorisága megfelelődött az évtized alatt, míg a Baby Boomerek generációjában csak kismértékű visszaesés történt a házon kívüli szabadidős elfoglaltságok esetében. A legfiatalabb nemzedék mellett a legidősebb az, ahol a legnagyobb mértékű változások következtek be, de ellentétes előjellel. Az Építők tagjai közül az ezredfordulóhoz képest jóval többen nyilatkoztak úgy, hogy legalább egy alkalommal voltak színházban, könyvtárban, vendégségben, sportolni, sportrendezvényen nézőként, étkeztek vendéglátóhelyen, társasjátékoztak vagy vitték el unokájukat bábszínházba vagy cirkuszba.

A szabadon választott tevékenységekkel tölthető idő mennyiségét – ahogy már korábban többször utaltam rá – számtalan tényező determinálja. Egy regressziós modell¹²² segítségével nézzük meg, hogy melyek lehetnek azok a tényezők, amelyek jelentősen befolyásolhatják a rendelkezésre álló szabadidő mennyiségét (*7. táblázat*).

121 2010-ben a két idősebb generáció a legnagyobb újságolvasó, mindkét nemzedék 63%-a válaszolta azt a felmérés során, hogy rendszeresen, heti több alkalommal is olvas napilapokat. Az X tagjai közül minden második olvassa a napi sajtótermékeket, és a legfiatalabb nemzedék tagjainak is csaknem fele (44%). Jellemzően a nyomtatott sajtót részesítik előnybe, elenyésző az interneten olvasott napilapok aránya. A két fiatalabb nemzedék tagjainak tizede választja a világhálót újságolvasás céljából, a két idősebb generáció tagjainak csupán 6, illetve 4 százaléka. Ebből a szempontból nincs jelentős különbség a nemzedékek között, 2009/2010-ben a klasszikus, nyomtatott napilapok a dominánsak.

122 A modell szignifikáns, $F=157,068$, $p=0,000$, R négyzet= $0,130$. A modellbe bevont változók magyarázatát lásd a *3.4. A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje* című fejezetben.

7. táblázat: A szabadon felhasználható idő magyarázó modellje

	B	Standard hiba	Beta	t	p
(Constant)	276,173	8,309		33,238	0
gazdasági tőke	-6,741	2,057	-0,041	-3,277	,001
kulturális tőke	32,862	2,112	0,19	15,561	,000
generációk	9,284	2,23	0,057	4,163	,000
internethasználat (1=igen)	4,677	4,635	0,014	1,009	,313
gazdasági aktivitás (1=igen)	-94,701	4,362	-0,287	-21,708	,000
tanuló státusz (1=igen)	41,962	7,235	0,081	5,8	,000
település	11,197	3,911	0,032	2,863	,004

A modellbe bevont változók közül egyedül az internethasználat nem szignifikáns, tehát a nethasználat nem befolyásolja a szabadidő mennyiségét. Legerősebb pozitív hatást a kulturális tőke mennyisége és a tanulói státusz feje ki. A tanulók átlagosan 42 perccel tudnak több időt fordítani szabadidős tevékenységre, mint a tanulmányaikat már befejezők. A kulturális tőke mennyiségének növekedése – a magasabb iskolázottság – átlagosan félórával több szabad gazdálkodású idő beosztását teszi lehetővé. A kedvezőtlen anyagi helyzet átlagosan 6 perccel csökkenti a szabadidő mennyiségét, a gazdaságilag aktívak pedig átlagosan másfél órával (94 perc) kevesebb kööttségektől mentes idővel rendelkeznek, mint az inaktívak. Az egyre idősebb generációk tagjainak csaknem 10 perccel jut több, míg a városban élőknek átlagosan 11 perccel több a szabadidejük, mint a vidéki lakosoknak.

3.3. A képernyőkön innen töltött szabadidő

A szabadidő otthoni eltöltése egyre vonzóbb lehetőséggé vált az infokommunikációs eszközök, a szórakoztató elektronika és a médiaipar fejlődése révén. Már nem csupán a „jobb híján” kategóriába tartozik a házon belüli szabadidőtöltés, reális alternatívájává vált az ún. „eljárós”, házon kívüli programoknak a technológia fejlődésével. Az elmúlt évtizedben sorra jelentek meg a háztartásokban a modern audiovizuális eszközök, melyek használatával lehetővé vált az „élményszerű” kulturális fogyasztás az otthon falai között is, tovább csökkentve a kultúráközvetítő intézmények látogatása iránti igényt. A technológiai fejlődés hatására, mely megszabja a kultúrával való találkozás végpontjait is, a fogyasztók jó része visszavonult a nyilvános közösségi

térből, és a lakásában, kényelmes körülmények között, jó minőségben kaphatja meg azt, amit keres, amit szeret (Fekete, 2014b).

Castells az „elektronikus otthonoknak” nevezett új életstílus két kritikus vonását hangsúlyozza: az otthonközpontúságot és az individualizmust. Egyrészt az európai és amerikai otthonok gyarapodó elektronikus felszereltsége növelte a kényelmet, lehetővé tette, hogy az emberek otthonuk biztonságából kapcsolatba kerüljenek az egész világgal. Megnőtt az otthon töltött idő mennyisége, és a hordozható kommunikációs készülékek lehetővé teszik, hogy az egyes családtagok időben és térben a nekik megfelelő módon szervezzék a saját dolgaikat, életüket. Az elektronika segíti és egyszerűsíti át is alakítja az egyén életvitelét, gondolkodását. A tévézés dominanciájával kapcsolatosan a két faktor hatását hangsúlyozza: a fárasztó munkanap végén a lazítás szükségességét, továbbá a személyes kulturális részvétel egyéb lehetőségeinek hiányát (Castells 2005: 437).

Magyarországon 1993-ban a tévézés ideje meghaladta a tévémentes szabadidő mértékét (Falussy 2004: 17). 1963-ban még a szabadidős ranglista harmadik helyén állt a rádiózással együttesen, átlagosan napi 10 percet fordítottak rá a férfiak és 20 percet a nők. A '80-as évektől a tévézés egyre nagyobb hányadot szakított ki a rendelkezésre álló szabadidőből, egyre több fontos aktív feltöltődési forma került fokozatosan háttérbe. Bekövetkezett a szabadidő alapvető szerkezeti megosztottsága a tévé előtt töltött időre és az összes egyéb aktív elfoglaltságra fordított időre. A tévézéssel töltött időnek az összes szabadidőn belüli aránya a férfiak esetében először 1993-ban haladta meg az 50%-ot, a nők körében már 1977-ben szombaton 54 százalék volt (I.m.:2004: 23), 2000-ben már a szabadidő 58 százalékát töltötte ki a televíziózás, 2010-ben a kötöttségektől mentes idő több mint felét (57%) valamilyen képernyő előtt töltjük (KSH, 2013b).

A két időmérleg-felvétel időpontja között extenzív és intenzív csökkenést is megfigyelhetünk: valamennyi generáció több mint 20 perccel csökkentette a napi átlagos tévézéssel töltött idejét,¹²³ de továbbra is a televíziózás jelenti a legfőbb és a legtöbb időráfordítással járó szabadidős elfoglaltságot. Legtöbb időt a legidősebb nemzedék tölti a készülék előtt, átlagosan szabadidejük 58 százalékát fordítják tévéműsorok megtekintésére 2010-ben (191 perc), korosztályuk 94 százaléka tévézett a lekérdezést megelőző napon. Az idős, magányos emberek esetében a televíziókészülék helyettesítő funkcióval bír, csökkenti a magányosság-érzetet, pótolja a társaságot, a különböző társas tevékenységeket és a személyes kulturális részvétel pótszere (8. táblázat).

123 Legnagyobb mértékű csökkenés az Y generáció esetében figyelhető meg: naponta átlagosan fél órával (35 perc) tévéznek kevesebbet 2010-ben. Az X generáció 27 perccel, a Baby Boomerek 23 perccel, az Építők 21 perccel kevesebb időt töltenek a készülék előtt szabadidejükben az ezredfordulóhoz képest.

8. táblázat: Televíziózásra vonatkozó mutatók generációk szerinti megoszlása

1999/2000				2009/2010			
Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)	Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	136	81,2	167	Y generáció	101	71,8	140
X generáció	142	86,9	164	X generáció	115	82,3	139
Baby Boomerek	173	90,7	190	Baby Boomerek	150	88,3	170
Építők	212	93,5	226	Építők	191	94	203
<i>Összesen</i>	<i>165</i>	<i>88,0</i>	<i>187</i>	<i>Összesen</i>	<i>139</i>	<i>84,6</i>	<i>163</i>

Legkevesebb időt a legfiatalabb generáció tölt tévénézésrel 2010-ben, ahogyan az ezredfordulón is, – de attól már fél órával kevesebbet – napi átlag 101 percet, azaz szabadidejük csaknem harmadát. A generáció tagjainak csaknem 30 százaléka egyáltalán nem kapcsolta be a készüléket a lekérdezést megelőzően, aki mégis megtette, átlagosan 140 percig élvezte a csatornák kínálatát. Az őket követő harmincasok több mint 80 százaléka napi átlag két órát tölt tévénézésrel, a negyvenesek és ötvenesek pedig további fél órával „emelik a tétet”, képernyő előtt töltött időt (150 perc). A két fiatalabb generáció televíziózási szokásai között nincs jelentős eltérés, a két idősebb nemzedék tagjai pedig egyre nagyobb arányban, egyre több időt töltenek a képernyő előtt.

A televíziózás hosszát, a különböző csatornák, műsorok és programok fogyasztásával töltött idő mennyiségét számtalan tényező befolyásolhatja. Egy regressziós modell¹²⁴ segítségével próbáltam meghatározni azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek hatást gyakorolhatnak a tévénézésre fordított idő alakulására (9. táblázat).

¹²⁴ A modell szignifikáns, $F=164,348$ $p=0,000$. A modell magyarázó ereje alacsony, a megmagyarázott variancia 13,6%. A modellbe bevont változók magyarázatát lásd a 3.4. *A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje* című fejezetben.

9. táblázat: A televíziózással töltött idő magyarázó modellje

	B	Standard hiba	Beta	t	p
(Constant)	135,747	5,847		23,217	,000
gazdasági tőke	-5,172	1,447	-,045	-3,573	,000
kulturális tőke	-7,660	1,486	-,063	-5,154	,000
generációk	16,362	1,569	,142	10,426	,000
internethasználat (1=igen)	-27,817	3,262	-,119	-8,528	,000
gazdasági aktivitás (1=igen)	-39,950	3,070	-,172	-13,014	,000
tanulói státusz (1=igen)	-43,229	5,091	-,119	-8,491	,000
település	3,699	2,753	,015	1,344	,179

A modellbe bevont változók közül a településtípuson kívül mindegyik szignifikánsan befolyásolja a televíziózással töltött idő mennyiségét. Legerősebb hatást gazdasági státusz és az életkor, az egyes generációkhoz tartozás fejt ki (Beta= -,172 és 0,142), az életkor emelkedésével átlagosan 16 perccel növekszik a tévénézésrel töltött idő mennyisége. Az anyagi helyzet javulásával átlagosan 5 perccel csökken a televíziózásra fordított idő, míg, ha a kulturális tőkével való ellátottság javul, 7 perccel szánunk kevesebb időt tévénézésre. Az internethasználat csaknem félórával csökkenti a tévére szánt időt, a tanulók átlagosan 43 perccel töltenek kevesebbet a készülék előtt, mint a nem tanuló státuszban lévők, az aktív keresőknek pedig 40 perccel jut kevesebb a kikapcsolódásnak erre a formájára, mint az inaktívoknak.

A szabadidőben videózással töltött idő (*Függelék II. F4. táblázat*) esetében fordított tendenciát figyelhetünk meg: az életkor emelkedésével csökken a videózásra fordított és a tevékenységben résztvevők aránya, vagyis ez a tevékenység az idősebb generációk számára meglehetősen súlytalan szabadidős forma, melynek oka lehet a készülék hiánya, a készülék működtetéséhez szükséges szakértelem hiányosságai, illetve az érdektelenség, és a széles televíziós csatornaválaszték által biztosított programkínálattal való elégedettség.

Szükséges beilleszteni a lehetséges magyarázatok sorába az internet által felerősített egyéni ízléskiegészítés szempontját. A hagyományos üzenetszórásos médiumokkal (tévé, rádió) szemben az internet lehetőséget nyújt a felhasználó számára a személyes érdeklődésének, ízlésének, az aktuális hangulatának megfelelő tartalmak kiválasztására. Ez a tájékozódási és szórakozási szabadságérzet idővel rögzül, egyfajta szokássá válik és az interneten kívüli tartalmakra is kiterjed. Ennek következtében – jellemzően a fiatalabb korosztályok tagjai – dacára a széles csatornakinálatnak, az ott elérhető filmek, szórakoztató programok tucatjainak, inkább a személyes preferenciáik alapján kiválasztott filmeket nézik meg lejátszón. Az internet szokásformáló hatásának kevésbé kitett idősebb generációkat a szórakozásnak ez a specifikus variánsa csekély mér-

tékben érinti, ennek megfelelően legtöbb szabadidőt a legfiatalabbak töltik ily módon, csak az Y generáció esetében haladja meg a napi átlag 10 percet („A” mutató) a videózással töltött idő.

A televízió-központú, egysíkú szabadidő-struktúrát kezdte el árnyalni a számítógépek és az internet megjelenése a háztartásokban az ezredfordulót követően. 2000-ben a magyar háztartások internetpenetrációja – a különböző kutatási adatokat figyelembe véve – 18–20 százalék közötti volt,¹²⁵ 2010-ben már a 14 évnél idősebb lakosság 53 százaléka internetezett (NMHH, 2012). Megoszlásuk egyenlőtlen a különböző társadalmi csoportokban: a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és az idősek között alacsonyabb a nethasználók aránya. A hozzáférés dimenziójában értelmezett digitális egyenlőtlenség esetében alacsony penetrációs szint mellett nagyobb társadalmi különbségek mutatkoznak, mint nagyobb elterjedtség esetén, de a különbségek így is tisztán ki-rajzolódnak (Angelusz et. al, 2004: 311). 2000-ben a háztartások 14 százaléka birtokolt személyi számítógépet, majd lassú növekedés után beindult a bővülés trendje, és a háztartások komputeres ellátottsága 2010-re az ötszörösére emelkedett, már a megkérdezettek 71 százaléka számolt be számítógép tulajdonlásról, amikor is újabb IKT-eszközök váltak elérhetővé: okostelefon, tablet, e-könyv olvasó, internetezésre alkalmas televízió és játékkonzol, amelyek tovább színesítették és szélesítették a felhasználók médiafogyasztási és szabadidő eltöltési lehetőségeit.

Az ezredfordulón végzett időmérleg-vizsgálat során a válaszadók 11 százaléka számolt be arról, hogy van számítógépe, 9 százalék nyilatkozott úgy, hogy jelenleg nincs neki, de szeretne. A mintába került háztartásfők 76 százaléka azt az álláspontot képviselte, hogy nincs a háztartás tulajdonában számítógép, és nem is akarja, hogy legyen (*Függelék II. F5.táblázat*).¹²⁶ Az információs társadalomtól, a számítógépektől való távolmaradás okait a penetrációs időszak kezdetétől fogva számos külföldi és hazai kutatás igyekezett feltárni. A válasz meglehetősen komplex, számos egyéni és társadalmi szintű tényező befolyásolja azt, hogy kiből lesz használó és ki az, aki elzárkózik a technológiától. A döntés hátterében nem feltétlenül anyagi korlátok vagy a felhasználói tudásban manifesztálódó hiányosság áll. Amerikai kutatók „digitális választásnak” (*digital choice*) nevezték el a jelenséget, amikor az egyén – a hozzáférési feltételek birtokában – a tudatos nem-használat mellett dönt (Galács-Ságvári, 2008: 38). A társadalmi-gazdasági jellemzők mellett az egyéni, pszichológia jellegű változók szerepére is érdemes odafigyelni, amely részben a belső ösztönzők, részben pedig a félelmek, gátak összességéből áll össze. Beckers és társai (2008) az ún. számítógép-szorongást (*computer anxiety*) vizsgálták, a számítógép használatkor jelentkező szorongást és nyugtalanságot (idézi Székely, 2009).

A számítógép birtoklását, illetve a jövőbeni vásárlással kapcsolatos attitűdöt szignifikánsan meghatározza a háztartásfő életkora, tehát az egyes kommunikációs generációkhoz tartozás,¹²⁷ továbbá az iskolázottság és a gazdasági státusz. A millenniumi évben a Baby Boomer generáció háztartásainak csaknem ötöde használ számítógépet, őket követi az X nemzedék tizede. A legidősebb generáció tagjai a leginkább elutasítók az információs társadalommal és eszközeivel szemben, csupán 3 százalékuk háztartásában van számítógép, és ami hangsúlyos: 91 százalékuk úgy nyilatkozott, hogy nem is tervezi a jövőbeni vásárlást (*10. táblázat*).

125 Forrás: <http://ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2003/3/peterfi2.html> (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)

126 1999/2000 időmérleg: $N = 11\ 000$. A számítógép-használatra vonatkozó kérdéseket a háztartásfőknek tették fel.

127 A megkérdezett háztartásfők csaknem ötöde (18%) tartozik az X generációba, 38 százalékuk a Baby Boomer nemzedék tagja, 44 százalék az Építőké.

10. táblázat: Személyi számítógép generációk szerinti megoszlása 1999/2000-ben (%).¹²⁸

Van-e személyi számítógépe? 1999/2000	X generáció	Baby Boomerek	Építők
nem válaszolt	5	4	4
van	12	19	3
nincs, de akar	15	13	2
nincs és nem is akar	68	64	91
összesen	100	100	100

A számítógép-tulajdonosok harmada diplomás (33%), csaknem ötöde szakiskolát, szakmunkásképzőt végzett, 38 százalékuk érettségizett. Az alapfokú végzettséget elért háztartásfők csupán 5 százaléka használ számítógépet, ők a legelutasítóbbak az informatikai eszközökkel szemben, sőt, 41 százalékuk nem akar számítógépet vásárolni a jövőben sem. Legdinamikusabbnak a szakiskolát, szakmunkásképzőt végzettek mutatkoznak, 38 százalékuk jelenleg nem rendelkezik komputerrel, de ezen az állapoton változtatni kíván a jövőben (*Függelék II. F6. F7.táblázat*).

Szignifikáns összefüggés mutatkozik a háztartásfők gazdasági aktivitása és az információs társadalomba való bekapcsolódása között is. A számítógép-tulajdonos háztartásfők döntő hányada gazdaságilag aktív, alkalmazásban áll (65%), csaknem ötöde vállalkozó (nem a mezőgazdaságban). A nem foglalkoztatott nyugdíjasok mutatnak legnagyobb arányban negatív attitűdöt az új technológia iránt, felének (53%) jelenleg nincs számítógépe és nem is kíván változtatni ezen a helyzeten (*Függelék II. F8.táblázat*).

A megkérdezett háztartásfők által birtokolt személyi számítógépeknek csupán tizede (13%) csatlakozott az internetre a millenniumi évben, döntően a felsőfokú végzettségű családfőké (52%). A számítógép tulajdonosok fele elsősorban munkavégzésre használta a gépét (52%), harmada tanulásra (29%), illetve 16 százalékuk számára volt elsődleges a számítógépes játékok használata. Az ezredfordulón a mintába került háztartásfők csupán 1 százaléka preferálta az internetezést és a levelezést, mint elsőként végzett tevékenységet (*Függelék III. F9. ábra*).

Az ezredfordulón háztartásukban számítógépet használó családfők ismervei megfelelnek a diffúziós vizsgálatok által „korai adaptálókként” (Rogers, 1995, Desewffy et.al, 2005, vö. Rigler,2005) meghatározott kategória jellemzőinek: magasabb iskolai végzettségűek, magas státuszúak, a technológiával kapcsolatos attitűdjeik pozitívok.

128 (Cramer's V:0,228; p.<0,000)

3.3.1. Képernyőkön innen – az ezredfordulón túl

Az információs társadalomtól távol tartó materiális és kognitív gátak¹²⁹ jelentős része egy évtized alatt leomlott, a 2009/2010-es időmérés-felmérés során a mintába bekerültek több mint fele (53%) használt már számítógépet, a háztartások 62 százaléka birtokol komputert.¹³⁰ Mindez azt a következtetést implikálja, hogy lezajlott a 2002-ben elnapolt digitális forradalom (Dessewffy et.al, 2005: 28), a „rogersi” „korai adaptálókhoz” csatlakozott a „korai többség” és a „kései többség” egy kisebb része is; a normál növekedési S-görbe kezdeti szakaszáról feljebb rugaszkodtunk a „derekáig”.¹³¹

11. táblázat: Generációk számítógép-használati megoszlása 2009/2010¹³² (%)

	Szokott számítógépet használni?		összesen
	nem	igen	
Y generáció	10	90	100
X generáció	25	75	100
Baby Boomerek	50	50	100
Építők	72	28	100

Az időmérés adatai alátámasztják azt a tézist, hogy a digitális egyenlőtlenség elsődleges magyarázó faktora az életkor (Csepeli-Prazsák 2010b: 10), az idős és fiatal generációk komputerhasználata generációs szakadék meglétét mutatja. Az Y generáció tagjainak csupán tizede nem használja a számítógépet (vö. 11. táblázat), míg a legidősebb Építők nemzedékének csaknem háromnegyede (72%). A generációk sorában visszafelé haladva szabályos ritmust követve emelkedik a nem használók aránya, az X nemzedék negyede, a Baby Boomerek fele marad távol a számítógéptől és mindazoktól a lehetőségektől, amelyeket használata nyújtani képes.

129 World Internet Project 2003-as felmérésében vizsgálták a kutatók, hogy *milyen tényezők gátolják* az embereket, hogy bekapcsolódjanak az információs társadalomba. Az adatok alapján elkülönítették a *materiális gátakat*, amelyek a számítógép hiányát és túlzott drágaságát hangsúlyozzák, illetve a *kognitív gátakat*: ahol a válaszadók arra hivatkozva maradnak távol az információs társadalomtól, hogy a számítógép „nem érdekli”, „nincs rá szüksége”, illetve „nem ért hozzá” (Dessewffy–Rét 2004: 336).

130 N=4.442.

131 2010-ben a magyarországi háztartások kétharmadában van valamilyen számítógép (asztali, hordozható), illetve a háztartások több mint fele (60%) eléri az internetet. 2010-ben a lakosság 70%-a már használt életében számítógépet, 68%-a használt már életében internetet. A háztartások IKT-eszközökkel való ellátottságát a következő tényezők befolyásolják alapvetően: gyermekkorúak jelenléte a háztartásban, jövedelmi viszonyok, életkor és iskolai végzettség. A jövedelmi helyzet javulásával nő a háztartások IKT-eszközökkel való ellátottsága, A 16-24 év közöttiek infokommunikációs eszközhasználata kiemelkedő, míg a 64 éven felüliek jellemzően távol maradnak az új technológiák kínálta lehetőségektől. 2010-ben az alapfokú végzettségűek 42, a felsőfokú végzettségűek 89%-a használt számítógépet. (KSH, 2011a).

132 N= 8.245. A számítógép-használat és a generációk közötti Pearson korrelációs együttható értéke 0.389, azaz egy közepes erősségű pozitív (lineáris) kapcsolat van a változók között.

A számítógép használatával azonos ritmust mutat az internethasználat is (12. táblázat): legaktívabb használók az Y generáció tagjai (86% használja a világhálót), őket követi az X generáció, csupán harmaduk nem szokott internetezni szabadidejében; a Baby Boomerek több mint fele (54%) marad távol az információs társadalomtól, és legkevésbé a legidősebb Építők „gabalyodtak bele” a hálóba 75% nem nethasználó.

12. táblázat: Generációk internethasználat, 2009/2010 (%)¹³³

Generáció	Szokott internetet használni?			Összesen
	nem	igen, önállóan	igen, segítséggel	
Y generáció	13	86	1	100
X generáció	29	69	2	100
Baby Boomerek	54	44	2	100
Építők	75	24	1	100

A két fiatal generáció esetében az internetezés bekerült a napi tízperces átlagot meghaladó tevékenységek közé (23 és 12 perc időtartammal), a két idősebb nemzedék tagjai szabadidejük csekély hányadát töltik csupán a monitor előtt (napi átlag 6, ill. 5 percet). A használat intenzitásában nincs számottevő különbség a generációk között, aki felcsatlakozott a világhálóra, átlagosan másfél órát ott is töltött (13. táblázat, lásd „C” mutatók).

13. táblázat: Internetezés generációk szerinti megoszlása, 2009/2010¹³⁴

Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	23	22,9	100
X generáció	12	13,4	89
Baby Boomerek	6	7,7	81
Építők	5	5,5	97
Összesen	11	11,8	92

A nemzedékek internethasználatban megfigyelhető különbségek szignifikánsak. Az érdeklődés és igénykielégítés mögött generációs és szociokulturális különbségek húzódnak meg, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a használat egyenlőtlenségeit, a „hasznos használatban” megmutatózó különbségeket sem. A felhasználók online térben végzett tevékenységének minőségbeli különbségeit meghatározza a technikai apparátus, amely révén a használók hozzáférnek

¹³³ N=7.300

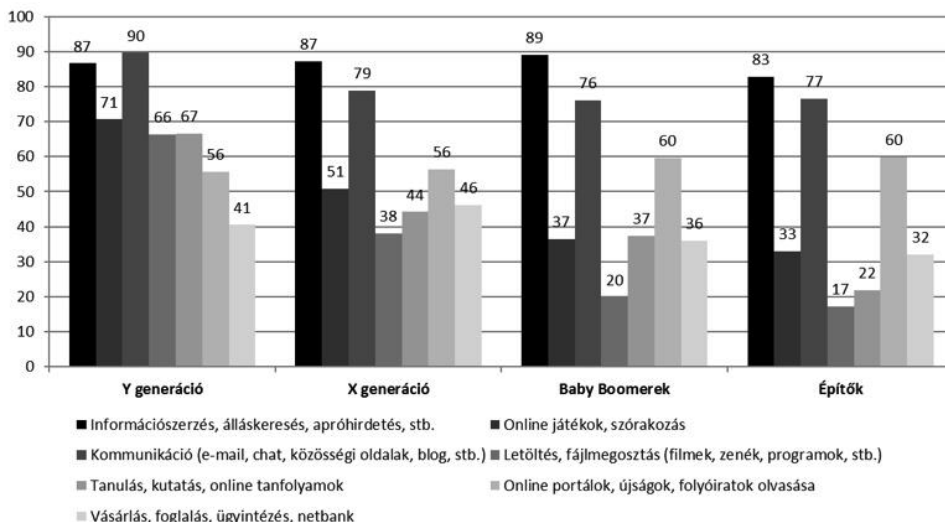
¹³⁴ N=4.201 „A” mutató: $\acute{e}ta = 0,169, p < 0,000,$

$, F = 72,947.$ „B” mutató: $\acute{e}ta = 0,190, p < 0,000, F = 93,293.$ „C” mutató: $\acute{e}ta = 0,108, p < 0,016, F = 3,445.$

az internethez, a használat autonómiája, illetve a képességek és készségek terén megmutatkozó különbségek (DiMaggio-Hargittai, 2001).

Az információhoz való hozzájutás és a kommunikáció áll első helyen valamennyi generáció internetes gyakorlatában, tehát az információéhség kielégítésében nem tapasztalható jelentős különbség a nemzedékek között (7. ábra). A személyes kommunikáció, a kapcsolatteremtés különböző online változataiban az Y nemzedék a legaktívabb, 90 százalékuk használja ki az internet nyújtotta lehetőségeket. A többiek kissé lemaradva követik a fiatalokat, de valamennyi generáció tagjainak több mint háromnegyede használja az online kommunikáció különböző formáit.

7. ábra: „Mire használja az internetet?” – a generációk nethasználati gyakorlata, 2009/2010 (%)¹³⁵

Lépcsőzetes csökkenést figyelhetünk meg a generációk internetes gyakorlatában a tanulás és önképzés terén. A formális és informális oktatásban való részvétel korábbi időszakokra jellemző életkori határai fellazultak az oktatási expanzió hatására, egyre többen ültek be felnőttként újra az iskolapadba, a „lifelong learning” életszemléletet egyre inkább magukévá tették az idősebb generáció tagjai is. A paradigmaváltás hatása mutatkozik meg abban is, hogy a legidősebb generációnak is több mint ötöde (22%) használja a hálót tanulásra, önképzésre, illetve a Baby Boomerek több mint harmada (37%). Legaktívabbak a legfiatalabbak a tanulásban és kutatásban (67%), ami arra vezethető vissza – ahogy már korábban is utaltam rá –, hogy közöttük a legmagasabb a tanulók aránya.¹³⁶ Számukra az internet nyújtotta lehetőségek ki nem merülő kincsbányát jelentenek. Az X generáció tagjainak csaknem fele (44%) használja a netet tanulási célokra, noha csupán tizedük tanuló.¹³⁷ Esetükben az önképzés, a folyamatos fejlődés, a gyorsan változó világgal való lépéstartás kényszere, az online tanfolyamokon való részvétel lehet hangsúlyos.

¹³⁵ N=4.201

¹³⁶ A mintába került Y generáció tagok 47%-a tanuló, az X generáció tagjainak 11, a Baby Boomerek 3%-a tanuló státuszú.

¹³⁷ Az adatfelvétel során munkaerőpici státuszként a „tanuló”-t jelölte meg.

Markáns különbségeket mutat az online játék, a szórakoztató elektronika internetes változatainak használata, továbbá a filmek, zenék és programok letöltése. Az idősebb generációk felé haladva fokozatosan csökken a játékos kedvűek aránya, a legfiatalabbak csaknem háromnegyede (71%) választ az online játékok széles kínálatából, az X generációból minden második, a két idősebb nemzedék tagjainak valamivel több, mint harmada preferálja a szórakozás online formáit (37 és 33%).

Letöltés és a fájlcsere esetében hangsúlyos különbség mutatkozik a generációk nethasználati gyakorlatában: ez az a tevékenység, ahol árok húzódik a fiatal és az idősebb nemzedékek között, mivel az a terület, ahol megalapozottabb felhasználói tudás szükséges, amely az idősebb generációk tagjainak kevésbé sajátja. A filmek, zenék és különféle programok letöltése iránt az idősebb generációk csekély érdeklődést tanúsítanak (17 és 20%), a harmincasoknak is csupán 38 százaléka él ezzel a lehetőséggel.

Az online hírfogyasztás, az újságok és folyóiratok, hírportálok olvasása az a terület, ahol a két idősebb generáció megelőzi a két fiatalabbat (60% vs. 56%). Ebben szerepet játszhat a meghatározó közösségi oldalak (Facebook, Twitter, stb.) „közösségi hírszolgáltatóvá” válása. Noha eredetileg nem azzal a céllal indultak, hogy napi aktuálpolitikai, közéleti, sport, művészet stb. hírek platformjává váljanak, a nagy hírszolgáltatók (újságok, televíziós csatornák) regisztrációja és jelenléte, folyamatos tartalomfrissítése a közösségi oldalakon megváltoztatta a friss hírekhez, információkhoz való hozzájutás gyakorlatát, sok felhasználó számára szükségtelessé téve az egyes hírportálok külön felkeresését. Szükséges kiemelni továbbá azt is, hogy a fiatal generációk tagjai számára elsődlegesen az a hír, ami a Facebook-on megjelenik, amit sokan lájkolnak és osztanak, vagy amin tömegesen háborodnak fel – ezzel párhuzamosan a hír validitása sokadrangú kérdéssé vált. Ezzel szemben az idősebb korosztályok érdeklődése és figyelve konzervatív „hírszocializációjuk” okán a hírek, információk előállításával és szolgáltatásával hivatásszerűen foglalkozó médiumok, neves és/vagy megszokott sajtótermékek online verziója felé fordul inkább.

Az *e-commerce* jellegű tevékenységekre leginkább a harmincasok használják az internetet (46%), illetve a két idősebb generáció tagjainak több mint harmada él az online ügyintézés lehetőségével (vö. Pintér, 2005: 155). A netbank és az online vásárlás az Y generáció által legkevésbé használt alkalmazás (41%), amely összefüggésben állhat azzal, hogy csupán harmaduk aktív kereső (34%), ezért a különböző online pénzügyi szolgáltatások és internetes pénzköltési lehetőségek korlátozottan elérhetőek, ill. érdekesek számukra.

A legfiatalabb generáció tagjai használják ki legegyszerűsebben az internet nyújtotta valamennyi felsorolt lehetőséget, internethasználatuk sokszínű és változatos. A komolyabb felhasználói tudást igénylő programok és a társadalmi tőkét növelő alkalmazások használata, az online játék-, és szórakozásközpontú élményvilág keresése jellemző a generációra. Az X generáció „teljesítménye” hozzájuk képest hullámzóbb, kevésbé koncentrált a játékokra és a szórakozásra, inkább a kényelmes ügyintézés és a validált, professzionális tájékozódás és tájékoztatás iránti igény meghatározó a használatukban.

A két idősebb generáció nethasználati gyakorlata igen hasonló: jellemzően praktikus, a kommunikáció szóbeli és írásbeli változatát előnyben részesítő, kevésbé szórakozásközpontú

preferenciákat tükröz, amelyhez nem feltétlenül szükséges megalapozott, sokrétű felhasználói tudás. Ugyanakkor látni kell, hogy a szabadidős célú számítógép- és internethasználat hozzájárul azoknak a normáknak, szokásoknak a feloldódásához, amelyek szabályozzák a különböző életkorúak tevékenységeit. A játék alapvetően a gyermekkorhoz kötődik, azonban az online játékok elterjedése, népszerűvé válása hozzájárult ahhoz az általánosan elfogadott jelenséghez, hogy felnőtt- és időskorban is egyre természetesebb szabadidős elfoglaltsága az egyénnek, ha játszik. A játék segít a számítógép-használat fortélyainak elsajátításában is elsősorban a gyermekek és fiatalok esetében. Egy-egy népszerű játék megismerése, kipróbálása iránti vágy oda vezethet, hogy elsajátítja a szükséges technikai, felhasználói ismereteket is. Az idősebb generációk esetében ez nem számottevő motiváció.

3.3.2. Internethasználat és kultúrafogyasztás

Az internethasználat és a kultúrafogyasztás összefüggéseit vizsgálva az empirikus vizsgálatok rámutattak, hogy az internetet használók nem látnak ellentmondást az online és az offline térben létező kultúra között, illetve minél szélesebb kultúrafelfogásban gondolkodik valaki, annál kevésbé látja az internetet negatív kulturális ágensként (Csepeli–Prazsák, 2008: 470). A témához kapcsolódó kutatások¹³⁸ kiemelték, hogy a kultúrához köthető viselkedésformák döntő mértékben az internetezők körében fordulnak elő, azonban az internetezés önmagában nem segít abban, hogy az egyén minden előzmény nélkül aktív kultúrafogyasztóvá váljon. A világháló csupán abban tud segíteni, hogy felerősíti a már eleve meglévő kulturális velleitásokat.¹³⁹ Az internet nem varázspálca, nem tudja eltüntetni a társadalmi egyenlőtlenségeket sem. „Az internet a jelek szerint nem orvosság a szegénységre, de gazdagabbá teheti azokat, akik gazdagok” (Csepeli–Prazsák, 2010a: 157).

A fenti megállapításokat támasztják alá a következő ábrák is. Az internethasználók szabadidős aktivitási mintázata egy kissé elszabott ujjú T-shirt-re emlékeztet, ahol a nyakkivágás, azaz a legritkábban végzett tevékenység a vallásgyakorlás, illetve a civil vagy politikai szervezetnél végzett önkéntes munka, a társas szabadidőtöltés pedig az a tevékenységtípus, ami kiölti a T-shirt és a szabad-felhasználású idő számottevő részét (8. ábra).

Ezzel szemben az internetet nem használók (9. ábra) szabadidős struktúrája számottevően szűkebbre szabott, a barátokkal közös programoknál és a vendégeskedésnél csúcsosodik ki. Meghatározó különbség a két csoport között a magas kultúrát közvetítő intézmények látogatásában mutatkozik: operába, múzeumba, kiállításra és színházba háromszor-négyszer gyakrabban járnak az internetet használók, mint a nem használók.

A nem használók a szabadidőtöltés otthonközpontú, technikai eszközöktől jóval kevésbé függő, anyagi kiadással kevésbé terhelt változatait preferálják, ezekben a tevékenységformákban

¹³⁸ 2008-ban a Szonda Ipsos által végzett Nemzeti Médiaanalízis, vagy a 2008 októberében és novemberében a Magyar Tudományos Akadémia keretében működő Politikai Tudományok Intézetében Érték- és Kultúrakutató Műhelye végzett kutatást személyes lekérdezéssel, a Szonda Ipsos közreműködésével.

¹³⁹ Vö: Csepeli–Prazsák 2008 és 2010a.

(gyermekkel, unokával való játék, kertészkedés, hobbiállattal törődés), ill. a vallásgyakorlásban jóval aktívabbak, mint az internethasználók. A szabad felhasználású idő legszimplább, legolcsóbb, legkevésbé „fáradalmas” felhasználása jellemző rájuk. Mindebben szignifikáns szerepet játszik az életkor, az internetet nem használók döntő többsége a két idősebb generáció tagjai közül kerülnek ki, akik alapvetően egy kevésbé mozgalmas, a lakás köré szerveződő, fizikai kondíció által is determinált életvitelt élnek; azonban ne feledkezzünk meg arról, hogy az Y és az X generáció tagjainak összességét tekintve egy jelentős hányada (az X generáció harmada, az Y tizede) szintén nem internethasználó 2010-ben.

8. ábra: Az internethasználók szabadidős tevékenységszerkezete a lekérdezést megelőző évben, 2009/2010¹⁴⁰

9. ábra: Az internetet nem használók tevékenységszerkezete a lekérdezést megelőző évben, 2009/2010 (N = 3807)

140 N=4.438

A kultúráközvetítő intézmények látogatása, a kultúrafogyasztási gyakorlat a nem használó csoport esetében a „kultúrsivatag” kifejezéssel jellemezhető. Azaz megállapíthatjuk, hogy az internethasználat megléte vagy hiánya szignifikáns összefüggést mutat a kultúrához köthető különböző tevékenység típusok választásával, illetve nem választásával.

3.3.3. Időfelhasználási különbségek az internethasználat függvényében

Az internetet használók és az internetet nem használók időfelhasználásának különbségeit vizsgáló varianciaanalízis eredménye (14. táblázat) nem támasztja alá azokat az elsősorban az elterjedés korai szakaszához köthető, az internet társadalmi dimenzióit vizsgáló elméleteket, amelyek a felhasználók elmagányosodását, izolálódását, a társadalmi tőkékük mennyiségének csökkenését, társas kapcsolataik beszűkülését feltételezték.¹⁴¹ Sőt, az időmérleg-kutatás eredményei ennek éppen az ellenkezőjét mutatják.

14. táblázat: Az internethasználók és a nem használók csoportjának időfelhasználási átlagai, 2009/2010 (N = 8391)

	Internet- használók (perc)	Internetet nem hasz- nálók (perc)	F-stat.
I. Társadalmilag kötött tevékenységek	479	389	42,089
II. Fiziológiailag kötött tevékenységek	696	757	14,862
III. Szabadon végzett tevékenységek	271	299	6,661
Tévézés	114	183	194,715
Könyvolvasás	8	7	9,16
Szabadidő társas eltöltése	91	82	50,978
Újság, folyóirat olvasása	11	16	106,538
Vendégeskedés	6	7	13,456
Tanulás, önképzés	46	14	721,024
Sport, séta, kirándulás	17	13	51,300
Társas szórakozás (kártya, társasjáték stb.)	6	3	88,025
Hány könyvet olvasott az elmúlt 1 év során?	7,91*	7,4*	

* Az összefüggés nem szignifikáns (*t*-próba).

141 Vö.: Slouka elmélete szerint az online megélt élet könnyű menekülési lehetőséget kínál a való élet problémái elől; Wolton szerint az internethasználat növeli a magányosságot, az elidegenedettséget és depresszió kialakulásának esélyét (Castells 2005: 470). Norman Nie és Lutz Erbring a 2000-ben megjelent tanulmánykötetében emellett érvelt, hogy az internet izolálja a felhasználókat, kiszakítja őket a társadalmi hálózatokból, mivel a használat következtében kevesebbet érintkeznek családtagjaikkal, barátaikkal, közösségükkel. Az internet fogja bevégezni azt a közösségromboló folyamatot, amit a televízió és az autók megkezdték (Nie és Erbring 2000). Továbbá: Gershuny 2002, Kraut et al. 1998, Pronovost 2002.

Az internethasználók csoportját – ahogy már többször utaltam rá – döntő többségükben a két fiatal generáció tagjai alkotják, akik szabadidejükben élénk társasági életet élnek, gyakran időznek baráti, családi körben – ezen a gyakorlatukon nem változtatott a háztartásokban megjelenő számítógép és az internet sem. Átlagosan 9 perccel fordítanak több időt társasági életre, mint az információs társadalomtól távol maradók. Több időt töltenek a társas szórakozás különböző formáival, kártyával, társasjátékkal is, illetve többet kirándulnak, több időt töltenek szabad levegőn sétával és többet sportolnak. A vendégeskedés esetében minimális különbség van a két csoport között, ahogy a könyv olvasás terén is (8, ill. 7 perc átlagosan). Ettől számottevőbb a differencia az újság- és folyóirat-olvasás területén, amelyre az internetet nem használó csoport szán több időt, átlagosan 16 percet, szemben az internethasználók 11 percével. Átlagosan fél órával töltenek több időt tanulással és önképzéssel is a használók, ami döntő mértékben a tanulói státusz következménye, illetve több mint egy órával kevesebbet tévénéznek, mint a nem használók. Ahogy már korábban is láthattuk, elsősorban az internettől távol maradó idősebb generáció szabadidejében van kiemelt szerepe a televíziózásnak, mely a társaságot nem igénylő időtöltési formák közül a legkönnyebben elérhető és legnépszerűbb.

A három fő tevékenységi kategóriát tekintve jelentős különbség figyelhető meg a két csoport között 2009/2010-ben: társadalmilag kötött tevékenységre, azaz jövedelemszerző tevékenységre, tanulásra, a család ellátására másfél órával több időt fordítanak az internethasználók, ami az életkoruk, a generációs tagságuk és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük következménye elsősorban. Alvásra, étkezésre, higiéniai szükségleteik kielégítésére egy órával kevesebb időt szánnak az internethasználók, illetve szabadon végzett tevékenységekkel is fél órával kevesebb időt tudnak tölteni, mint az internetet nem használók, viszont azt sokkal aktívabban, tudatosabban, színesebben és élmény-orientáltabban teszik.

A generációk közötti szakadék az információs társadalomban való részvétel esetében rajzolódik ki élesen. Az egyre korosabb generációk felé haladva ritmikusan emelkedik a számítógépet és internetet nem használók aránya. A penetráció a legfiatalabbak esetében a legmagasabb és a legidősebb Építők generációjánál a legalacsonyabb. Az internetet nem használók nem csupán az információs társadalom által nyújtott lehetőségekből zárják ki magukat, de a szabadidő-struktúrájuk is számottevően szegényesebb, egyhangúbb, a kulturális életbe való bekapcsolódásuk minimális.

A szabadidő eltöltése a televízió köré koncentrálódik továbbra is, ezen a gyakorlaton a számítógép és az internet megjelenése a háztartásokban a felmérés időpontjáig nem változtatott számottevően. A számítógépek és az internet a legerősebb hatást az Y generáció szabadidő-felhasználására gyakorolja, a tízen- és huszonévesek esetében az internetezés bekerült a napi átlagos 10 perccel meghaladó tevékenységek közé.

3.4. A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje

A szabadidőtöltés mintázatát, a kulturális preferenciák alakulását logisztikus regressziós modell segítségével próbálom megmagyarázni. A modellben szerepet kapó változók a generációs tagság, a kulturális tőke, a gazdasági tőke, a lakóhely jellege, valamint az internethasználat. A modell felépítésével azt vizsgálom, hogy a klasszikus kultúra színtereinek látogatása a modellbe beemelt változók által meghatározott-e, vagy más tényezők állnak a preferenciák kialakulása mögött.

Mindenekelőtt szükséges tisztázni a kulturális tőkét és az anyagi státuszt, a gazdasági tőkét reprezentáló mutatók alkotóelemeit. A Bourdieu által nemzetközileg ismertté tett, a különböző kulturális kompetenciákat összegyűjtő fogalom szoros kapcsolatban áll az egyén által preferált szabadidős tevékenységek minőségével és mennyiségével. Az egyén birtokában lévő kulturális tőke nagysága alapvetően befolyásolja a szórakozás, a művelődés, a pihenés, a feltöltődés és kikapcsolódás választott formáit. A kulturális tőkét megtestesítő mutatót két változó felhasználásával hoztam létre: az iskolai végzettség (intézményesült kulturális tőke) és a könyvolvasással töltött idő (inkorporált kulturális tőke)¹⁴² aránya alkotja az indexet.

A modell felépítése során nem tekinthetünk el attól az alapvető meghatározottságtól, amelyet az anyagi helyzet, a jövedelm testesít meg. Az egyén szabadidejében viszonylagos szabadsággal választhatja meg elfoglaltságait, hiszen a döntés szabadságát számos tényező korlátozhatja, mint például az életkora, az egészségügyi állapota és/vagy az anyagi lehetőségei. A gazdaság tőkét mérő változót három dimenzió mentén, főkomponens segítségével építettem fel: a háztartás havi nettó jövedelme, a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel¹⁴³ való ellátottsága és megtakarítása¹⁴⁴ képezik a mérőszámot. További magyarázó változók a település típusa, ahol a megkérdezett él,¹⁴⁵ és az internethasználat¹⁴⁶. A modell függő változójaként a klasszikus kultúrafogyasztás bináris változóját¹⁴⁷ határoztam meg.

Első lépésként vizsgáljuk meg azt, hogy milyen hatással van a magas kultúra fogyasztására a kulturális és gazdasági tőke birtoklása, a lakóhely jellege és az egyes generációkhoz tartozás ténye (15. táblázat). A modellbe bevont valamennyi változónak önálló szignifikáns hatása van (Függelék, F10.táblázat), a modell magyarázó ereje jónak tekinthető.¹⁴⁸

142 Bourdieu, 2004: 124.

143 A figyelembe vett tartós fogyasztási cikkek a következők: automata mosógép, mikrohullámú sütő, mosogatógép, színes televízió, DVD lejátszó, mobiltelefon (feltöltős és előfizetéses), fagyasztóláda, légkondicionáló, személyi számítógép, másik lakás, nyaraló.

144 A háztartás rendelkezik-e egy havi összjövedelemnél nagyobb összegű megtakarítással?

145 1= város, 0=nem (város) dummy változók

146 1=internethasználó 0=nem (internethasználó) dummy változók

147 A kiemelt tevékenységek végzésére vonatkozó KIEMT19-20 (színházban, múzeumban, komolyzenei hangversenyen, operában volt-e) változókból képzett dummy változó.

148 Hosmer and Lemeshow Test $p=0,000$, Chi-négyzet=49,317, Nagelkerke R négyzet=0,24, azaz a magyarázó változók kombinációja 24%-át magyarázza meg a függő változó varianciájának.

15. táblázat: A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje

	B	Standard hiba	Wald	p	Exp(B)
Kulturális tőke	,594	,032	338,316	,000	1,811
Gazdasági tőke	,589	,031	367,867	,000	1,802
Generáció			94,804	,000	
Generáció (Y)	,700	,093	57,212	,000	2,014
Generáció (X)	,142	,085	2,813	,094	1,152
Baby Boomer	-,062	,084	,548	,459	,940
Város (1=igen, 0=nem)	,766	,066	134,156	,000	2,150
Constant	-1,776	,084	449,350	,000	,169

Az adatok alapján elmondhatjuk, hogy a gazdasági tőke, a város és a generációk változókat kontroll alatt tartva a kulturális tőke csaknem kétszeresére (1,811) növeli a magas kultúra fogyasztásának esélyét. A gazdasági tőke hatása (1,802) minimálisan kisebb csupán a kulturális tőke befolyásánál. A városi lakóhely több mint kétszeresére (2,150) növeli a klasszikus kultúra fogyasztásának lehetőségét – azaz továbbra is a településtípus a legerősebben determináló tényező a magas kultúrához való hozzájutást illetően. A modellben a legidősebb, az Építők generációja a kategoriális változó, vagyis hozzájuk hasonlítjuk a többi nemzedéket. A legfiatalabb generáció szignifikánsan különbözik a legidősebbektől, a klasszikus kultúrafogyasztás esélyét több mint kétszeresére növeli, ha az egyén az Y nemzedék tagja, míg a másik két generáció, azaz az X és a Baby Boomer nem különbözik a legidősebbtől a magas kultúra fogyasztását illetően. Ez az eredmény alátámasztja a Függelék III. F2. ábráján tapasztaltakat.

Ha a modellbe kategoriális változóként beemeljük az internethasználatot,¹⁴⁹ akkor megmarad a kulturális tőke jelentős hatása, másfélszeresére (1,66) növeli a klasszikus kultúra fogyasztásának esélyét, ahogyan a gazdasági tőke (1,49) birtoklása is (16. táblázat). A városi lakóhely kétszeres esélyt biztosít a magas kultúra elérésére, a kornak nincs szignifikáns hatása. A modellben messze kiemelkedik az internethasználat szerepe, hiszen az internetet használói között – a nem használókhoz viszonyítva – csaknem négyszer (3,869) nagyobb eséllyel találunk szabadidős programként a magas kultúrához sorolható eseményeket, tevékenységeket választókat.

¹⁴⁹ 1=igen (használó), 0=nem (használó), Nagelkerke R négyzet=0,28, Hosmer and Lemeshow Test p=0,001, Chi-négyzet:27,468.

16. táblázat: A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje II.

	B	Standard hiba	Wald	p	Exp(B)
Kulturális tőke	,510	,033	239,177	,000	1,666
Gazdasági tőke	,404	,032	157,676	,000	1,498
Internethasználat (1=igen)	1,353	,077	305,045	,000	3,869
Generáció	,023	,033	,490	,484	1,023
Város	,667	,067	98,005	,000	1,949
Constant	-2,470	,126	384,816	,000	,085

Ha egy modellbe vonjuk be a két tőkefajtát, az internethasználatot, a generációkat és kategoriális változóként a települést emeljük be – ¹⁵⁰akkor a modell magyarázó ereje kissé javul¹⁵¹ – változatlanul erős marad a kulturális és gazdasági tőke hatása a klasszikus kultúrafogyasztás esélyeire (17. táblázat). A generációk sorában előre haladva enyhén emelkedik az esélye annak, hogy a magas kultúrát előnyben részesítőre bukkanunk (1,003), az információs társadalomtól való távolmaradás pedig csaknem negyedével csökkenti a magas kultúra fogyasztásának esélyét. A fővárosi lakosoknak több mint háromszoros esélyük van a klasszikus kultúra eseményeinek elérésére (3,293), a megyeszékhelyen több mint kétszeres eséllyel találkozhatunk klasszikus kultúrát fogyasztóval, mint a községi lakosok között (2,269), illetve a kisebb városokban élők között is nagyobb esély mutatkozik a magas kultúrához kapcsolódó szabadidő tevékenység választására, mint vidéken (1,380).

17. táblázat: A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje III.

	B	S.E.	Wald	p	Exp(B)
Kulturális tőke	,470	,033	197,977	,000	1,600
Gazdasági tőke	,426	,033	170,982	,000	1,532
Internethasználat (1=igen, 0=nem)	1,285	,078	269,494	,000	3,616
Generáció	,003	,033	,009	,926	1,003
Település (község)			199,694	,000	
Település (főváros)	1,192	,095	158,927	,000	3,293
Település (megyei jogú város)	,819	,081	101,153	,000	2,269
Település (város)	,322	,078	17,004	,000	1,380
Constant	-1,095	,092	140,095	,000	,335

150 Referencia csoport a község.

151 Nagelkerke R négyzet=0,303, Chi-négyzet=10,213.

Elemzésünk szempontjából nagyon hasznosnak bizonyul, ha a modellbe kategoriális változóként emeljük be a generációkat és a legidősebbeket, az Építőket tesszük meg referencia kategóriának (18. táblázat).¹⁵²

18. táblázat: A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje IV.

	B	S.E.	Wald	p	Exp(B)
Kulturális tőke	,504	,033	231,492	,000	1,655
Gazdasági tőke	,416	,032	165,315	,000	1,516
Internethasználat (1=igen, 0=nem)	1,421	,080	316,320	,000	4,141
Város (1=igen, 0=nem)	,665	,068	96,572	,000	1,945
Generáció			47,792	,000	
Generáció (Y)	-,118	,105	1,266	,261	,889
Generáció (X)	-,522	,096	29,635	,000	,593
Baby Boomerek	-,417	,091	21,123	,000	,659
Constant	-2,153	,091	563,729	,000	,116

A fenti adatok alapján arra az eredményre jutunk, hogy a legidősebb, az Építők generációjától – a klasszikus kultúra fogyasztásának esélyét tekintve és a többi változó kontroll alatt tartása mellett – a legfiatalabb Y tagjai nem különböznek szignifikánsan, míg az X generációhoz, illetve a Baby Boomerekhez való tartozás csaknem felére csökkenti az esélyt, hogy a magas kultúra iránt érdeklődőket találunk közöttük (0,593 és 0,659). Tehát a klasszikus kultúrafogyasztást tekintve az összefüggés nem lineáris, hanem U alakú, vagyis a legfiatalabb és a legidősebb generációk tagjai a klasszikus kultúra iránt hasonlóan élénk érdeklődést tanúsítanak, és hasonlóan magas részvételi gyakoriságot mutatnak. A két „középső” generáció a két „szélső” nemzedéktől eltérő, szignifikánsan alacsonyabb érdeklődést és részvételi hajlandóságot mutat a magas kultúra intézményeinek és eseményeinek látogatása esetében.

Az U két felső szára, azaz a hasonló mértékű klasszikus kulturális részvételt mutató Y és Építők nemzedéke megfeleltethető a Hunyadi Zsuzsa által már 2005-ben azonosított „fiatalos mindenevő” és a „konszolidált, hagyományosan kulturálódók” csoportjának. A fiatalos-mindenevők csoportjába a változatos, komplex, modern életmódot folytató, sportos fiatalok tartoznak, akik csaknem minden héten részt vesznek valamilyen kulturális eseményen. A konszolidált, hagyományosan kulturálódók csoportja az előző csoport idősebb, „higgadtabb” verziója, akik jellemzően a hagyományos kulturális intézményeket látogatják (Hunyadi, 2005: 10-11). Hunyadi idézett tanulmányában összegzésként megállapította, hogy a magyar társadalomban nagyon erős a státuszkristályosodás és súlyos egyenlőtlenségek tapasztalhatók. A társadalom magas státuszú, iskolázott, jó jövedelmi helyzetű rétegei vesznek részt jellemzően a különböző kulturális tevékenységekben, míg az alacsony státuszú, alacsonyan iskolázott, kedvezőtlen anyagi körülmények között élő csoportok kiszorulnak belőle. A kulturális fogyasztást legerő-

¹⁵² Nagelkerke R négyzet=0,294, Chi-négyzet=17,811.

sebben az iskolai végzettség határozza meg (I.m.: 5). Ezzel az összegzéssel nem tudunk vitába szállni az időmérleg adatai alapján sem, csupán egy kiegészítő észrevételt tehetünk: az információs kor technológiája elmélyítette a korábban már meglévő kulturális különbségeket, a státuszkristályosodást tovább erősíti az internethez való hozzáférésben, az internethasználatban jelentkező egyenlőtlenség. Az információs társadalomból való exklúzió drasztikusan csökkenti a kulturális életbe való bevonódás esélyét.

A szűk értelemben vett kultúra eseményein való részvételle a legerősebb hatást az internethasználat gyakorolja, több mint négyszeres az esélye annak, hogy a magas kultúra közönségét alkotókra bukkanunk a számítógép- és internethasználók között, mint az attól – bármilyen okból kifolyólag – távolmaradók között. Kötöttségektől mentes idejünkben a klasszikus értelemben vett kultúrához köthető tevékenységet legkevésbé az idősebb generációkhoz tartozó, vidéki településen élő, alacsony iskolázott, kedvezőtlen anyagi körülmények között élő, számítógépet és internetet nem használók választanak. Tőlük némiképp kedvezőbb helyzetben vannak a fiatal korosztályba tartozó, infokommunikációs technológiát nem használók, különösen, ha városi környezetben élnek és még tanulók. A kulturális részvételt tekintve az iskolai tanulmányok folytatásának kedvező hatása van, mely jellemzően megszűnik az iskola befejezésével. A fővárosi internethasználó, gazdasági és kulturális tőkével az átlagosnál jobban ellátott legidősebb és legfiatalabb generációk klasszikus kultúrához köthető aktivitása a legmagasabb.

A logisztikus regressziós modellek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kedvezőtlen anyagi helyzet, a birtokolt intézményesített és inkorporált kulturális tőke alacsony aránya, a községi lakóhely és az információs társadalomból való kizártság 2010-ben a szabadidős tevékenységek beszükülését, a szimbolikus kultúra eseményeitől való távolmaradást eredményezik, továbbá erősen korlátozzák a preferált szabadidős tevékenységek számát és a rájuk fordított idő mennyiségét. Ezzel szemben a netvilág polgárainak szabadidős programja színeesebb, változatosabb, többféle esemény között választanak rendszeresen – kiemelten, ha fővárosi lakosok –, mint az infokommunikációs eszközöket nem használók.

3.5. Generációs mintázatok az információs társadalomban

A fentiek tükrében érdemesnek tűnik megvizsgálni, hogy az egyes nemzedékeken belül milyen főbb dimenziók mentén különülnek el egymástól az új technológiákat használók és az abból kimaradók.

Az *Y generáció* tagjai között¹⁵³ a számítógép- és internethasználatot tekintve csaknem teljes szintű a telítettség, a tízen- és huszonévesek 90 százaléka használ PC-t, 87 százalékuk internetezik. Életkoruknak megfelelően a középfokú végzettségűek vannak többségben közöttük, a PC és internethasználók több mint fele szerzett középfokú bizonyítványt, negyedük alacsony képzéssel, tizedük diplomával rendelkezik (*Függelék III. F10. ábra*). A nem használók körében az iskolázottsági mutatók rosszabbak, több mint háromnegyedük (78%) alacsony iskolázott,

153 N=1.280

ötödük szerzett középfokú végzettséget és csupán 2 százalék végzett felsőfokú intézményben. Az iskolázottsági mutatók hasonlóak valamennyi nemzedék esetében, a számítógépet nem használók között magas az alacsonyan iskolázottak aránya és kevés a diplomával rendelkező (*Függelék III. F11. F12. és F13. ábra*). A használók kedvezőbb helyzetben vannak az anyagi viszonyokat és a település városias jellegét tekintve egyaránt, továbbá szabadidejükben többet is olvasnak, mint az információs társadalomtól távol maradó társaik – a generációkat tekintve azonban az *Y* tagjai olvasnak átlagosan évente legkevesebbet.

Az *X* generáció¹⁵⁴ tagjai között az *Y*-hoz viszonyítva alacsonyabb az internetet és PC-t használók aránya (75% és 71%) 2009/2010-ben, a települési jellemzőket tekintve hasonlítanak a tőlük fiatalabb generációhoz (*Függelék III. F11. ábra*). Az információs társadalomba tartozó *X* tagok valamennyi jellemzőt tekintve előnyösebb pozícióban vannak, mint a kimaradók: több közöttük a felsőfokú végzettségű és jóval kevesebb az alacsonyan iskolázott, negyedük inaktív (22%), többen rendelkeznek megtakarítással és lényegesen többet olvasnak. A két csoport egy tényező szempontjából hasonlít egymáshoz: 40 százalék nyilatkozott úgy a használók és a kimaradók között is, hogy nehezen fedezik a havi kiadásait.

A *Baby Boomer* generáció¹⁵⁵ tagjai közül minden második számítógép-használó, 46 százalékuk internetezik is. Közöttük a legmagasabb a középfokú végzettséget szerettek aránya mind a használók (58%), mind a kimaradók között (61%). A többi generációhoz hasonlóan a számítógépet és internetet nem használók lényegesen rosszabb helyzetben vannak a használókhoz képest, különösen gazdasági, anyagi szempontból: csaknem háromnegyedük inaktív (72%), illetve 61 százalékuk számára jelent problémát a havi kiadások fedezése (*Függelék III. F12. ábra*).

Az *Építők* generációjának¹⁵⁶ információs társadalomba belépett tagjai vannak a legtöbb szempontból a legkedvezőbb helyzetben: csupán 4 százalékuk szerzett alapfokú bizonyítványt, több mint fele érettségizett, illetve 40 százalékuk diplomás. A használók több mint háromnegyede városi környezetben él, minden második gazdasági szempontból aktív, a háztartások felének van megtakarítása, és csupán ötödük számára jelentenek gondot a havi kiadások. Valamennyi generációt tekintve *ők olvasnak a legtöbbet* (*Függelék III. F13. ábra*).

Az adatok alapján megállapítható, hogy hasonlóan az ezredforduléhoz, 2009/2010-ben is a magasabb szocio-ökonomiai státusz valószínűsíti az innovációra való hajlandóságot, az infokommunikációs eszközök iránti nyitottságot, a számítógép- és internethasználatot, azaz a hozzáférés dimenziójában értelmezett egyenlőtlenségeket még nem sikerült felszámolni.¹⁵⁷

3.6. Z generáció

Az időmérleg adatsorok összehasonlításából eddig a pontig a *Z* generáció kényszerűségből kimaradt, hiszen életkoruknál fogva nem kerülhettek be a trendek értelmezéséhez szükséges

154 N=2.161

155 N=2.323

156 N=1.536

157 Az iskolai végzettség és a számítógép-használat közötti összefüggés szignifikáns, $p=0.00$; Cramer's V: 0.457. A település típusa és a PC használókat közötti összefüggés szintén szignifikáns, $p=0.00$; Cramer's V: 0.151.

ezredfordulós mintába.¹⁵⁸ Azonban a generációs szabadidő-felhasználás és kultúrafogyasztás mintázatának információs társadalombéli jellegzetességeinek értelmezéséhez elengedhetetlen a „digitális őslakosok”, az „Internet generáció” vizsgálata. Azt az alapvetést szem előtt tartva, hogy az internethasználat jellegzetességeiről nehéz „*up to date*” módon írni, hiszen a penetrációs mutatók, a szórakoztató elektronika, a médiaipar, a különböző internetes közösségi felületek felhasználóira vonatkozó adatok dinamikusan változnak, azonban mindenképpen érdemes néhány gondolat erejéig kitérni a számítástechnika, az infokommunikációs technológia nyelvét anyanyelvi szinten beszélő generáció szabadidős magatartására. Az eredmények összehasonlíthatósága kapcsán kiemelném, hogy az online világ, a technológia, a felhasználói szokások másként festenek most, 2016-ban, mint 2012-ben, illetve teljesen mást mutatnak, mint az időmérleg-felvételek idején, ennek okán az eredmények megszorításokkal, korlátozottan vehetők csupán össze, de a trendek alakulásáról képet kaphatunk általuk, alkalmasak lehetnek következtetések levonására, a kultúrafogyasztással kapcsolatos elméletek tovább gondolására.

A nemzedék születésének pontos kezdő- és befejező dátumával kapcsolatban megoszlanak a vélemények, dolgozatomban az 1995-2009 között születetteket tekintem a Z tagjainak. Ahogy már korábban is foglaltunk, ez a terrorizmus, a globális recesszió és a klímaváltozás időszakában születettek nemzedéke, jellemzően az X generáció gyermekei, akik nem éltek mobiltelefon vagy internet nélküli világban. Esetükben az online térben történő szocializáció magától értetődő folyamat, az infokommunikációs eszközök használata életük természetes részét képezi. Kifejezetten óvott gyermekként nőnek fel egyre kisebb létszámú családokban, kiemelt fontosságú számukra a technológia, a folyamatos online jelenlét és megerősítés, a barátok és a különböző online közösségek. Jellemző rájuk a nagyfokú önállóság, az anyagi jólét fel-, illetve túltértékelése. A generáció sajátos jellemzője a folyamatos internethasználat, az információ, a tudás, vagy éppen a kulturális, szórakoztató tartalom elérésének azonnali, késleltetést, várakozást nem preferáló módozata. Az őket körülvevő intézményes és „felnőttvilág” azonban predigitális szocializáción ment keresztül, ez az ellentét pedig számos konfliktusnak és érdekütközésnek lehet forrása az iskolában vagy a családban, a tanulás mellett kiterjedhet a szabadidő, a pihenés és szórakozás szférájára egyaránt.

3.6.1. A kulturális választások online reprezentációja

Az Z, vagy „multitasking”¹⁵⁹ generáció szabadidős tevékenységei könnyűszerrrel nyomon követhetők az online közösségi alkalmazások és az okostelefonok révén,¹⁶⁰ hiszen számukra evidens a folyamatos státuszfrissítés, hogy éppen hol tartózkodnak, kinek a társaságában és éppen mit csinálnak, milyen filmet néznek a moziban, vagy hová kirándultak és azonnal posztolják

158 A 2009/2010-es időmérleg adatfelvétel során a mintába bekerült 14 éveseknek néhány kérdést feltek a személyi kérdőívek lekérdezése során. Azonban az alacsony elemszám (N=294) és a széleskörű kulturális részvétel vizsgálatának nehézségei miatt a Magyar Ifjúság 2012 adatbázisának Z generációra vonatkozó részét használom a továbbiakban. A kutatás 8000 fő megkérdezésével, a 15-29 évesekre reprezentatív mintán zajlott.

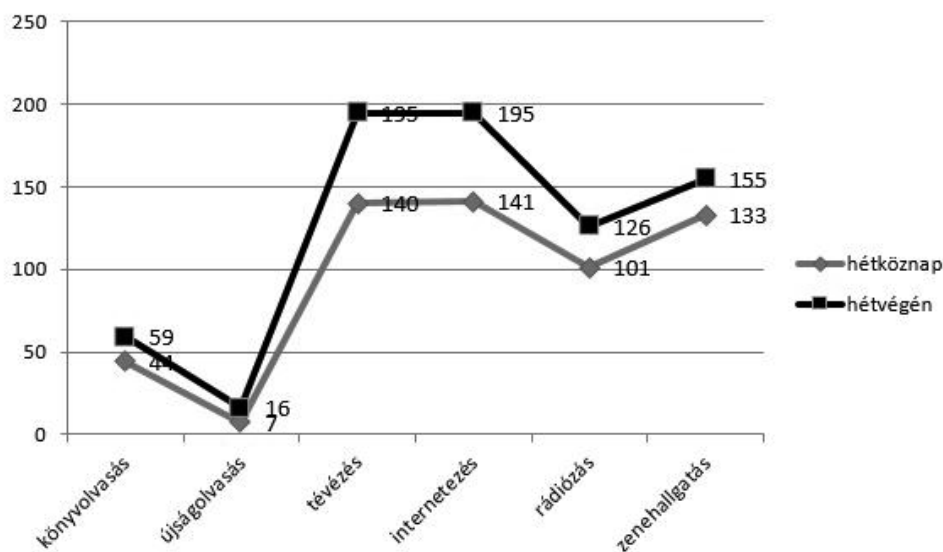
159 Párhuzamosan végzett két vagy több tevékenység. A generáció tagjaira jellemző, hogy az adott tevékenység – pl. házi feladat elkészítése, tanulás – végzése közben be van kapcsolva a televízió, szól a zene, a számítógépen több chat-ablak is nyitva van stb.

160 Pl. Facebook, Instagram, Twitter.

a fotót, hogy mekkora halat fogtak – amennyiben kimozdulnak az otthon négy fala közül. A 2012-es felmérés adatai azt mutatják, hogy a digitális őslakosok a digitalizált otthonokban, internet-, és számítógép-, vagyis eszköz-közelben érzik komfortosan magukat, továbbá barátaik társaságában.¹⁶¹ Esetükben szélsőséges mértékűre fokozódott, a korábbi generációkhoz képest csúcsra ért az online közösségiség, a folyamatos online aktivitás, jelenlét.

Hétköznap átlagosan 3.3 óra¹⁶² marad szabadon választott elfoglaltságra a tanulás, az esetleges háztartási és ház körüli munkák elvégzése után; hétvégén ennek csaknem háromszorosát, átlagosan 9 órát¹⁶³ fordítanak pihenésre, kikapcsolódásra, szórakozásra a generáció tagjai. A két időszak időkitöltése ugyanolyan ritmusú, csupán az egyes tevékenységekre fordított idő mennyisége növekszik a pihenőnapokon. Az Internet generáció az a nemzedék, amelyik szabadidejét nem elsősorban a televízió képernyője köré szervezi: mellé tesz egy másik monitort, és igazságosan megosztja figyelmét és idejét a két eszköz között (vö. 10. ábra, Függelék III. F16. ábra). Több kutatás is kiemeli (vö.: Székely, 2013), hogy minél fiatalabb a vizsgált populáció, annál inkább jellemző a multitasking, különösen annak online formája,¹⁶⁴ de nem ritka az online – hagyományos média kevert formában is (televíziózás és internetezés egyidejűleg).

10. ábra: Szabadidős tevékenységekre fordított időmennyiség (perc) megoszlása hétköznap és hétvégén – Z generáció, 2012

161 A generáció 82 százalékának van otthon számítógépe, 76 százalék internet-hozzáféréssel is rendelkezik (Függelék, F17 ábra).

162 N=1.318, szórás=2.134

163 N=1.319 szórás=7.148

164 Különböző számítógépes alkalmazások egyidejű futtatása.

A zene- és rádióhallgatás jellemzően háttértevékenység esetükben, a generáció 66 százaléka kapcsolja be a rádiót, de csaknem fele (45%) más tevékenysége(ke)t is folytat közben. A zenehallgatást sem a figyelem kizárólagossága jellemezi: 88 százalékuk szokott zenét hallgatni szabadidejében, de eközben háromnegyedük egyéb tevékenységet is végez. Székely a kommunikáció és médiafogyasztás változásait vizsgálva (2013) szintén rámutat, hogy a zenehallgatás – ami jellemzően a számítógépen, illetve egyre inkább okostelefonon keresztül történik – remekül kiegészíti az egyéb online tevékenységeket: miközben a felhasználók az interneten böngésznek, játszanak, vagy személyes kommunikációt folytatnak (pl. chat), a háttérben folyamatosan szól valamilyen zene.

A hétköznapi és hétvégi szabadidős terek között nincs különbség, csupán a baráti társaság népszerűsége emelkedik tovább (*Függelék III. F15. ábra*). Rendkívül alacsony azoknak az aránya, akik „szabadlevegős” tevékenységekkel (hétvégén is csupán 5%) vagy sportpályán (7%) töltik jellemzően a szabadidejüket; a különböző kultúráközvetítő intézmények preferálása pedig minimális (1%).

A különböző kultúráközvetítő és szabadidő-eltöltésre szakosodott intézmény látogatottsági adatait tekintve megállapíthatjuk (*Függelék III. F14. ábra*), hogy a legkevesebb Z generációs az operába jut el (87% sohasem látogatta e helyet), a legtöbben pedig moziba, multiplexbe járnak (46% legalább évente egyszer felkeresi). Az opera mellett a klasszikus kultúra olyan szinterei, mint a hangverseny és a művészfilmeket bemutató art mozi a legtrikábban és a legkevesebbek által választott minőségi kikapcsolódási lehetőség. Ezzel szemben a színház, múzeum és kiállítás látogatottságára vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a generáció nem utasítja el a szimbolikus kultúrát és fordul teljesen a szórakoztató és/vagy az online kultúra felé, hiszen több mint harmaduk látogatja legalább évente egy alkalommal ezen intézményeket.¹⁶⁵ Tovább lépve érdemes megfontolni azt a lehetőséget is, hogy a fent említett szinterek „kapukultúráként” funkcionálhatnak a fiatalok számára, megnyitva az utat a további – esetleg időben/életkorban később megvalósuló – klasszikus kultúrafogyasztás felé. Úgy tűnik, hogy a „kapukultúráként” aposztrofálható kulturális élmények fogyasztása – a „kapudrogok” működésének analógiájára – időben megelőzi egy másik/más típusú kulturális élmény kipróbálását (szekvencialitás), ahogyan egy emlékezetes színdarab vagy egy izgalmas, érdekes kiállítás is megnövelheti vagy kiválthatja a kultúra egy újabb, addig még ismeretlen, felfedezetlen területe iránti érdeklődést. A fiatal generációk saját jellemvonása minden érásban, minden társadalomtípusban a kísérletezés, az új dolgok kipróbálása, a felfedezés (a hatalom és a tekintély elleni lázadás mellett). Ha erre alapozunk, talán nem reménytelen a klasszikus kultúra helyzete a digitális korban. Azé a klasszikus kultúráé, amely megtalálta saját helyét, termékeny hálózati környezetet az információs technológiák, a hihetetlen sebességgel változó technológia világában is (vö.: Fekete, 2014c).

A nemzedék tagjai közül csaknem minden második legalább évente egy alkalommal jár könyvtárban és több mint harmaduk könyvesboltban is, ill. a könyvtár az egyik legnagyobb gyakorisággal látogatott intézmény a fiatalok körében. Ezzel szemben csupán a generáció fele választja kikapcsolódásként és szórakozásként a könyv olvasást,¹⁶⁶ melyre hétköznapi átlagosan

165 A generáció tagjainak 36% színházba, 39% kiállításra és múzeumba jár évente min. 1 alkalommal.

166 Hétköznapi a Z generáció tagjainak 47%-a, hétvégén 49%-a nem vesz a kezébe könyvet olvasás céljából.

44 percet, hétvégén egy órát szánnak, újságolvasásra pedig még kevesebbet: 7 percet a dolgozók hétköznapokban, hétvégén ennek a dupláját (10. ábra). Az újságolvasásra fordított csekély időmennyiség tükrözi a Z generáció információ- és tartalomfogyasztási preferenciáit: számukra elsődleges fontosságú médium, legfőbb hírforrás és tájékozódási forrás az internet, legkevesebb fontos információforrásnak az újságokat tekintik (Függelék II. F11. táblázat). Az olvasás visszafogott népszerűségét, az olvasó Z-k alacsony arányát magyarázhatja, hogy a könyvek, mint információforrások, mint a világban való eligazodás eszközei a legfiatalabbak ranglistáján csupán harmadik helyen állnak, jócskán lemaradva az internet, de még a televízió mögött is.

Leginkább népszerű választás a szabadidő házon kívüli eltöltésére a Z generáció körében a társas együttléte, beszélgetést, szórakozást lehetővé tevő intézmények, kávéházak, presszók, kocsmák és éttermek látogatása, amelyek nem minden esetben nélkülözik a kulturális elemet sem, hiszen egyre gyakoribb, hogy kávézóknak, teázókban kiállítás, felolvasó-estet, író-olvasó találkozót rendeznek (vö.: Fekete - Prazsák, 2014: 197).

Az „Internet generáció” címkének a mintába kerültek csupán tizede nem felel meg (12%), akik nem használnak számítógépet, nem rendelkeznek internet-hozzáféréssel. Ők jellemzően rossz anyagi helyzetű családok gyermekei, akik közül minden második súlyos nehézségekről számol be.¹⁶⁷ Döntően községben, illetve kisvárosban élnek,¹⁶⁸ mindkét szülő iskolázottsági foka alacsonyabb, mint a számítógép-használó társaiké (Függelék II. F12. táblázat), és szülők munkamegosztásban elfoglalt pozíciója is jóval kedvezőtlenebb, döntően fizikai munkát végeznek (Függelék II. F13. táblázat).¹⁶⁹ Mindez összefügg a fiatalok szabadidős választásaival, az általuk végzett tevékenységek differenciálatlanságával, az egyes elfoglaltságokra fordított időmennyiséggel.

A hátrányok halmozódása a választások szabadságát erősen korlátozza, ennek következtében jelentősen megnő a céltalan szabadidőtöltés (semmi különöst nem csinál, csak úgy elvan) és a „free time”, a televíziózásra fordított idő mennyisége, a minőségi programok előfordulása minimális (Függelék III. F18. ábra). A digitális elszigeteltségben élők hétköznap és hétvégén egyaránt átlagosan félórával több időt töltenek tévénézéssel, mint számítógép-használó kortársaik, félórával kevesebbet olvasnak, viszont átlagosan 20 perccel több időt fordítanak zenehallgatásra, hétvégén pedig félórával többet hallgatnak rádiót, mint a digitális világban aktívak (Függelék III. F19. ábra).

A klasszikus kultúra színtereinek látogatását illetően is jóval kedvezőtlenebb helyzetben vannak az online világból kimaradók (11. ábra). Leginkább moziba jutnak el, legkevesebb arra a három helyre, ahová számítógép-használó társaik közül is a kevesen járnak: art moziba, komolyzenei hangversenyre és operába, ahogy színházba és kiállításra sem megy szinte sosem 84

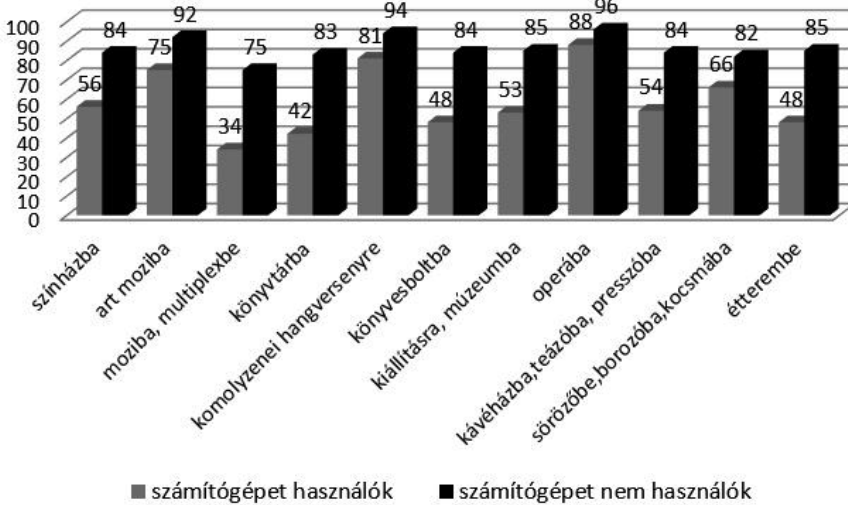
167 18% nélkülözések közepette él, csaknem harmaduk (29%) családjának hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak. $p=0.000$, Cramer's $V=0,316$.

168 Községben 44%, kisvárosban 37%. ($p=0.008$, Cramer's $V=0,101$), Közép-Magyarországon (23%), Észak-Magyarországon (21%) és az Észak-Alföldön (30%) élnek.

169 A számítógépet nem használók 90 százalékának édesapja fizikai munkát végez ($p=0.000$, Cramer's $V=0,148$), ill. az édesanyák 84 százaléka ($p=0.000$, Cramer's $V=0,160$).

százalékuk. Esetükben nincs különbség a könyvesboltok, könyvtárak látogatása, vagy a szabadidő társas eltöltését lehetővé tevő vendéglátó- és szórakozóhelyek felkeresése között sem: még ötödük sem tud eljutni egyik intézménybe sem. Kifejezetten sivár, egyhangú, az anyagi lehetőségek hiánya miatt erősen korlátozott a szabadidős tevékenységszerkezetük.

11. ábra: A (szinte) soha nem látogatott helyek megoszlása (%)

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Z generáció tagjainak többségét nem a szabadidő minőségi kihasználására törekvés jellemezi, nem az offline, valós térben megélt, hagyományosnak tekinthető, az ehhez az életkorhoz köthető élmények rendszeres gyűjtése, felhalmozása – amelyet természetesnek tételeztünk az Internet generáció megszületéséig. A kötöttségektől mentes idő döntő többségét ők a képernyők előtt töltik, azonban a televízió esetükben már nem domináns, ugyanannyi időt fordítanak internetezésre is. A passzív (tévézés) és céltalan szabadidőtöltés („semmi különös, csak úgy elvan”) kiemelten a digitális elszigeteltségben élőkre jellemző, az egyenlőtlenségek rendszerében kedvezőtlen pozícióban élő fiatalokra, különösen a hétvégi, megnövekedett szabadidő alkalmával. Az inspiratív szabadidőtöltés (Vitányi, 1993), a különböző hobbitevékenység folytatása, az irántuk való elköteleződés, a kultúráközvetítő intézmények látogatása, ritka és kevesekre jellemző elfoglaltság, a nemzedék harmada vesz részt csupán magas kultúra eseményein. Csupán ötödük sportol szabadidejében, negyedük fordít időt könyv olvasásra. A Z generáció számára a szabadidő szentháromságát az internet, a televízió és a barátokkal való együttlét alkotja; meglehetősen egysíkú, az otthon, a telekommunikációs eszközök köré koncentrálódó szabadidő-felhasználás a nemzedék sajátja.

IV. ZÁRÓ GONDOLATOK

Ahogy az ipari társadalom „termékeként” megszületik a szabadidő, úgy az információs társadalom is kitermeli az idő egy sajátos formáját, az eldőt, ami egy szociális konstrukció, a társadalmi élet új rendezőelve, amely új típusú rendezetlenséget szül. Nem egy újfajta szabályos keretet, ritmust hoz a mindennapi tevékenységekbe – beleértve a munkát, a pihenést és a szabadidő eltöltését is –, hanem ellenkezőleg, elmosza a korábbi (az ipari társadalmi berendezkedésre jellemző) rögzült határokat, végleg a történelemkönyvek lapjaira számúzve az „ötnapos munkahét, hétvégén két pihenőnap” ritmusát.

A munkának is megváltozik az ideje és a jellege, digitális, információs és megosztásos lesz, amely szorosan kötődik a munkát végzőhöz, a munkaidő pedig elveszíti korábbi jelentős szerepét. A munkaidő és szabadidő határainak fellazulása a számítógéppel, a monitor előtt végzett munkával kezdődött – mivel csupán pár kattintást jelent a munkafeladatról a kikapcsolódásra váltani –, majd a mobilinternettel és az okostelefonokkal teljesedett ki e folyamat. Meghaladva a Castells által leírtakat, már nem szükséges a munkaidő végéig várni a kikapcsolódásra és a feltöltődésre, hiszen az eldöre jellemző flexibilis időfelfogás utat nyit az egyéni preferenciák érvényesítésének, az IKT eszközök révén pedig gyakorlatilag bármikor, akármennyire rövid időt is a személyes céljainkra tudunk felhasználni. Ugyanez igazzá válik azonban fordítva is, az egyén bármikor elérhető és munkára kész, egy állandó „*stand by*” állapotba helyezi magát munkahelye, hivatali és családi kötelezettségei tekintetében. A korábbi temporális egyértelműségek megszűnnek, a különböző típusú cselekvések egymásba folynak, egy rugalmas tevékenység-masszát konstruálva.

Tehát nem az óra ritmusát követi ez az új idő, hanem egyéni kialakítású, IKT eszközök és internet által meghatározott, információs, digitális és hálózati kultúra által közvetített. Az eldő szubjektív, hangsúlyos eleme a szabadság, a döntés és a választás szabadsága. Lényegi tulajdonságának tartom, hogy egyenlőtlenségek mentén szerveződik (társadalmi, digitális) és hangsúlyozottan individuális.

Az új típusú fogyasztási szokások kifermálódása meghatározó eleme az eldő kitermelő információs társadalomnak. Az információs társadalom egyre inkább tartalomfogyasztó társadalomként jellemezhető, amely a társadalom tagjait a különböző digitális tartalmak fogyasztásán és előállításán, az információk megszerzésén, feldolgozásán és megosztásán keresztül integrálja. Ebben a tartalomfogyasztó társadalomban – amelyre adekvát Lipovetsky hipermodern társadalmának számtalan jelzője: a felfokozott intenzitás, a pillanatnyiség, az azonnali kielégítést sürgető vágyakozás, az események bősége a világban, a fokozódó stressz, individualizmus, kockázatok, újítások és válságok – a fogyasztás valóban experimentális és emocionális, ahol azért fogyasztunk különböző digitális tartalmakat, hogy szórakoztassanak,

informáljanak, hogy élvezzük általuk az életet a maga teljességében. Aki az információs társadalomból kimarad, az lemarad, az internetet nem használó idősebb és fiatal generációk tagjai a fogyasztói társadalomban ragadnak, annak is kevésbé piacképes szereplőiként. A vizsgálati eredményeim alapján rámutattam, hogy a vizsgált időszakot tekintve a szabadidő eltöltésének a takarékoskodást szem előtt tartó, költségkímélő formái váltak jellemzővé, egyre inkább az otthoni szabadidő-eltöltési formák válnak dominánssá, az internetet nem használók szabadidő-struktúrája pedig számottevően szegényesebb, egyhangúbb, a kulturális életbe való bekapcsolódásuk minimális, választásaikat korlátozza az anyagi lehetőségek beszűkülése, az egyre súlyosbodó egyenlőtlenségek.

A fiatal generációk egyre kevésbé elégednek meg a passzív tartalomfogyasztással, alapvető igényük – melyhez megvannak a szükséges kompetenciák, technikai jártasságuk is –, hogy ők maguk is alakítsák a digitális kultúrát, az individuuum kultúráját. Amikor a fiatal generációk tagjai létrehozzák ezeket a felhasználói médiatartalmakat, úgymond saját „világot” teremtenek. Ez a „világteremtő” szándék és képesség, a digitális kultúra választása és fogyasztása jelenti az egyik leghangsúlyosabb markert, mellyel az egyes generációk szabadidőeltöltési, kultúrafogyasztási szokásainak különbözősége is megragadható.

A tartalomfogyasztók magatartását a folyamatos és rutinos választás, a választás szabadságának megélése jellemezi. A tartalomfogyasztáshoz idő kell (eIdő), az igényeket villámgyorsan kell kielégíteni, maximum két kattintásra, de még inkább elébe kell menni, ahogyan az algoritmus a korábbi választások alapján felkínálja a zenét, a filmet, a ruhát stb. A tartalomfogyasztás egy könnyen kommunikálható tevékenység, szemben a fogyasztással, mely „nagyon is egyéni ... a vágy oltásából, felkeltéséből, csillapításából és felfokozásából áll, amely mindig egyéni és nem könnyen kommunikálható érzés” (Bauman,2005: 227).

A felpörgetett idő hatására az életciklusok határai elmosódnak, az egyes generációk karakterisztikája gyorsabban változik, reagálva a technológia ütemes váltásaira. Az életstílusban megragadható különbségek hangsúlyos eleme a technológiához, a szabadidő élményfaktorához, a könnyed vagy tartalmas szórakozáshoz, a passzív vagy aktív időtöltéshez való viszony. A digitális íráskészség, az IKT eszközök birtoklása, az információ- és tudáskészlet alapján is markánsan elkülönülnek a generációk, továbbá kiemelnék még egy jelentős különbséget: az internet már nemcsak a kommunikáció és információszerzés elsődleges eszköze, hanem a fiatal generációk esetében a legfontosabb szabadidős és kulturális tér, szórakoztató centrum, ahol a kínálatból preferenciáik alapján választanak.

Kutatási eredményeim alapján kiemelném, hogy a fiatal generációkhoz tartozás nem jelent minden esetben „fiatalos életstílust” is, IKT használatot, sokszínű szabadidőeltöltést, ahogyan az idősebb generációhoz tartozás sem jelent szükségszerűen magányosságot, televízió köré szerveződő időtöltést, az információs társadalomból való kizáródást. Viszont a nem használat alacsony színvonalú, strukturálatlan szabadidőeltöltést, a klasszikus értelemben vett kultúrafogyasztás súlyos hiányát valószínűsíti. Az egyéni választások sokféleségét, minőségét, autonómiáját a vizsgált időszakban egyre erőteljesebben korlátozzák strukturális gyökerű hátrányok,

a birtokolt gazdasági és kulturális tőke mennyisége egyéni cselekvési stratégiákat eredményez, mely habitussá és életstílussá szilárdul.

Sokan megkérdőjelezik, hogy a generációs elméletek alkalmazhatók-e egyáltalán a nem nyugati kultúrákban? Meglátásom szerint a generációs elméletek szociológiai modellek, s mint ilyenek nem a specifikumokra helyezik a hangsúlyt, hanem általánosítanak, továbbá remek kiindulópontot nyújtanak a megértéshez és a vitához, a nézőpontok ütköztetéséhez. Ami az alkalmazhatóságot illeti, egy generációs modell is normális eloszlást követ, vannak, akikre jobban illik, s vannak, akikre kevésbé. A generációs modellek szerzői is úgy vélik, hogy elsősorban a „*middle class*” közösségekben alkalmazható, s kevésbé a fejlődő országokban, az elmaradott, szegénység, fegyveres konfliktusok által sújtott területein a világnak, ahol korlátozott a hozzáférés a technológiához, a médiához, és ahol elsősorban a napi túlélésért kell küzdeni.

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni azt is, hogy a jelen a globális fiatal generációk korszaka, akik éljenek bárhol a Földön, bármely kontinensen, országban vagy kultúrában, ugyanolyan trendek, technológiák és események által formálódnak, ugyanolyan aktív közösségi média és online technológia használók, ugyanazokat a weboldalakat látogatják, ugyanazokat a zenéket és filmeket töltik le. A világ első globális generációja korlátok nélkül valósítja meg a Mannheim Károly által generációs tényezőként meghatározott közös élmény megélését. Meglátásom szerint a globális generáció tagjai között a különbséget az általuk vallott és követett értékek jelentik.

Az idősebb, nem globális generációk helyzetét megvizsgálva azt láthatjuk, hogy számos hasonló generációs karaktervonás jelenik meg a különböző kultúrákban a társadalmi krízis és a kulturális megújulás vonatkozásában. Nézzük például az 1989-es évet: Gorbacsov hatalomra kerülve bejelenti a peresztrojkát és betiltja a Kommunista pártot. Dél-Afrikában de Klerk kerül hatalomra, bejelenti az apartheid végét, szabadon engedik Mandelát és engedélyezik a Kommunista pártot. Ceaușescu diktatúrája megbukik, Kelet-Európa és a Vasfüggöny megnyílik, Németországban a diákok a Falon táncolnak, Chilében népszavazáson buktatják meg Pinochet tábornokot, Kínában a Tienanmen - téren a változást sürgető egyetemistákat tankokkal tiporják el.

Az idézett példák alátámasztják Mannheim megállapítását, mely szerint a generációk a történelem menetét eldöntő születési rétegek, a Baby Boom és X nemzedék tagjai szerte a világon hasonló magatartás-, érzés- és gondolkodásmódokat tanúsítottak, amikor forradalmat, lázadást, változást indítottak el. Hasonlóképp a Csendes generáció tagjai szerte a világon konzervatívok és hagyománytisztelők, és ők maguk is elvárják a tiszteletet pusztán az életkoruk és társadalmi pozíciójuk végett. Ezek a generációs jellemzők konzisztensek minden kultúrában. Természetesen egy nemzedék karaktervonásait és viselkedési mintázatait mindig befolyásolja az adott korszak társadalmi-gazdasági rendszere, a tudomány és technika fejlettségi szintje.

A számítógép- és internethasználat, az egyre gyorsuló ütemben fejlődő technológia olyan változásokat hoz a világba, ahonnan már nincs visszaút. Ugyanolyan alapvető szerkezeti elto-

lódást idéz elő a szabadidő-eltöltés területén, mint a televízió az 1970-es évektől kezdődően. Kiemelten a fiatal, azaz a most felnövő Alfák, továbbá a Z, és az Y generáció „végének” esetében az eldöntendő kérdés az lesz – vagy már az is – hogy az interneten, vagy a materiális, kézzel fogható anyagi világban kapcsolódjanak ki, szórakozzanak, pihenjenek. A személyre szabott szórakozás élményközpontú világában élünk, ahol kérdéssé válik majd az is, hogy mi a valós, mi az igazi? 2016. januárjában a szokásos, évente megrendezésre kerülő technológiai show-n Las Vegasban¹⁷⁰, több mint húszezer új szórakoztató elektronikai terméket mutattak be a gyártók, köztük olyan eszközöket, mint a virtuális valóság élményét nyújtó Oculus Rift¹⁷¹, melynek sisakját fejükre helyezve fél lábbal a Mátrixban¹⁷² vagy Christopher Nolan Inception¹⁷³ filmjéhez hasonló világban találják magunkat a játékosok. A jövő szabadidős képlete talán így néz majd ki: a szórakoztató elektronika varázsos világa + a mediatisált tömegkultúra habkönnyű univerzuma vs. szépirodalom, színpadok, szépművészet csodálatos világa, vagy mindezek békés egymás mellett élése. Mi döntünk, mi osztjuk be megszabott időnket.

170 Forrás: <http://www.cnet.com/ces/> (letöltve: 2016.03.05.)

171 PC periféria, a virtuális valóság-piac első komoly játéka, sisak, kontroller és egy távirányító együttese.

172 http://www.imdb.com/title/tt0133093/?ref_=nv_sr_1 (letöltve: 2016.03.05.)

173 http://www.imdb.com/title/tt1375666/?ref_=nm_fmg_wr_5 (letöltve: 2016.03.05.)

V. IRODALOMJEGYZÉK

- AGÁRDI Péter (2015): *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847-2014*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- A.GERGELY András (2002): Filmbeszéd és antropológiai szövegértés. In: Füredi Zoltán - Gergely István - Komlói Orsolya (szerk.) *Dialektus Fesztivál, 2002*. Filmkatalógus és vizuális antropológiai írások. Magyar néprajzi és antropológiai filmek szemléje. pp.127-143. <http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmany.pdf/agavizantrop.pdf> (letöltés: 2016.08.25)
- ALMÁSI Miklós (2002): *Korszellem v@dászat*. Budapest: Helikon Kiadó.
- ANGELUSZ Róbert - FÁBIÁN Zoltán - TARDOS Róbert (2004): Digitális egyenlőtlenségek és az info-kommunikációs eszközhasználat válfajai. In: Kolosi Tamás - Tóth I. György - Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Ríport 2004*. Budapest: TÁRKI. pp.309-331.
- ANDORKA Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- ANDORKA Rudolf - FALUSSY Béla - HARCSEA István (1982): *Időmérleg. A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg-felvétel alapján*. Budapest: KSH.
- ANDORKA Rudolf - FALUSSY Béla - HARCSEA István (1990): Időfelhasználás és életmód. In: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Ríport 1990*. Budapest: TÁRKI, pp.192-207.
- ARISZTOTELÉSZ (1969): *Politika*. Budapest: Gondolat.
- BAECKER, Dirk (2000): A társadalom, mint kultúra. In: *Lettre*. (38). pp.7-9. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/baecker.htm> (letöltve: 2014.08.16.)
- BAUMAN, Zygmunt (2001): Identitás és globalizáció. In: *Lettre*. (42). <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre42/bauman.htm> (letöltve: 2016.09.10.)
- BASSAND, Michael - D'EPINAY, Lalive Christian (1976): Szabadidő és térbeli mobilitás. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.232-263.
- BÁRDOSI Mónika - LAKATOS Gyuláné - VARGA Alajosné (2003): *Találkozások a kultúrával 4. A kultúra helyzete Magyarországon*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- BECK, Ulrich [1983] (2004): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. pp.322-360.
- BECKERS, John - SCHMIDT, Henk - WECHTERS, Jelte (2008): Computer Anxiety in Daily Life: Old History? In: *The Social Dynamics of Information and Communication Technology*. Ashgate: Aldershot. pp.13-24.
- BELL, Daniel [1973] (1976): *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books. pp.487-488.
- BERGER, Peter L. - LUCKMANN, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Műhely Kiadó.

- BERGMANN, Werner (1990): Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az „időszociológia” elmélet és kutatás helyzetéről. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp.117-174.
- BERKES Lilla (2010): A multikulturalizmus fogalmának kialakulása és jelentése. In: *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*. Vol.1. (4). pp.1-7.
- BEST, Shaun (2010): *Leisure Studies. Themes&Perspectives*. London: SAGE Publications Ltd. pp.3-54.
- BÍRÓ Judit (szerk.) (2006): *Biopolitika - drogprevenció. Tanulmányok a kábítószer-fogyasztás megelőzéséről*. Budapest: L'Harmattan - ELTE Társadalomtudományi Kar. pp.7-12.
- BODÓ Balázs - LAKATOS Zoltán (2011): A filmek online feketepiaci és a moziforgalmazás 2. rész: A keresletet alakító mechanizmusok (Kulturális alkotások magyarországi online kalózközösségének empirikus vizsgálata). In: *Szociológiai Szemle*. Vol.21. (2). pp.111-140.
- BOGNÁR Bulcsú - KARÁCSONY András (szerk.) (2013): *Luhmann. Társadalomelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: Gondolat Kiadó. http://www.gondolatkiado.hu/pages/file/e-konyvek/luhmann_3.pdf (letöltés: 2015.01.09.)
- BOURDIEU, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- BOURDIEU, Pierre (1990): Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp.48-59.
- BOURDIEU, Pierre (2004): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. pp.122-137.
- BYRNE, Richard (2006): 'Beyond lovers' lane: the rise of illicit sexual leisure in countryside recreational space. In: *Leisure/Loisir*. Vol.30. (1). pp.15-28.
- CASTELLS, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora I. Gazdaság, társadalom, kultúra*. Budapest: Gondolat - Infónia.
- CLARK, John - CRITCHER, Chas (1985): *The Devil Makes Work*. Basingstoke. Macmillan Houndmills.
- COLE, Jeffrey (2000): *Surveying the Digital Future*. Los Angeles, CA: UCLA Center for Communication Policy. <http://www.ub.edu/prometheus21/articulos/survey.pdf> (letöltés:2014.10.15.)
- CORSTEN, Michael (1999): The Time of Generation. In: *Time&Society*. Vol.8. (2). pp.249-272.
- CSEPELI György - PRAZSÁK Gergő (2008): eKultúra. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI. pp.451-470.
- CSEPELI György - PRAZSÁK Gergő (2009): Új szegénység. In: Füstös László - Antalóczy Tímea - Hankiss Elemér (szerk.) *(Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapota-ról*. Budapest: MTA PTI. pp.87-114.
- CSEPELI György - PRAZSÁK Gergő (2010a): Internet és társadalmi egyenlőtlenség Magyarországon. In: *XXI. század- Tudományos Közlemények*. Vol.23. pp.7-19.
- CSEPELI György - PRAZSÁK Gergő (2010b): *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Józsefvárosi Műhely Kiadó.

- CSEPELI György - PRAZSÁK Gergő (2010c): Kultúra, internet, autonómia. In: Füstös László - Antalóczy Tímea - Hankiss Elemér (szerk.) *Mire jó a kultúra?* Budapest: MTA PTI. pp.120-151.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály (1991): *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- CSÜLLÖG Krisztina (2012): Szabadidős netezés: társasan vagy magányosan? In: *Információs Társadalom.* Vol.12. (2).
http://www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2012/informacios_tarsadalom_2012_2.pdf
- DALMINÉ Kiss Gabriella (1994): Munka és szabadidő. In: *Szociológiai Szemle.* Vol.4. (3). pp.64-79.
- DESSEWFFY Tibor (2004): *Bevezetés a jelenbe.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- DESSEWFFY Tibor - GALÁCZ Anna (2003): „A dolgok új rendje” – Technológiai diffúzió és társadalmi változás. In: Dessewffy Tibor - Z. Karvalics László (szerk.) *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe.* Budapest: Aula. pp.31-60.
- DESSEWFFY Tibor - GALÁCZ Anna - GAYER Zoltán (2005): Elnapolt forradalom. In: Dessewffy Tibor - Z. Karvalics László (szerk.) *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2.* Budapest: Gondolat - Infónia. pp.17-46.
- DESSEWFFY Tibor - Rét Zsófia (2004): Az infokommunikációs technológiák terjedése - objektív és szubjektív gátak. In: Kolosi Tamás - Tóth István György - Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 2004.* Budapest: TÁRKI. pp.332-342.
- DIMAGGIO, Paul (1992): Társadalomszerkezet, intézmények és kulturális javak: az Egyesült Államok esete. In: *Replika.* Vol.3. (1-2). pp.136-153.
- DIMAGGIO, Paul - HARGITTAI Eszter (2001): *From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases.* Working paper – Centre for Arts, Cultural and Political Studies, Princeton, Princeton University. <http://www.princeton.edu/~artspol/workpap/WP15%20-%20DiMaggio%2BHargittai.pdf>
- DUMAZEDIER, Joffre (1976): A szabadidő kulturális forradalma és permanens nevelés az ipari társadalmakban. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája.* Budapest: Gondolat Kiadó. pp.179-198.
- DURKHEIM, Émile [1912] (2003): *A vallási élet elemi formái.* Budapest: L'Harmattan.
- DURKHEIM, Émile (1917): *A szociológia módszere.* Budapest: Franklin Társulat.
- DURKHEIM, Émile - MAUSS, Marcel (1978): *A társadalmi tények magyarázatához.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ECO, Umberto [1976] (1996): A tömegkultúra és a kultúra „szintjei”. In: Balogh Györgyi (szerk.) *Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény 4.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. pp.71-99.
- ELIAS, Norbert (1990): Az időről. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó. pp.15-47.
- ELIAS, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- EAGLETON, Terry (2001): A kultúra két fogalma. In: *Lettre.* (43).
- ELIOT, Thomas Stearns (2003): *A kultúra meghatározása.* Budapest: Szent István Társulat.
- ERIKSON, Erik (1997): Az emberi életciklus. In: Bernáth László - Solymosi Katalin (szerk.): *Fejlődéslélektan.* Olvasókönyv. Budapest: Tertia. pp.27-42.

- EVANS-PRITCHARD, E. E. (2000): Nuer idő. In: Fejős Zoltán (szerk.) *Idő és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.69-84.
- ÉBER Márk Áron (2008): Túl az élménytársadalmon? - avagy az élménytársadalom másfél évtizede. In: *Szociológiai Szemle*. Vol.18. (1). pp.78-105.
- FALUSSY Béla (2002): Tevékenységosztályozási rendszerek az időmérés-vizsgálatokban. In: *Statisztikai Szemle*. Vol.85. (8). pp.690-714.
http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2007/2007_08/2007_08_690.pdf (letöltés: 2015.03.03)
- FALUSSY Béla (2004): *Az időfelhasználás metszetei*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- FALUSSY Béla - VUKOVICH György (1996): Az idő mérlegén 1963-1993. In: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Ríport 1996*. Budapest: TÁRKI, Századvég. pp.70-103.
- FEHÉR Ferenc - HELLER Ágnes (2002): *Marx és a modernitás*. Budapest: Argumentum Kiadó - Lukács Archívum.
- FEHÉR Katalin (2014): Milyen stratégiák mentén épül fel a digitális identitás? Feltáró kutatási szakasz: a munkavállalás előtt álló egyetemisták. In: *Médiakutató: Médiaelméleti folyóirat*. 15.(2). pp.139-154.
- FEKETE Mariann - PRAZSÁK Gergő (2014): Kulturális kasztrendszer: autonómia és közös-ségiség szerepe a fiatalok kulturális aktivitásában. In: Nagy Ádám - Székely Levente (szerk.) *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Kutatópont. pp.195-217.
- FEKETE Mariann (2014a): Értékek, kultúra és McWorld - magatartás. In: Prazsák Gergő (szerk.) *Nemzeti szempont*. Budapest: Aperion Kiadó. pp.213-224.
- FEKETE Mariann (2014b): Generációs szabadidő-felhasználás a képernyőn innen és a képernyőn túl az 1999/2000-es és a 2009/2010-es időmérés-vizsgálat tükrében. In: Örkény Antal (szerk.) *Kötő-jelek 2014*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Doktori Iskola évkönyve. pp.133-157. http://tatk.elte.hu/file/Koto_Jelek_2014.pdf (letöltve: 2015.06.01.)
- FEKETE Mariann (2014c): Intenzív kultúrafogyasztók a hálón. Szabadidő-struktúra, internethasználat, kultúrafogyasztás. In: *Replika*. 90-91. 2015/1-2.
- FELDMAN, Laurence P. - HORNİK, Jacob (1981): The Use of Time: An Integrated Conceptual Model. In: *Journal of Consumer Research*. Vol. 7. (4). pp.407-419.
- FERGE Zsuzsa (1965): A nap 24 órája. (12000 ember napi időbeosztása). In: *KSH Időszaki Közlemények*. 75.1965/8.
- FERGE Zsuzsa (1976): Adalékok a magyar időmérés-vizsgálatokhoz. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- FOUCAULT, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- FREUD, Sigmund (1982): Rossz közérzet a kultúrában. In: *Esszék*. Budapest: Gondolat. pp.327-405.
- FROMANN Richárd (2014): *Gamification - épülőben a Homo Ludens társadalma?* <http://jatekoslet.hu/letoltes/publikaciok-gamification.pdf> (letöltés: 2016.01.20.)
- FUCHS, Christian (2015): *Culture and Economy in the Age of Social Media*. New York: Routledge.

- FUCHS, Christian (2016): Digital Labour and the Internet Prosumer Commodity. In: *Alternat Routes: A Journal of Critical Social Research*.
<http://www.alternateroutes.ca/index.php/ar/article/view/22403/18185>
(letöltés:2016.09.15.)
- FUKÁSZ György (1976): A szabad szombatok bevezetésének hatása a magyar munkások szabadidő- szokásainak, hétfégi tevékenységeinek alakulására. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.292-331.
- FUKÁSZ György (1988): *Szabadidő és kultúra*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- GANS, Herbert J. [1974] (2003): Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.114-150.
- GALÁCZ Anna (szerk.) (2007): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet. Jelentés a World Internet Project 2007.évi magyarországi kutatási eredményeiről*. Budapest: ITHAKA Kht.
- GALÁCZ Anna - SÁGVÁRI Bence (2008): Digitális döntések és másodlagos egyenlőtlenségek: a digitális megosztottság új koncepciói szerinti vizsgálat Magyarországon. In: *Információs társadalom*. Vol.8. (2). pp.37-52.
- GÁBOR Kálmán (2012): *Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok*. Szeged: Belvedere Meridionale
- GEERZT, Clifford [1973] (1988): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Vári András (szerk.) *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GELL, Alfred (2000): Idő és szociálintropológia. In: Fejős Zoltán (szerk.) *Idő és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.13-34.
- GERSHUNY, Jonathan (2000): *Changing Times: Work and Leisure in Post-industrial Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- GERSHUNY, Jonathan (2002): Social Leisure and Home IT: A Panel Time-Diary Approach. In: *IT & Society* 2002. Vol.1. (1). pp.54-72.
- GIDDENS, Anthony (2003): *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- GILLIGAN, Carol (1982): *In a Different Voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- GLÓZER Rita (2014): Z generációs tartalom-előállítók az új médiában. Egy Youtube-os amatőr videókészítő munkássága. In: *Marketing & Menedzsment* 2014. (II). Különszám. pp.55-67.
- GOVAERTS, France (1976): A nő és a szabadidő ma és holnap. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.331-361.
- GRANASZTÓI Péter (2004): *Munkaidő, szabadidő, szórakozás*. Zsigmond Király Főiskola, Szöveggyűjtemény.
- GREEN, Eileen - HEBRON, Sandra - WOODWARD, Diana (1990): *Women's leisure, What leisure?* Basingstoke: Macmillan.
- GROSS, Edward (1961): A functional approach to leisure analysis. In: *Social Problems*. Vol.9. (1). pp.2-8.
- GRUNOW, Daniela - SCHULZ, Florian - BLOSSFELD, Hans-Peter (2012): What determines change in the division of housework over the course of marriage? In: *International Sociology*. Vol.27. (3). pp.289-307.

- HABERMAS, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- HACK-HANDA József – PINTÉR Róbert (2015): Generációs különbségek a magyar média-fogyasztásban. In: *Információs társadalom*. Vol.15. (2). pp.7-17.
- HALBWASCH, Maurice (2000): A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp.403-432.
- HANKISS Elemér (1997): *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon Kiadó.
- HANKISS Elemér (2009): Hozzászólás a Nemzeti kultúra - kulturális nemzet vitához. In: Füstös László – Antalóczy Tímea - Hankiss Elemér (szerk.) *(Vész)jelzések a kultúráról*. Budapest: MTA PTI. p.423.
- HARRINGTON, Maureen - DAWSON, Don- BOLLA, Pat (1992): Objective and subjective constraints on women's enjoyment of leisure. In: *Society and Leisure*. Vol.15. (1). pp.203-222.
- HAWKING, Stephen (2003): *Az idő rövid története. Az ősröbbanástól a fekete lyukakig*. Budapest: Akkord Kiadó.
- HERRIDGE, Kristi L. - SHAW, Susan M. - MANNEL, Roger C. (2003): An exploration of women's leisure within heterosexual romantic relationship. In: *Journal of Leisure Research*. Vol.35. pp.274-291.
- HOWE Neil - STRAUSS William (1991): *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow&Company.
- HOWE Neil - STRAUSS William (2007): The Next 20 Years. How Customers and Workforce Attitudes Will Evolve. In: *Harvard Business Review*. 2007. Vol.85. (7-8). pp.41-55.
- HUIZINGA, Johan. (1990): *Homo ludens*. Szeged: Universum Kiadó.
- HUNYADI Zsuzsa (2005): *Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód csoportok*. Budapest: Magyar Művelődési Intézet.
- HUSSERL, Edmund (2002): *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz.
- INGLEHART, Ronald - BAKER, Wayne E. (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. In: *American Sociological Review*. 2000. Vol.65. (1). pp.19-51.
- INGOLD, Tim (2000): Munka, idő és ipar. In: Fejős Zoltán (szerk.) *Idő és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.191-220.
- JANCSÁK Csaba (2008): Ifjúsági korosztályok. In: Nagy Ádám (szerk.) *Ifjúságügy*. Budapest: Új Mandátum. 19-59.
- JÁNOSI György (1986): *A szórakozás történelmi funkcióváltozásai*. Budapest: Magvető.
- KANT, Immanuel (1974): *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- KAPITÁNY Ágnes - KAPITÁNY Gábor (2009): A kultúra változása - változások kultúrája. In: Füstös László - Antalóczy Tímea - Hankiss Elemér (szerk.) *(Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Budapest: MTA PTI. pp.17-86.
- KAPLAN, Max (1960): *Leisure in America: A Social Inquiry*. New York: John Wiley & Sons.
- KARÁCSONY András (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest: Osiris-Századvég.

- KARÁCSONY András (2002): A jog, mint kulturális jelenség. In: *Jogelméleti Szemle*. 2000/3. sz. <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html> (letöltés: 2015.02.01.)
- KELLER Tamás (2006): A hacker etika. Gondolatok Pekka Himanen: The hacker ethic and the spirit of Information Age című könyvéről. In: *Szociológiai Szemle*. Vol.16. (2). pp.135-141.
- KELLY, John, R. (1994): Multiple dimensions of meaning in the domains of work, family, and leisure. In: *Journal of Leisure Research*. Vol.26 (3). pp.250-274.
- KENÉZ Gyözőné (1976): A falusi szabadidő kérdései. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.363-386.
- KERTESI Gábor - KÖLLŐ János (2006): Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. In: *Közgazdasági Szemle*. Vol.56. (3). pp.201–225.
- KESTNBAUM, Meyer - ROBINSON, John. P.- NEUSTADTL, Alan - ALVAREZ, Anthony (2002): Information Technology and Social Time Displacement. In: *IT&Society*. Vol.1. (1). pp.21-37.
- KONDOR Zsuzsanna (2003): A kultúra fogalmának és tartalmának változása Cicerótól Carey-ig. In: Kovács Gábor (szerk.) *Virtuális egyetem Magyarországon*. Budapest: Typotex Kft. pp.338-345.
- KOZMA Tamás (2010): A felsőoktatás expanziója. In: *Educatio*. Vol.19.(1). pp.7-18.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2013a): 2011. évi népszámlálás. 3. országos adatok. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_orosz_2011.pdf (letöltés: 2014.02.21.)
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2012): *Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf> (letöltés: 2014.04.21.)
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2011): *Az IKT - eszközök és használatuk a háztartásokban, 2010*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ikt/ikt10.pdf> (letöltés: 2014.04.22.)
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2013b): *Kulturálódási szokásaink. A lakosság televíziós, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérleg felvételek segítségével*. 2013. június. Budapest: KSH. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kult_szokasok.pdf (letöltés: 2013.12.10.)
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2011): *Kultúrstatistikai adattár 2000-2010*. Budapest: KSH.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2006): *Mozik és filmek adatai 2001-2005*. Budapest: KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/mozi0105.pdf> (letöltés: 2013.10.20.)
- KRAUT, Robert - PATTERSON, Michael - LUNDMARK, Vicki - KIESLER, Sarah - MUKHOPADHYAY, Tridas - SCHERLIS, William (1998): Internet Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being? In: *American Psychologist*. Vol.53. (9). pp.1017-1031.
- KROEBER, Alfred L. - KLUCKHOHN, Clyde - UNTEREINER, Wayne (1952): *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage.

- KUTI Éva (2009): A kultúra iránti érdeklődés és a kultúrafogyasztás alakulása a Nemzeti Médiaanalízis adatai alapján. In: Füstös László - Antalóczy Tímea - Hankiss Elemér (szerk.) *(Vész)jelzések a kultúráról*. Budapest: MTA PTI. pp.151-200.
- LAMOND, Celia (1992): 'Constrained by an ethic of care? An exploration of the interactions between work, family, and leisure in the everyday lives of female staff registered nurses.' Unpublished master thesis, University of Waterloo, Waterloo, Ontario.
- LEE, Heejin (1999): Time and Information Technology: Monochronicity, Polychronicity and Temporal Symmetry. In: *European Journal of Information System*. Vol.8. (1). pp.16-26.
- LEE, Hejin - LIEBENAU, Jonathan (2000): Time and the Internet at the Turn of the Millennium. In: *Time&Society*. Vol.9. (1). pp.43-56.
- LEE, Heejin - WHITLEY, Edgar A. (2002): Time and Information Technology: Temporal Impacts on Individuals, Organizations, and Society. In: *The Information Society*. Vol.18. (4). pp.235-240.
- LENGYEL György - LŐRINCZ László (2006): Internet és szabadidő. In: Dessewffy Tibor - Fábán Zoltán - Z. Karvalics László (szerk.) *Internet. hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 3*. Budapest: TÁRKI. pp.111-133.
- LIPOVETSKY, Gilles - SERROY, Jean (2008): *La culture - monde. Réponse á une société désorientée*. Paris: Odile Jacob.
- LLOSA, Mario Vargas (2014): *Látványcivilizáció*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- LOSONCZI Ágnes (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakkban és az értékekben*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- LOSONCZI Ágnes (2009): *Az ember ideje. Esszék az időről*. Budapest: Holnap Kiadó.
- LÖWENTHAL, Leo (1973): *Irodalom és társadalom. A könyv a tömegkultúrában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- LUHMANN, Niklas (1976): The Future Cannot Begin: Temporal Structures in Modern Society. In: *Social Research*. Vol.43. (1). pp.130-152.
- LUHMANN, Niklas (2000): Szociális rendszerek. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp.91-105.
- MANNHEIM Károly [1927] (2000): A nemzedékek problémája. In: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.201-255.
- MARÓTI Andor (1994): *A művelődéstudomány alapjai*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem.
- MARTEL, Frédéric (2010): *Mainstream*. Paris: Flammarion.
- MASUDA, Yonei (1988): *Az információs társadalom*. Budapest: Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár.
- MÁRKUS György (1992): *Kultúra és modernitás*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- MCCRINDLER, Marc - WOLFINGER, Emily (2009): *The ABC of XYZ. Understanding the Global Generations*. UNSW Press. Generations defined: http://mccrindle.com.au/resources/whitepapers/McCrindle-Research_ABC-01_Generations-Defined_Mark-McCrindle.pdf. (letöltés: 2013.11.30.)
- MCDONALD, Dwight (1996): A tömegkultúra elmélete. In: Balogh Györgyi (szerk.) *Kommunikációelméleti szövegyűjtemény.4*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. pp.27-54.

- MEAD, George Herbert (1964): The Nature of the Past. In: John Coss (szerk.): *Essays in Honor of John Dewey*. New York: Henry Holt&Co. pp.235-242.
- MESSNER, Michael A. (1989): Masculinities and Athletic Careers. In: *Gender Society*. Vol.3. (1). pp.71-88.
- MESSNER, Michael A. (1992): *Power at Play: Sports and the Problem of Masculinity*. Boston: Beacon Press.
- MÉSZÁROS András (1999): *Idő által homályosan*. Pozsony: Kalligram.
- NAGY Réka (2005): *Digitális egyenlőtlenségek: mítosz vagy valóság? Információs technológiák használatának aspektusai az ifjúság körében*. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- NEGROPONTE, Nicholas (1995): *Being Digital*. London: Hodder & Stoughton.
- NÉMEDI Dénes (2010): *Klasszikus szociológia 1890-1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- NÉMETH András (2007): Mi is az idő? - Történeti idősociológiai és időantropológiai vázlatok. In: *Iskolakultúra Online*. (1). pp.54.75.
- NÉMETH András (2014): *Emberi idővilágok. Pedagógiai megközelítések*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- NIE, Norman. H. - ERBRING, Lutz. (2000): Internet and Society: A Preliminary Report. In: *Time & Society*. Vol.1. (1). pp.275-288.
http://www.nomads.usp.br/documentos/textos/cultura_digital/tics_arq_urb/internet_society%20report.pdf (letöltés: 2014. 03. 30.)
- NIETZSCHE, Friedrich (2003): *A tragédia születése avagy a görögség és a pesszimizmus*. Budapest: Magvető Kiadó.
- NYESTE Gábor (2003): A magyar információs társadalom időmérlege. In: Lengyel György (szerk) *Információs technológiák és digitális szakadék*. Budapest: Corvinus Egyetem. pp.67-88.
- NYÍRI Kristóf (2007): Idő és kommunikáció. In: *Világosság*. Vol.48. (4). pp.33-40.
- PARKER, Stanley (1976): *The Sociology of Leisure*. London: George Allen and Unwin.
- PARSONS, Talcott (2002): A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor - Némedi Dénes - Somlai Péter (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században II*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. pp.40-61.
- PEROVIC, Sanja (2014): A francia forradalom kalendáriuma. In: *KLIÓ. Történelmi szemlélő folyóirat*. Vol.23. (4). pp.72-81.
- PETERSON, Richard A.- KERN, Roger M. (1996): Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, Vol. 61, No. 5 (Oct., 1996), pp. 900-907.
- PIEPER, Josef (1952): *Leisure, The Basis of Culture*. New York: Pantheon.
- PIKÓ Bettina (2006): A serdülő- és ifjúkori függőség biológiai, pszichológiai és szociológiai összefüggései. In: Bíró Judit (szerk.) *Biopolitika - drogprevenció. Tanulmányok a kábítószer-fogyasztás megelőzéséről*. Budapest: L'Harmattan - ELTE Társadalomtudományi Kar. pp.81-102.
- PINTÉR Róbert (2005): A hazai médiafogyasztás (át)alakulása az internet tükrében. In: Desseffy Tibor - Fábán Zoltán - Z. Karvalics László (szerk) *Internet. hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2*. Budapest: Gondolat - Infónia. pp.153-186.

- POSTMAN, Neil (1985): *Amusing Ourselves To Death*. London: Penguin Books. <https://libcom.org/files/Neil%20Postman%20-20Amusing%20Ourselves%20to%20Death.pdf> (letöltés: 2015.12.12.)
- PRENSKY, Mark (2001): Digital Natives, Digital Immigrants. In: *From On the Horizon*. MCB University Press. Vol.9. (5).
<http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>
- PRONOVOST, Gilles (2002): The Internet and Time Displacement: A Canadian Perspective. In: *IT & Society* Vol.1. (1). pp.44-53.
- RÁCZ József (2001): *Szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- REIBLE, Heidi, L. (2006): Deviant leisure: Uncovering the 'goods' in transgressive behavior. In: *Leisure/loisir*. Vol.30. (1). pp.10-35.
- RIGLER András (2005): Társadalmi egyenlőtlenségek az infokommunikációs eszközök használatában. In: Dessewffy Tibor - Fábíán Zoltán - Z. Karvalics László (szerk.) *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2*. Budapest: Gondolat - Infónia. pp.213-238.
- ROBERTS, Kenneth (1999): *Leisure in Contemporary Society*. Wallingford, Oxon, U.K. New York: CABI Publication.
- ROBINSON, John P. - KESTNBAUM, Meyer - NEUSTADTL, Alan - ALVAREZ, Anthony S. (2002): The Internet and Other Uses of Time. In: Wellman, Barry - Haythornthwaite, Caroline (szerk) *The Internet in Everyday Life*. Blackwell Publishers Ltd. USA: Malden.
- ROGERS, Everett M. (1995): *Diffusion of Innovations*. New York, Free Press.
- ROJEK, Chris (1995): *Decentring Leisure: Rethinking Leisure Theory*. London: SAGE.
- ROPOLYI László (2006): *Az Internet természete*. Budapest: Typotex.
- ROPOLYI László (2016): Marx és az internet. In: Fülöp Nóra – Csurgó Dénes – Nemes Domonkos – Lafferton Sára – Nagy Kristóf – Jemeljanov Kathrin Sharon – Domsitzh Mátyás (szerk.) *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági – filozófiai kéziratok*. pp.189-203.
- ROTH Endre (1972): Kultúra és „tömegkultúra“. In: *Korunk*. Vol.31. (9). pp.1288-1292.
http://epa.oszk.hu/00400/00458/00423/pdf/Korunk_EPA00458_1972_09_1288-1292.pdf (letöltés:2014.15.25.)
- SCHEUCH, Erwin I. (1976): A szabadidőben tanúsított magatartás, mint a társadalomban lezajló strukturális változások következménye és meghatározásának alapja. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.199-231.
- SCHULZ, Florian - GRUNOW, Daniela (2012): Comparing diary and survey estimates on time use. In: *European Sociological Review*. Vol.28. (5). pp.622–632.
- SCHULZE, Gerhard (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. In: *Szociológiai Figyelő*. (1-2). pp.135-157.
- SCHULZE, Gerhard (2003): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: Wesely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.186-204.
- SIMMEL, Georg (1973): Az életstílus. In: Somlai Péter (szerk.) *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.111-178.

- SOROKIN, Pitirim A. - MERTON, Robert K (1937): Social Time: A Methodological and Functional Analysis. In: *The American Journal of Sociology*. Vol.42. (5). pp.615-629.
- STALP, M.C.(2006): Negotiating time and space for serious leisure: quilting in the modern US home. In: *Journal of Leisure Research*. Vol.38. (1). pp.104-132.
- STEBBINS, Robert A. (1982): Serious leisure: a conceptual statement. In: *Pacific Sociological Review*. Vol.25 (2). pp.197-214.
- STEBBINS, Robert A. (1997): Casual leisure: a conceptual statement. In: *Leisure Studies*, Vol.16 (1). pp.17-25.
- STEHR, Nico (1994): *Knowledge Societies*. London: Thousand Oaks.
- STÖRIG, Hans Joachim (1997): *A filozófia világtörténete*. Budapest: Helikon Kiadó.
- SYKES, Gresham - MATZA, David. (1957): Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency. In: *American Journal Review*. Vol.22. (6). pp.664-70.
- SZALAI Sándor (szerk) (1978): *Idő a mérlegen. 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SZALAI Sándor (1976): A szabadidő problémái a különböző társadalmi berendezkedésű országokban. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.171-178.
- SZÁNTÓ Miklós (1976): Szabadidő és életmód. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.281-291.
- SZÉKELYI Mária - BARNA Ildikó (2002): *Túlélőkészlet SPSS-hez*. Budapest: Typotex Kiadó.
- SZÉKELY Levente - URBÁN Ágnes (2009): *A bevonódás útjai. Avagy hogyan kezdünk interetneezni?* Budapest: Excenter.
- SZÉKELY Levente (2013): Az új csendes generáció. In: Nagy Ádám - Székely Levente (szerk.) *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Kutatópont. pp.9-27.
- SZÉKELY Levente (2013): *Média multitasking. Az új generációk megváltozó médiafogyasztási és kommunikációs szokásairól*. PhD értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/766/1/Szekely_Levente.pdf (letöltés: 2015.01.10.)
- TÁRKI (2001): *A digitális jövő térképe. World Internet Project 2000-2001*. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a139.pdf>
- TENBRUCK, Friedrich H. (2003): A polgári kultúra. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.52-71.
- THOMPSON, Edward P. (1990): Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: Gelériné Lázár Márta (szerk) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp.60-116.
- TIBORI Tímea (2001): Kulturális magatartás- és értékváltozások. In: *Educatio* Vol.10. (3). pp.517-529.
- TIBORI Tímea (2002): *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola.
- TOFFLER, Alvin [1980] (2001): *A harmadik hullám*. Budapest: Typotex Kiadó.
- TOMKA Miklós (2009): Vallásosság Kelet- Közép Európában. Tények és értelmezések. In: *Szociológiai Szemle*. Vol.19. (3). pp.64-79.
- T. KISS Tamás (2008): *Civilizációk - kultúrák - közösségek*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó.

- TÖNNIES, Ferdinand (2000): Közösség és társadalom. In: Felkai Gábor - Némedi Dénes - Somlai Péter (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum. pp.441-457.
- UTASI Ágnes (1989): *Családok és életstílusok*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- VALUCH Tibor (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris.
- VÁRINÉ Szilágyi Ibolya (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat.
- VÁSÁRHELYI Mária (2005): „A színház egy zárt világ?” In: Tompa Andrea (szerk.) *Színházi jelenlét, színházi jövőkép*. NKA Kutatások I. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest. pp.139-217.
- VEBLEN, Thorsten (1975): *A dolgoztalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- VITÁNYI Iván (1976): A szabadidő-tevékenységek megoszlása és szerkezete. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.131-135.
- VITÁNYI Iván (1995): Szabadidő és társadalmi átalakulás. In: Falussy Béla (szerk.): *Társadalmi idő - szabadidő*. Budapest: Magyar Szabadidő Társaság. pp:382–386.
- VITÁNYI Iván (2002): A civilizáció és a kultúra paradigmái. In: *Magyar Tudomány* Vol.47. (6). pp.720-729.
- VITÁNYI Iván (2004): A XX. század kulturális kihívásai. In: *Ezredforduló* (3-4). pp.19-23.
- VITÁNYI Iván (2006): *A magyar kultúra esélyei*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- WEBER, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. *Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat.
- WEBER, Max (1992): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái*. (A társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WESSELY Anna (2003): A kultúra szociológiai tanulmányozása. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.7-27.
- WILLIAMS, Raymond (2003): Kultúra. A kultúra elemzése. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó. pp.28-40.
- WORLD INTERNET PROJECT 2000-2001 (2001): *A digitális jövő térképe. A magyar lakosság és az internet*. Budapest: ITTK - TÁRKI.
- WORLD INTERNET PROJECT (2007): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet*. Budapest: ITHAKA Kht.
- ZBOROVSKIJ, Harold Jefimovics (1976): A szabadidő, mint szociológiai kategória. In: Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó. pp.17-49.
- Z. KARVALICS László (2002): *Az információs társadalom keresése*. Budapest: Infonia Szakkönyvek, Infonia - Aula.
- Z. KARVALICS László (2004): *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest: Gondolat - Infonia.

VI. ÁBRA- ÉS TÁBLÁZATJEGYZÉK

1. ábra:	Szabadidős tevékenységek Kaplan-féle csoportosítása	34
2. ábra:	Szabadon végzett tevékenységekre fordított idő generációk szerinti megoszlása, „A” mutató (perc)	69
3. ábra:	Generációk mozilátogatási megoszlása a lekérdezést megelőző évben (%)	89
4. ábra:	A generációk látogatási megoszlása a magas kultúra rendezvényein a lekérdezést megelőző évben (%)	92
5. ábra:	Generációk színházlátogatási megoszlása a lekérdezést megelőző évben (%)	93
6. ábra:	„Mire használja az internetet?” – a generációk nethasználati gyakorlata, 2009/2010 (%).....	95
7. ábra:	Az internethasználók szabadidős tevékenységszerkezete a lekérdezést megelőző évben, 2009/2010	115
8. ábra:	Az internetet nem használók tevékenységszerkezete a lekérdezést megelőző évben, 2009/2010 (N = 3807)	118
9. ábra:	Szabadidős tevékenységekre fordított időmennyiség (perc) megoszlása hétköznap és hétvégén – Z generáció, 2012	118
10. ábra:	A (szinte) soha nem látogatott helyek megoszlása (%)	128
11. ábra:	A (szinte) soha nem látogatott helyek megoszlása (%)	131
1. táblázat:	A Millenáris korszak jellemzői.....	77
2. táblázat:	A 15–74 éves népesség napi átlagos időfelhasználásának alakulása tevékenységi főcsoportok szerint	89
3. táblázat:	Szabadidő társas eltöltésére vonatkozó adatok idősoros összehasonlítása generációk szerint	96
4. táblázat:	A szabadidő társas eltöltésének magyarázó modellje	99
5. táblázat:	Tanulásra, önképzésre vonatkozó adatok idősoros összehasonlítása generációk szerint	103
6. táblázat:	Könyv olvasásra vonatkozó adatok idősoros összehasonlítása generációk szerint	105
7. táblázat:	A szabadon felhasználható idő magyarázó modellje.....	107
8. táblázat:	Televíziózásra vonatkozó mutatók generációk szerinti megoszlása.....	109
9. táblázat:	A televíziózással töltött idő magyarázó modellje	110
10. táblázat:	Személyi számítógép generációk szerinti megoszlása 1999/2000-ben (%).....	112
11. táblázat:	Generációk számítógép-használati megoszlása 2009/2010 (%).....	113
12. táblázat:	Generációk internethasználat, 2009/2010 (%)	114

13. táblázat:	Internetezés generációk szerinti megoszlása, 2009/2010	114
14. táblázat:	Az internethasználók és a nem használók csoportjának időfelhasználási átlagai, 2009/2010 (N = 8391)	119
15. táblázat:	A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje.....	122
16. táblázat:	A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje II.....	123
17. táblázat:	A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje III.	123
18. táblázat:	A klasszikus kultúrafogyasztás magyarázó modellje IV.....	124
F1. ábra:	Képernyőkön túl töltött szabadidős programok generációk szerinti megoszlása, 1999/2000 (%) (N = 10 997)	161
F2. ábra:	Képernyőkön túl töltött szabadidős programok generációk szerinti megoszlása 2009/2010 (%) (N = 8391)	162
F3. ábra:	A generációk olvasmányainak jellemző összetétele 1999/2000-ben (%).....	163
F4. ábra:	A generációk olvasmányainak jellemző összetétele 2009/2010-ben (%).....	163
F5. ábra:	„Szokott-e rendszeresen (heti több alkalommal) napilapot olvasni?” (2009/2010) (%)	164
F6. ábra:	Hetilap, folyóirat olvasási gyakorisága generációk szerint 2009/2010-ben (%).....	164
F7. ábra:	Napilapot, hetilapot, folyóiratot olvasók generációk szerinti megoszlása 1999/2000-ben (%).....	165
F8. ábra:	A lekérdezést megelőző 1 év során legalább 1 db könyvet elolvasók generációk szerinti megoszlása (%).....	165
F9. ábra:	Számítógép-használat elsődleges mintázata az ezredfordulón (%)	166
F10. ábra:	Az Y generáció szocio-ökonómiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján	167
F11. ábra:	Az X generáció szocio-ökonómiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján	168
F12. ábra:	A Baby Boomer generáció szocio-ökonómiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján	169
F13. ábra:	Az Építők nemzedékének szocio-ökonómiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján	170
F14. ábra:	A Z generáció képernyőkön túl töltött szabadidős programjainak gyakorisága (%) (Magyar Ifjúság 2012, N=1.368).....	171
F15. ábra:	A szabadidő szinterei – Z generáció (%).....	171
F16. ábra:	A Z generáció szabadidős elfoglaltságainak megoszlása (%).....	172
F17. ábra:	„Van-e otthon...?” (%)	172
F18. ábra:	Szabadidőben leggyakrabban végzett tevékenységek megoszlása számítógép-használat szerint (%)	173
F19. ábra:	Szabadidős tevékenységre fordított időmennyiség (perc) megoszlása számítógép-használat szerint	173

F1. táblázat:	Tanulói státusz generációk szerinti megoszlása 1999/2000-ben és 2009/2010-ben (%).....	155
F2. táblázat:	Az adatfelvételt megelőző 1 év alatt olvasott könyvek átlaga generációk szerint (1999/2000)	155
F3. táblázat:	Az adatfelvételt megelőző 1 év alatt olvasott könyvek átlaga generációk szerint (2009/2010)	156
F4. táblázat:	Videózásra vonatkozó adatok generációk szerinti megoszlása. 2009/2010	156
F5. táblázat:	Számítógép - birtoklás megoszlása az ezredfordulón a háztartásfők neme szerint (%)	156
F6. táblázat:	Számítógép - birtoklás megoszlása az ezredfordulón a háztartásfők iskolai végzettsége alapján (%)	157
F7. táblázat:	A háztartásfők generációs státusza és iskolai végzettsége az ezredfordulón (%)	157
F8. táblázat:	A háztartásfők számítógép-birtoklása gazdasági státusz szerint az ezredfordulón (%)	158
F9. táblázat:	Számítógépe kapcsolódik-e az internetre? (%).....	158
F10. táblázat:	A logisztikus regressziós modellbe bevont magyarázó változók önálló hatása.....	159
F11. táblázat:	A Z generáció számára legfontosabb hírforrások megoszlása (%).....	159
F12. táblázat:	Számítógép-használat szülők iskolai végzettség szerinti megoszlása szerint (%).....	159
F13. táblázat:	Számítógép-használat szülők foglalkozás szerinti megoszlása szerint (%).....	160

VII. FÜGGELÉK I.

Az időfelhasználás vizsgálatához használt adattípusok

Az 1999/2000. évi minta az ország magánháztartásaiban élő 15-84 éves népességet reprezentálja. A minta kiválasztása az 1996. évi mikrocenzus alapján történt az ország 353 településén. Az évszakok és a hét napjainak arányos reprezentációja érdekében az adatfelvétel négy periódusban történt. A kódolt elemi tevékenységek száma 508.

Az utolsó időmérleg felvétel 2009. október – 2010. szeptember között zajlott, a 15-84 éves népességet reprezentálja, a kódolt elemi tevékenységek száma 548.

További, az empirikus vizsgálatok során használt fogalmak operacionalizálása:

Embernap: egy ember egy napra vonatkozó időmérlege.

Elemi tevékenység: az adatfelvétel során tovább már nem bontható kategóriák.

Kijelölt nap: az az előre meghatározott nap, amelyről a kijelölt minta személyeinek időmérleg-naplót kell kitöltetni.

Az időmérleg-adatközlésekben alkalmazott három adattípus számítási módjai:

Mutatók: „A”mutató: a napi átlagos időfelhasználás percdatokat tartalmazó mutatója, amely a teljes népesség (vagy népességcsoport) valamennyi vizsgált tevékenységére számított átlagidő, és amelyek összege 1440 perc, azaz a nap 24 órája. Az időfelhasználás szerkezeti elemzésének mutatója. Számítási módja:

$$A1 = T/n1$$

A1 = a népesség napi átlagos időfelhasználása valamennyi tevékenységre, perc

T = tevékenységenként az összes időráfordítás, perc

n1 = összes megfigyelés, embernap.

Az „A” mutató segít a napi időbeosztáson belüli összefüggések megértéséhez, mivel lehetőséget nyújt tevékenységek összevonására, viszonyszámok képzésére. A nap 24 órás keretében azon tevékenységek időráfordítása éri el a legmagasabb értéket, amelyeket a népesség döntő hányada rendszeresen, nagy gyakorisággal és viszonylag magas átlagos időráfordítással folytat (pl. alvás, étkezés, öltözködés, munkavégzés olyan tevékenységek, melyekben a vizsgálat népesség széles köre rendszeresen végez).

„B” mutató: az adott tevékenységet végzők aránya. Számítási módja:

$$B1 = n3 \times 100 / n1$$

B1 = a tevékenységet a vizsgált napokon belül végző népesség aránya, százalékban kifejezve.

n3 = a tevékenységet a vizsgált napokon végzők száma

n1 = összes megfigyelés, embernap

A „B” és a „C” mutatók segítségével a tevékenység végzésének intenzitásáról kaphatunk képet.

„C” mutató: a tevékenység végzésének átlagos időráfordítása, percben kifejezve. Számítási módja:

$$C = T / n3$$

C = a tevékenységet a vizsgált napokon belül végző népesség átlagos időráfordítása, perc

T = a tevékenységre fordított összes idő, perc

n3 = a tevékenységet a vizsgált napokon végzők száma

FÜGGELÉK II.

F1. táblázat:

Tanulói státusz generációk szerinti megoszlása 1999/2000-ben és 2009/2010-ben (%)

	1999/2000	2009/2010
	tanuló	tanuló
Y generáció	34	47
X generáció	0,3	11
Baby Boomer	0	3
Építők	0,1	0,4

F2. táblázat:

Az adatfelvételt megelőző 1 év alatt olvasott könyvek átlaga generációk szerint (1999/2000)

1999/2000	átlag	elemszám	szórás
Y generáció	7,72	90	12,298
X generáció	8,18	718	10,578
Baby Boomer	8,56	1446	10,792
Építők	8,14	2697	10,397
összesen	8,42	4951	10,576

F3. táblázat:

Az adatfelvételt megelőző 1 év alatt olvasott könyvek átlaga generációk szerint (2009/2010)

2009/2010	átlag/db	elemszám	szórás
Y generáció	6,67	792	9,593
X generáció	6,73	1085	8,482
Baby Boomer	7,82	1155	10,942
Építők	7,86	760	10,959
Összesen	7,28	3792	10,029

F4. táblázat:

Videózásra vonatkozó adatok generációk szerinti megoszlása. 2009/2010¹⁷⁴

	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	12	9,5	124
X generáció	4	3,8	113
Baby Boomer	2	1,5	113
Építők	1	0,8	89
Összesen	5	3,6	110

F5. táblázat:

Számítógép - birtoklás megoszlása az ezredfordulón a háztartásfők neme szerint¹⁷⁵ (%)

1999/2000	Háztartásfő neme		összesen
	férfi	nő	
nincs válasz	4	5	4
van	13	5	11
nincs, de akar	10	4	9
nincs, és nem is akar	73	86	76
összesen	100	100	100

Cramer's V:0,153 Sig.<0,000

174 N=7442. „A” mutató: $\acute{e}ta = 0,155$, $p < 0,000$, $F = 61,193$. „B” mutató: $\acute{e}ta = 0,166$, $p < 0,000$, $F = 70,523$.„C” mutató: $\acute{e}ta = 0,124$, $p < 0,248$, $F = 1,385$.

175 N=11.000

F6. táblázat:

Számítógép - birtoklás megoszlása az ezredfordulón a háztartásfők iskolai végzettsége alapján¹⁷⁶ (%)

1999/2000	iskolázottság				összesen
	8 általános vagy kevesebb	szakmunkásképző szakiskola	szakközépiskola gimnázium	főiskola egyetem	
nincs válasz	25	21	27	27	100
van	5	23	38	33	100
nincs, de akar	11	38	34	17	100
nincs és nem is akar	41	30	19	10	100

Cramer's V:0,280 Sig.<0,000

F7. táblázat:

A háztartásfők generációs státusza és iskolai végzettsége az ezredfordulón (%)¹⁷⁷

1999/2000	X generáció	Baby Boomerek	Építők
8 általános vagy kevesebb	14	20	54
szakmunkásképző, szakiskola	44	37	16
szakközépiskolai, gimnáziumi érettségi	28	27	17
főiskolai, egyetemi diploma	13	16	13
összesen	100	100	100

Cramer's V:0,280 Sig.<0,000

176 N=11.000

177 N=11.000

F8. táblázat:

A háztartásfők számítógép-birtoklása gazdasági státusz szerint az ezredfordulón (%)¹⁷⁸

Gazdasági státusz	Van	Nincs, de akar	Nincs és nem is akar
alkalmazásban álló vagy szervezetkezeti tag	65	61	33
alkalmi munkás napszámos	1	1	1
nem mg-i vállalkozó	1	15	4
mg-i vállalkozó	1	3	1
foglalkoztatott nyugdíjas	2	2	2
nem foglalkoztatott nyugdíjas	10	13	53
munkanélküli	3	4	5
gyes	0	1	1

Cramer's V:0,219. Sig.<0,000

F9. táblázat:

Számítógépe kapcsolódik-e az internetre?¹⁷⁹ (%)

1999/2000	iskolázottság				összesen
	8 általános vagy kevesebb	szakmunkásképző szakiskola	szakközépiskola gimnázium	főiskola egyetem	
igen	3	7	38	52	100
nem	6	25	38	31	100

178 1999/2000, N=1.100

179 1999/2000, N=1.100

F10. táblázat:

A logisztikus regressziós modellbe bevont magyarázó változók önálló hatása

	érték	p
Gazdasági tőke	687,442	,000
Kulturális tőke	653,029	,000
településtípus	250,023	,000
generáció (Építők)	70,149	,000
generáció (Y)	64,191	,000
generáció (X)	,011	,918
generáció (BB)	17,702	,000
internethasználat	883,450	,000

F11. táblázat:

A Z generáció számára legfontosabb hírforrások megoszlása¹⁸⁰ (%)

	átlag	szórás
internet	4,14	1,371
televízió	3,61	1,502
könyvek	3,33	1,615
rádió	2,77	1,661
újságok	2,76	1,623

F12. táblázat:

Számítógép-használat szülők iskolai végzettség szerinti megoszlása szerint (%)¹⁸¹

	apa legmagasabb iskolai végzettsége			anya legmagasabb iskolai végzettsége		
	alapfokú	középfokú	felsőfokú	alapfokú	középfokú	felsőfokú
használ számítógépet	16	69	15	20	63	17
nem használ számítógépet	52	45	3	52	44	4

180 1-től 5-ig terjedő skálán értékelve, ahol az 1=egyáltalán nem fontos, 5= teljes mértékben fontos.

181 Apa: p=0.000, Cramer's V=0.289. Anya: p=0.000, Cramer's V=0.251.

F13. táblázat:

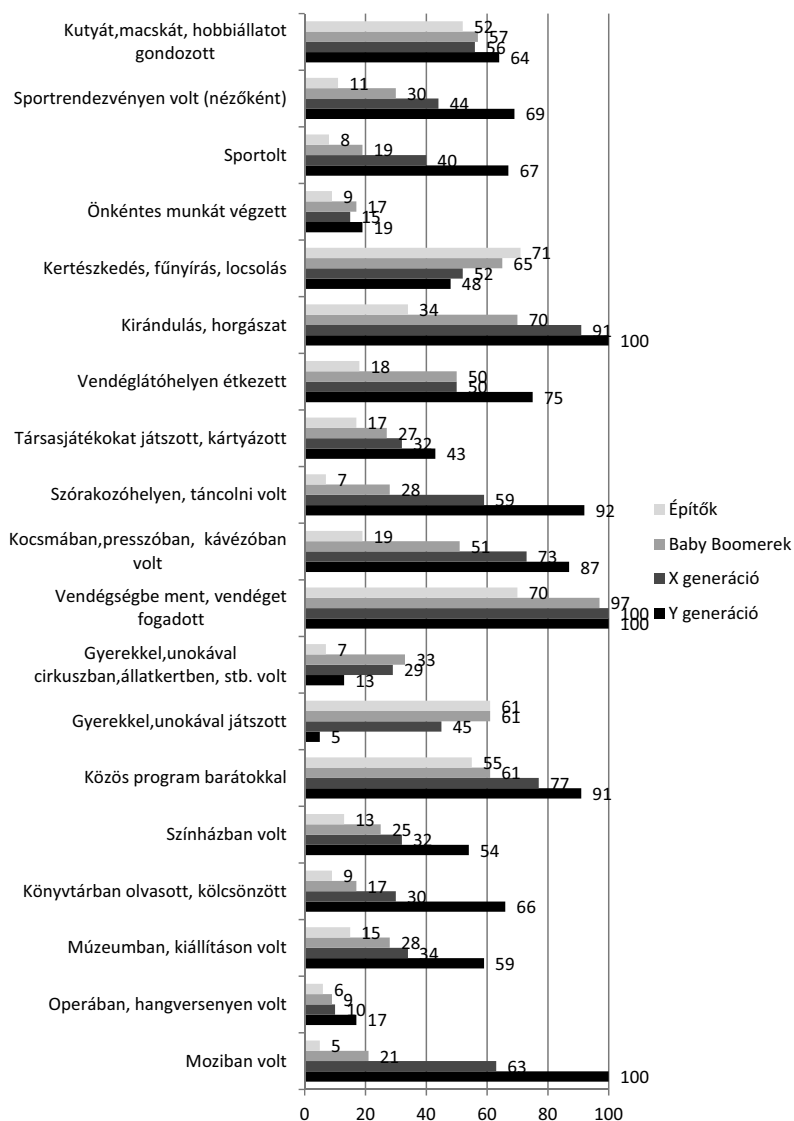
Számítógép-használat szülők foglalkozás szerinti megoszlása szerint (%)

	apa foglalkozása		anya foglalkozása	
	fizikai munka	szellemi munka	fizikai munka	szellemi munka
használ számítógépet	69	31	59	41
nem használ számítógépet	90	10	84	16

FÜGGELÉK III.

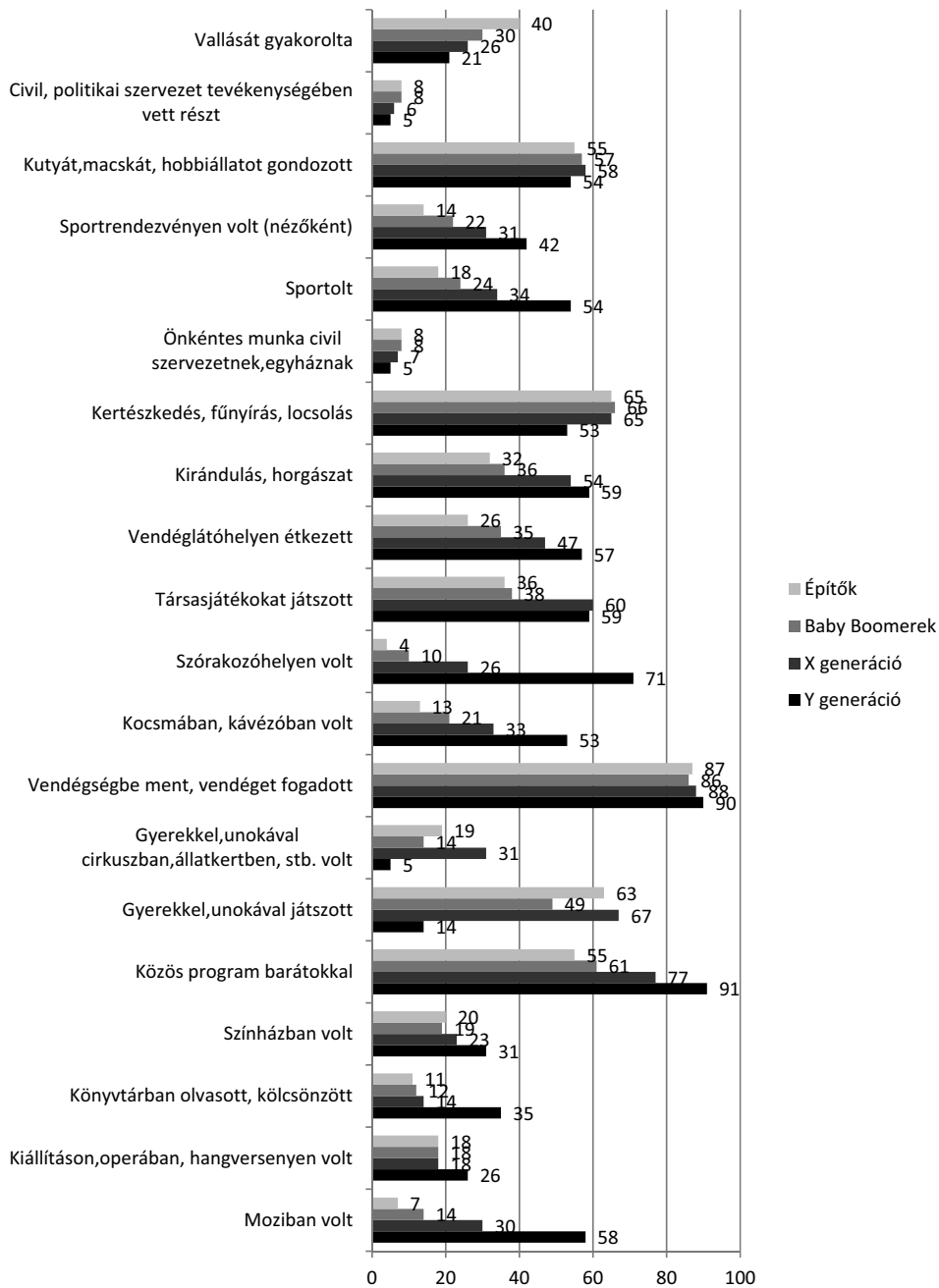
F1. ábra:

Képernyőkön túl töltött szabadidős programok generációk szerinti megoszlása, 1999/2000 (%) (N = 10 997)

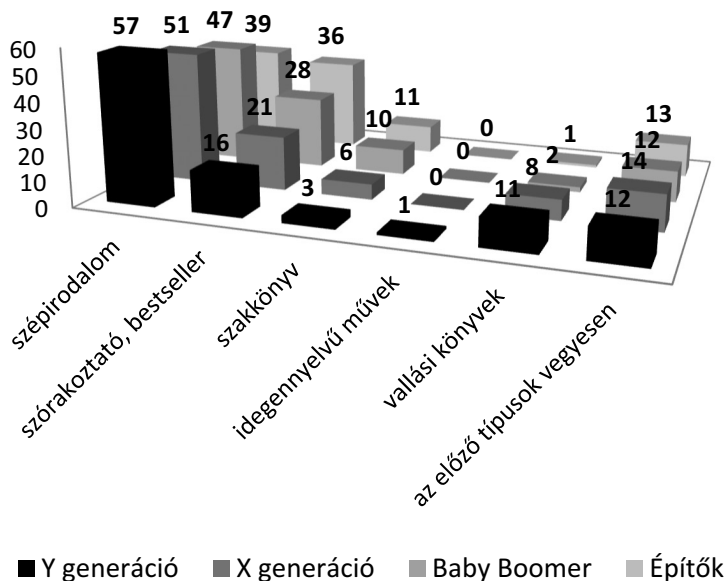

F2. ábra:

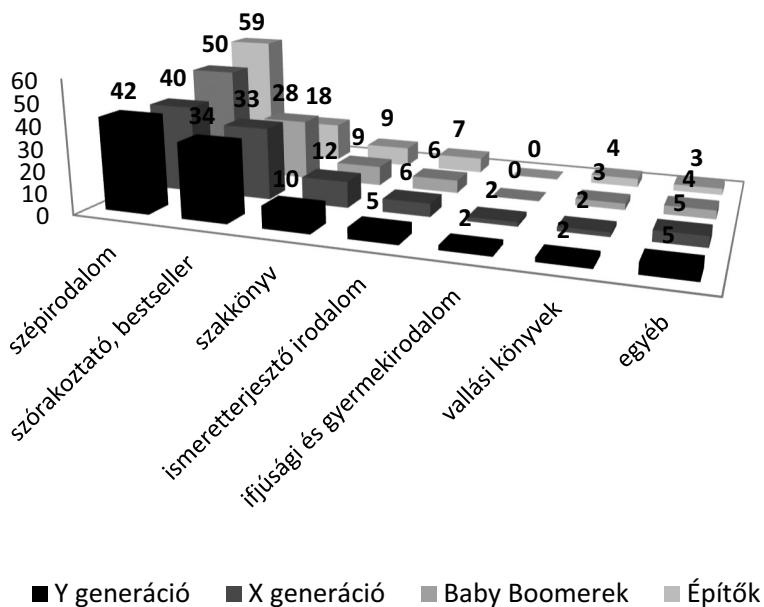
Képernyőkön túl töltött szabadidős programok generációk szerinti megoszlása 2009/2010 (%) (N = 8391)

F3. ábra:

A generációk olvasmányainak jellemző összetétele 1999/2000-ben¹⁸² (%)

F4. ábra:

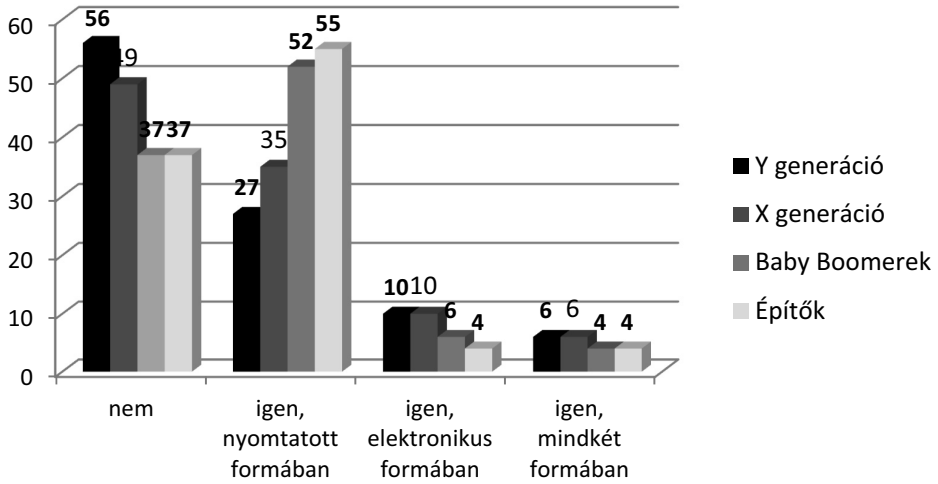
A generációk olvasmányainak jellemző összetétele 2009/2010-ben¹⁸³ (%)

182 N=4.949

183 N=3.792

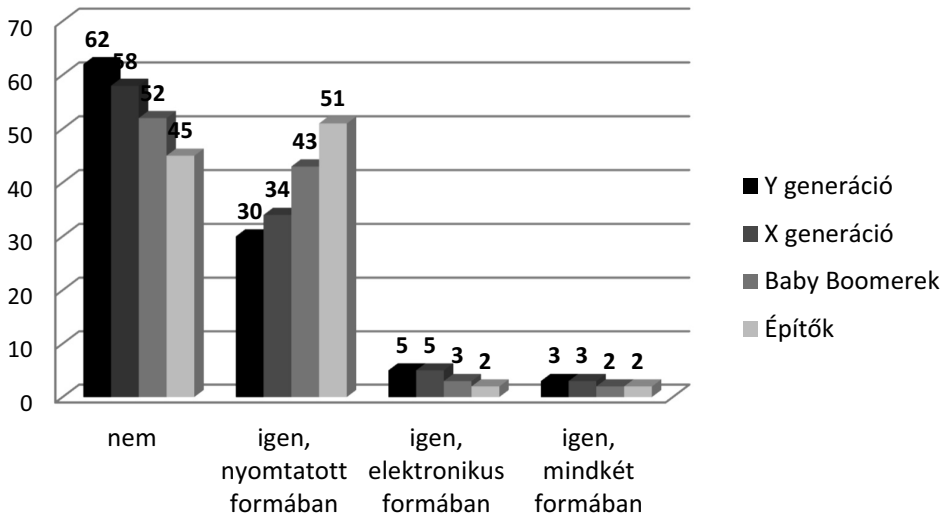
F5. ábra:

„Szokott-e rendszeresen (heti több alkalommal) napilapot olvasni?”¹⁸⁴ (%) (2009/2010)

F6. ábra:

Hetilap, folyóirat fajták olvasási gyakorisága generációk szerint 2009/2010-ben¹⁸⁵ (%)

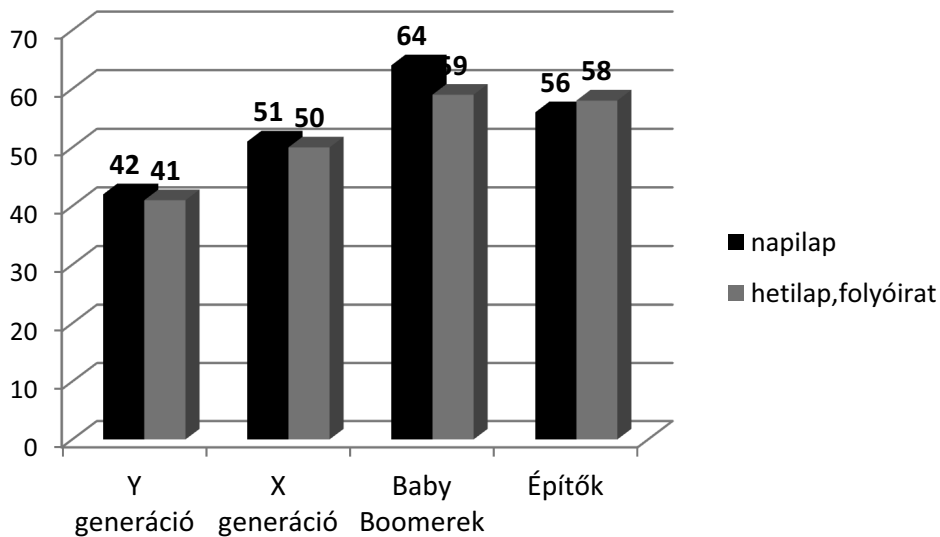

184 N=7.300

185 N=7.300

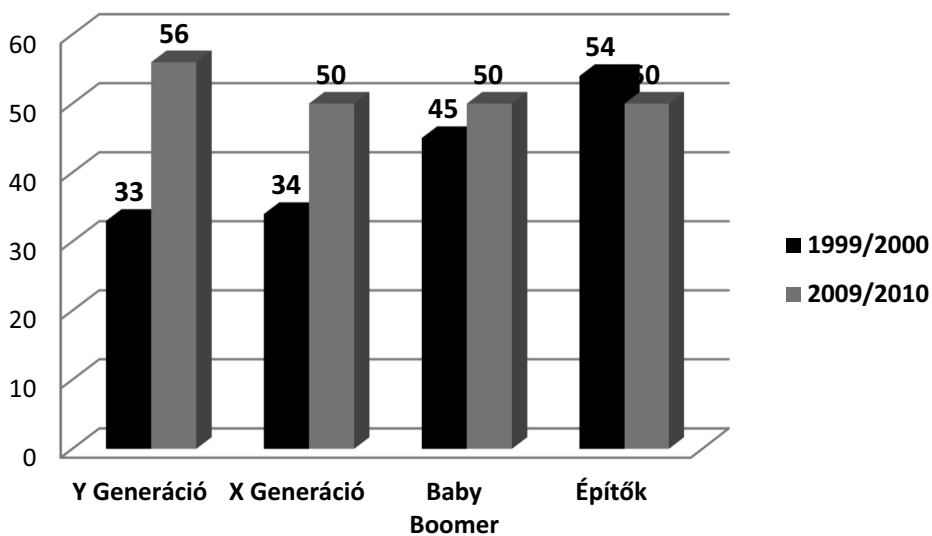
F7. ábra:

Napilapot, hetilapot, folyóiratot olvasók generációk szerinti megoszlása 1999/2000-ben (%)

F8. ábra:

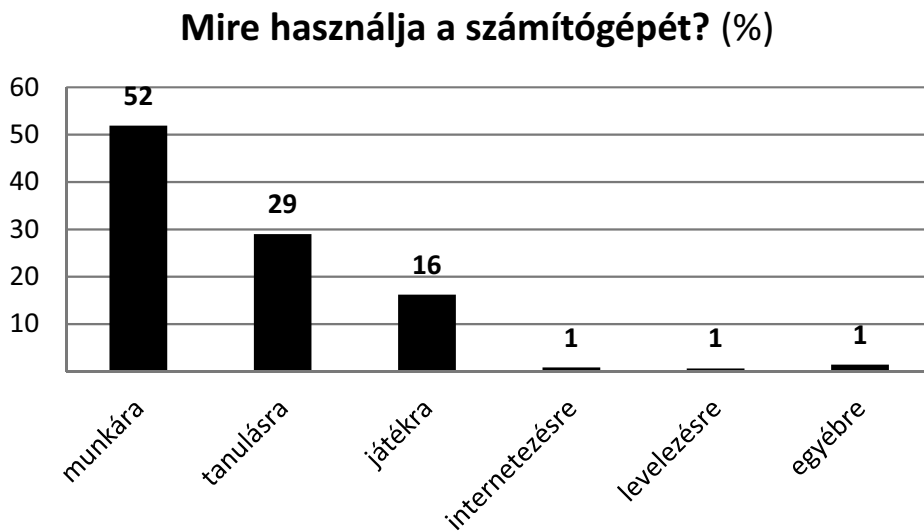
A lekérdezést megelőző 1 év során legalább 1 db könyvet elolvasók generációk szerinti megoszlása (%)¹⁸⁶

186 1999/2000 N=10.620; 2009/2010 N=7.442

F9. ábra:

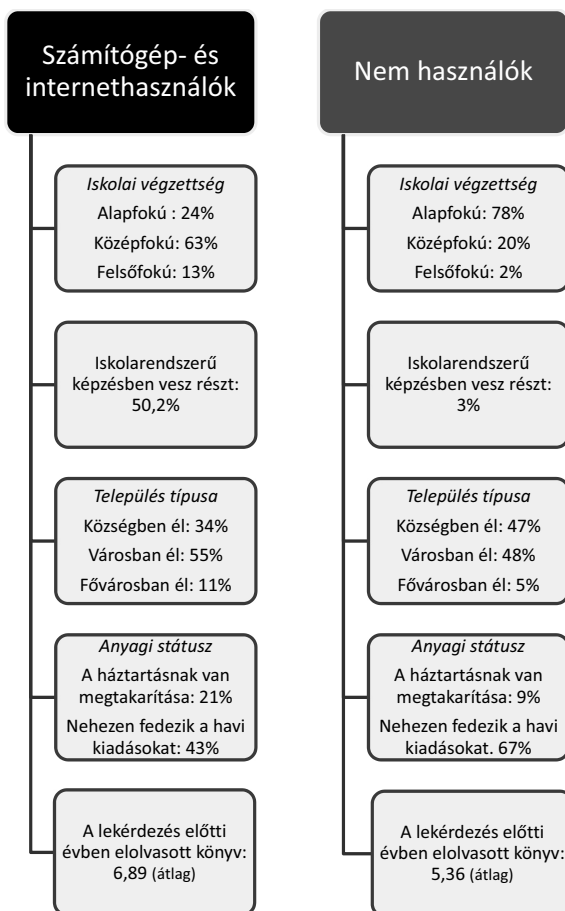
Számítógép-használat elsődleges mintázata az ezredfordulón (%)¹⁸⁷

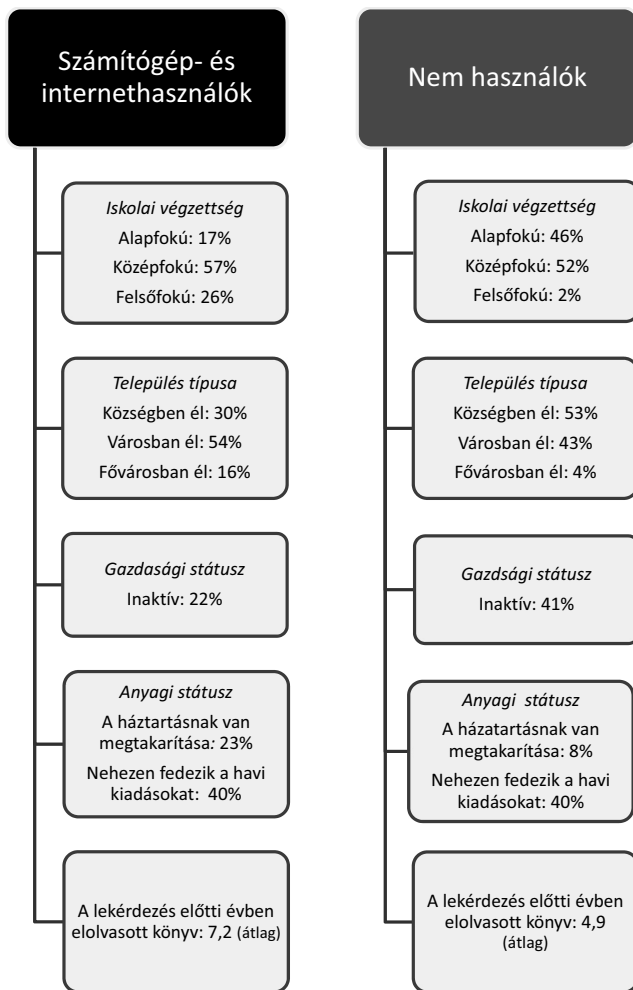
187 1999/2000, N=1.100

F10. ábra:

Az Y generáció¹⁸⁸ szocio-ökonómiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján

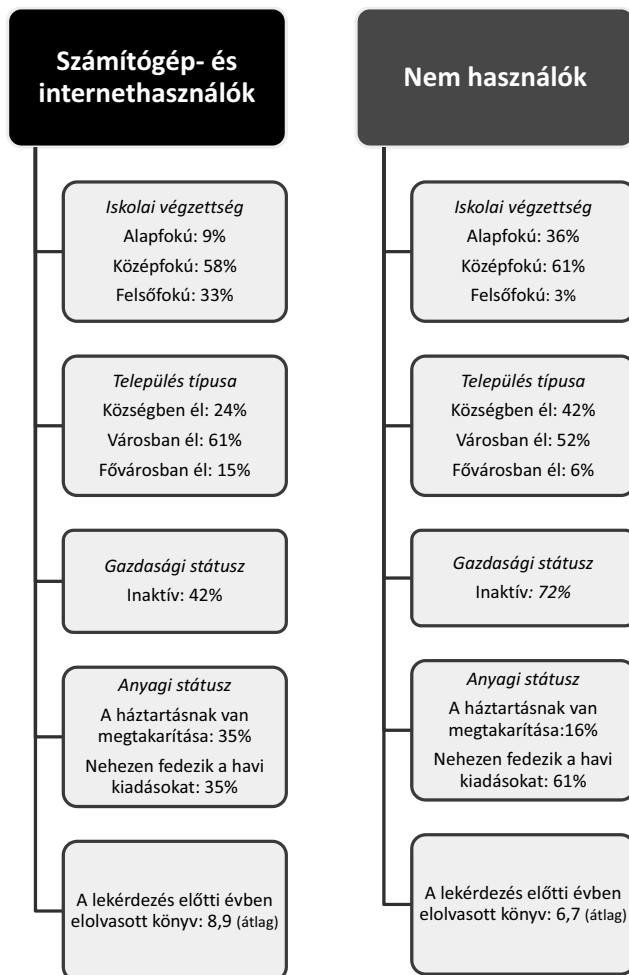
F11. ábra: Az X generáció¹⁸⁹ szocio-ökonómiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján

189 N=2.161

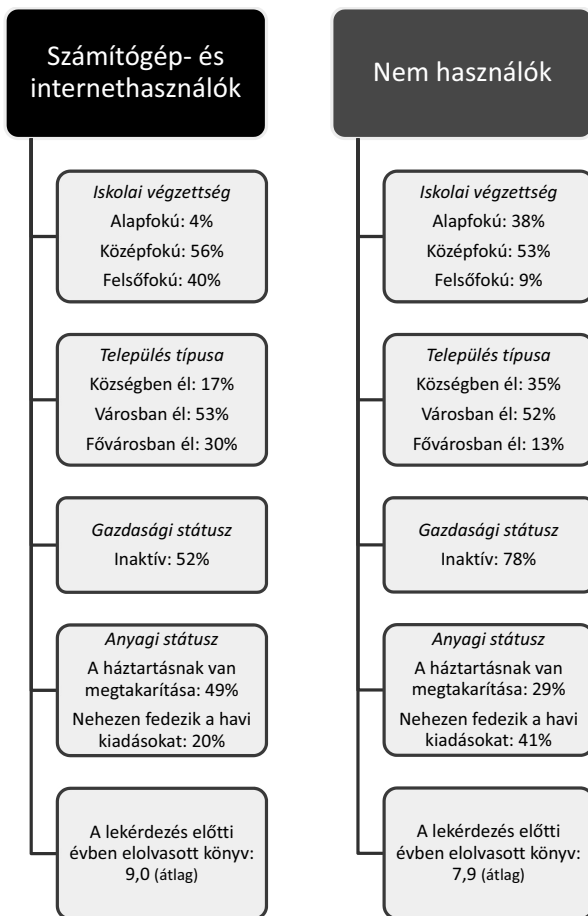
F12. ábra:

A Baby Boomer generáció¹⁹⁰ szocio-ökonómiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján

F13. ábra:

Az Építők nemzedékének¹⁹¹ szocio-ökonomiai jellemzői az információs társadalomba való involváltság alapján

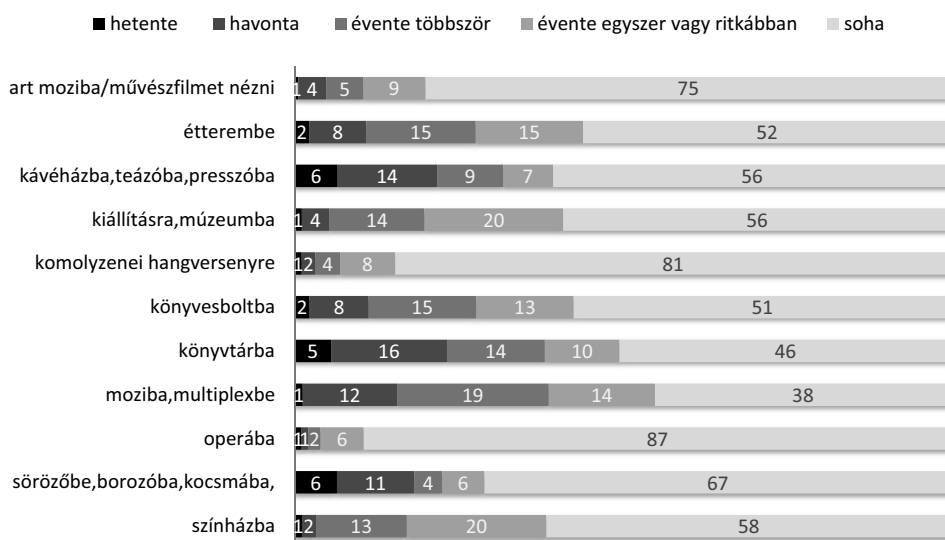

191 N=1.536

F14. ábra:

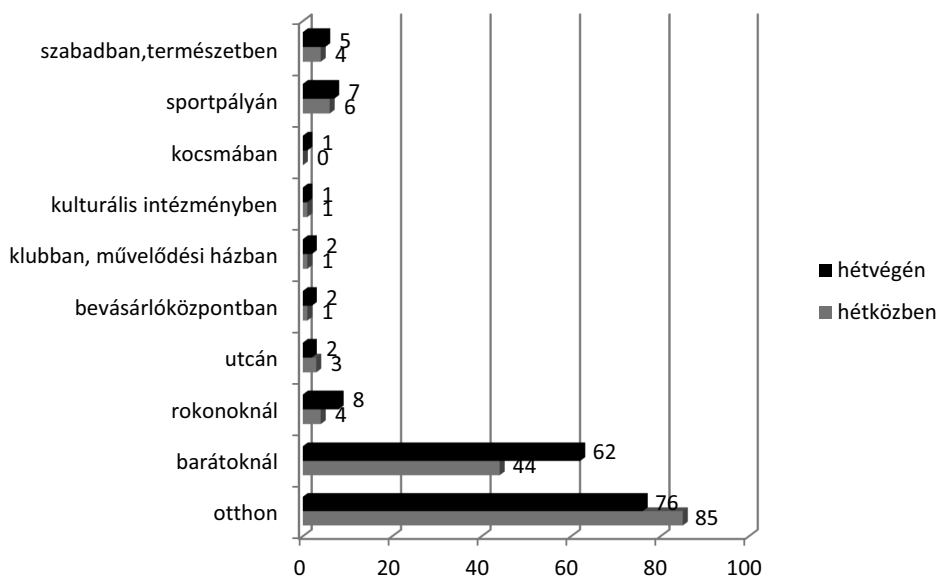
A Z generáció képernyőkön túl töltött szabadidős programjainak gyakorisága (%)

(Magyar Ifjúság 2012, N=1.368)

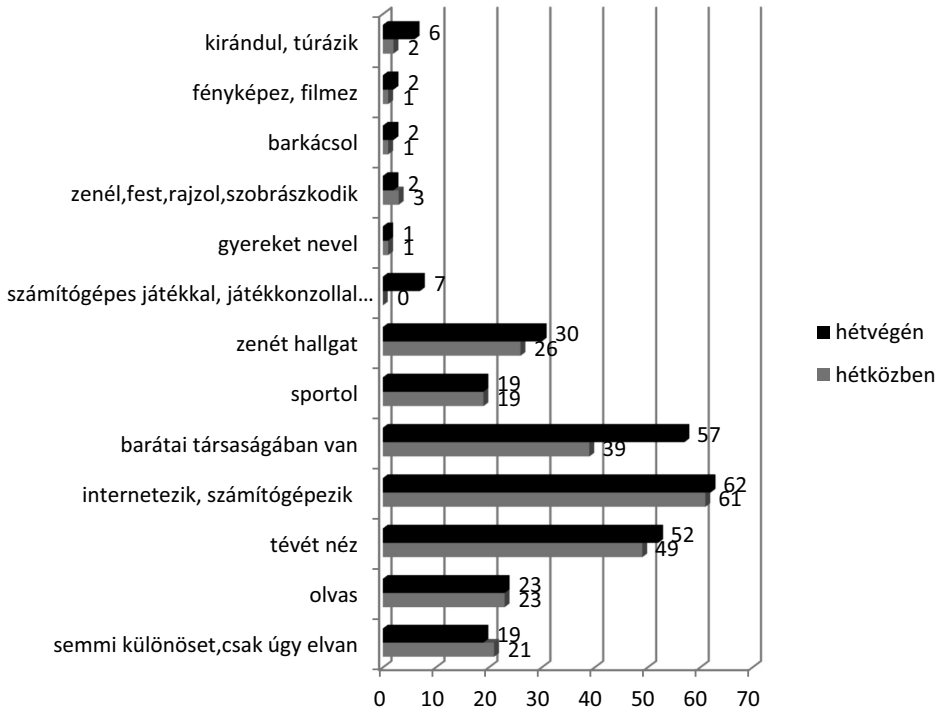
F15. ábra:

A szabadidő szinterei – Z generáció (%)

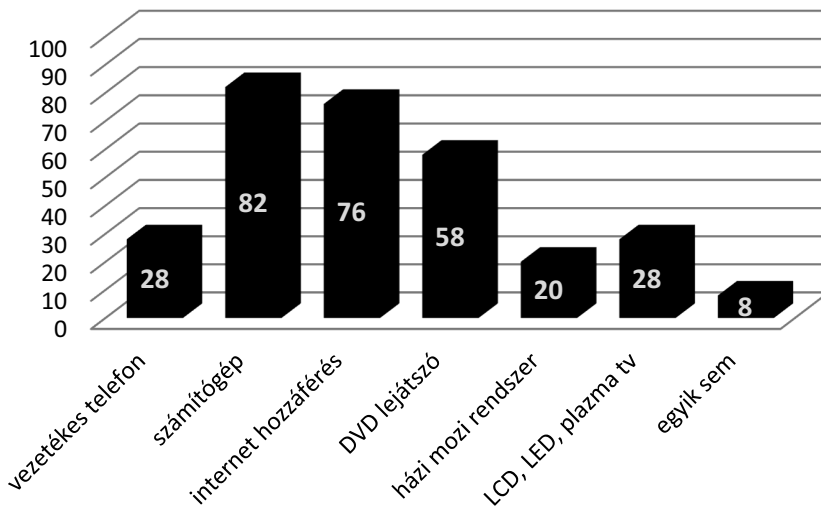
F16. ábra:

A Z generáció szabadidős elfoglaltságainak megoszlása (%)

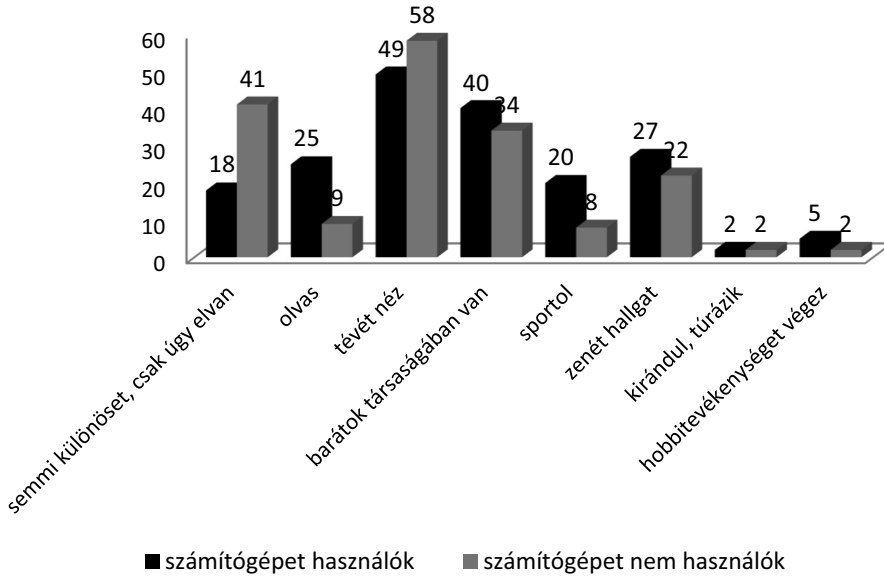
F17. ábra:

„Van-e otthon...?” (%)

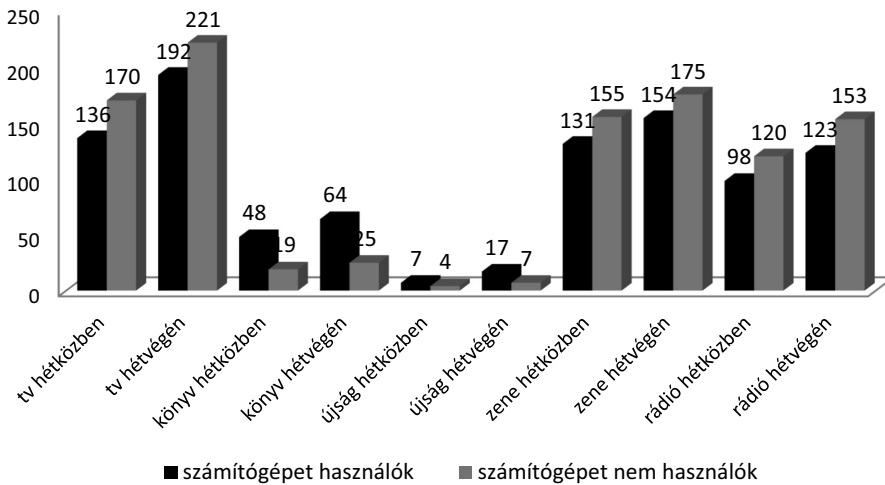
F18. ábra:

Szabadidőben leggyakrabban végzett tevékenységek megoszlása számítógép-használat szerint (%)¹⁹²

F19. ábra:

Szabadidős tevékenységre fordított időmennyiség (perc) megoszlása számítógép-használat szerint

¹⁹² Hobbitevékenységek: zenél, fest, rajzol, szobrászkodik, dísz tárgyat, használati tárgyat készít, barkácsol, fényképez, filmez.

Kiadta: Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
belvedere@jgytf.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: Dr. Szegfű László
Tipográfia és tördelés: s-Paw Bt.
Nyomda: s-Paw Bt.